

Іван Ілліч

Энергія і справядлівасць

Прылады для таварыскасці

Вільня
Палітычная сфера
2013

УДК 502/504

ББК 20.1

I44

Перакладзена паводле выданняў:
Illich, Ivan (1974). *Energy and Equity*.
London: Marion Boyars.
Illich, Ivan (1973). *Tools for Conviviality*.
London: Marion Boyars

Ілліч, І.

I44 Энергія і справядлівасць. Прылады для тава-
рыскасці / Іван Ілліч; пер. з англ. — Вільня : Палі-
тычная сфера, 2013. — 204 с.

ISBN 978-609-95427-1-3.

У дадзены том увайшлі дзве працы вядомага мыслара Івана Ілліча (1926-2002), прысвечаныя пошукам аптымальнага для сучаснага грамадства ўзроўню тэхналогіі, які, з аднаго боку, дазволіць пазбегчы экалагічнай і сацыяльнай катастрофы, а з іншага — забяспечыць прыймальны ўзровень жыцця і дастатковыя свабоды для ўсіх. У «Энергіі і справядлівасці» аўтар разбірае гэта на прыкладзе транспарту, у «Прыладах для таварыскасці» разглядаюцца таксама медыцына, адукацыя ды іншыя сферы жыцця. Кніга адрасуецца аматарам сацыяльнай філасофіі, прыхільнікам «павольнага жыцця», экалагічным актывістам, змагаюцца з паўночнаамерыканскім і заходнееўрапейскім імперыялізмам і шырокаму колу чытачоў.

Творы Івана Ілліча перакладаюцца на беларускую мову ўпершыню.

УДК 502/50

ББК 20.1

ISBN 978-609-95427-1-3

© Ivan Illich (successors), 1973, 1974

© Marion Boyars Publishers Ltd

© Уладзімір Валодзін, пераклад, 2013

© Афармленне. Палітычная сфера, 2013

Прадмова перакладчыка

Іван Ілліч — «нязручны» мысляр. Яго ідэі не ўкладаюцца ў рамкі нейкай адной ідэалогіі ці хоць бы кірунку думкі. У яго нямала прыхільнікаў — ад анархістаў да кансерватараў, — але цяпер яго ўспрымаюць хутчэй як нападўзабытага героя прамінулай эпохі.

Пра Івана Ілліча складана пісаць. З якога боку яго шматграннай натуры пачаць? Бадай, прасцей будзе апісаць яго жыццёвы і творчы шлях у храналагічным парадку.

Іван Ілліч нарадзіўся ў 1926 годзе ў Вене. Бацька ягоны быў харватам, маці — габрэйкай. Ягонымі роднымі мовамі былі французская, італьянская і нямецкая. У дзяцінстве ён вывучыў сербахарвацкую, а ў далейшым жыцці — старажытнагрэчаскую, лаціну, ангельскую, іспанскую, партугальскую ды хіндзі¹.

Сям'я была каталіцкай, што ўратавала жыццё Івану, калі ў Аўстрыю прыйшлі нацысты. Але ў 1941 годзе яго выгнали са школы з-за антысеміцкіх законаў, і адукацыю даваўся працягваць у Італіі. Ён вывучаў хімію ў Фларэнтыйскім універсітэце, філасофію і тэалогію ў Грэгарыянскім універсітэце ў Рыме, а ў 1951 годзе атрымаў ступень доктара гісторыі ў Зальцбургу. У той самы год Іван Ілліч стаў каталіцкім святаром. Ён трапіў у Нью-Ёрк, дзе стаў працаваць з парафіянамі пераважна ірландскага і лацінаамерыканскага паходжання. У 1956 годзе ён быў прызначаны прарэктарам Каталіцкага ўніверсітэта ў Пуэрта-Рыка.

Вядома, навучанне ў Ватыкане і вопыт святара наклалі пэўны адбітак на кнігі Ілліча, што праяўляецца, напрыклад, у спасылках на працы «айцоў царквы».

Стасункі з універсітэтам у Пуэрта-Рыка скончыліся ў 1960 годзе, калі Ілліч выступіў супраць мясцовага біс-

купа, які забараніў пастве галасаваць за кандыдата, што падтрымліваў кантроль за нараджальнасцю². З 1961 года ён быў прафесарам Фордхэмскага ўніверсітэта (Нью-Ёрк), у якім знайшоў падтрымку для сваіх «міжкультурных» цэнтраў.

У 1959 годзе Ілліч праехаў тры тысячы кіламетраў па Паўднёвай Амерыцы ад Сант'яга да Каракаса, і гэтая вандроўка моцна паўплывала на яго.

Пры канцы 1960 года Іван Ілліч з групай калегаў заснаваў два цэнтры: CIC (Centro de Investigaciones Culturales, Цэнтр даследаванняў культуры) у Мексіцы і CENFI (Centro de Formação Intercultural, Цэнтр міжкультурнай адукацыі) у Бразіліі.

У 1963 годзе на месцы CIC у Куэрнавака (Мексіка) стаў развівацца новы праект — CIDOC (Centro Intercultural de Documentación, Міжкультурны цэнтр дакументацыі). Ён увабраў у сябе дзейнасць вышэйзгаданых цэнтраў, але ў адрозненне ад іх быў цалкам незалежны ад каталіцкай царквы. Афіцыйна цэнтр павінен быў рыхтаваць паўночнаамерыканскіх валанцёраў (у тым ліку і рэлігійных місіянераў) для працы ў Лацінскай Амерыцы праз навучанне мове і культуры. Аднак вельмі вялікі ўпор рабіўся на тое, каб навучыць слухаць і разумець людзей іншай краіны, а таксама не ўспрымаць сябе як носьбітаў лепшай цывілізацыі. Фактычна ў CIDOC адгаворвалі працаўнікоў «гуманітарнай дапамогі» займацца іх неакаланіялісцкай дзейнасцю. Пра гэта можна падрабязней прачытаць у тэкстах самога Ілліча (напрыклад, «У пекла з добрымі намерамі»³).

У CIDOC часта гасцявалі сацыялісты — уцекачы ад лацінаамерыканскіх ваенных дыктатур. Гэтыя ды іншыя аспекты працы цэнтра прыцягвалі ўвагу ЦРУ. І хаця ў раскрэчаных дакументах ЦРУ сцвярджаецца, быццам агенты не знайшлі ў паводзінах і выказваннях Ілліча прыкметаў «падрыўной дзейнасці»⁴, але ходзяць чуткі, нібыта менавіта ЦРУ натравіла на Ілліча Ватыкан.

У 1966 годзе кансерватыўныя колы каталіцкага духавенства Мексікі пачалі агрэсіўную кампанію супраць CIDOC. Паколькі ў хуткім часе яны высветлілі, што CIDOC не падпарадкоўваецца царкве, а з'яўляецца свецкай арганізацыяй, дык галоўным аб'ектам нападак стаў Іван Ілліч як каталіцкі святар. Абвінавачанні сыпаліся самыя розныя і збольшага абсурдныя — ад сувязяў з Чэ Геварам да заняткаў бразільскім вядзьмарствам. Іван Ілліч неаднаразова пацвярджаў сваю прыхільнасць Сімвалу веры каталіцкай царквы і прасіў указаць, у чым менавіта заключаюцца ягоныя правіны. Было відавочна, што неабсурдная частка абвінавачанняў зводзіцца да пазіцыі Ілліча ў грамадска-палітычных пытаннях, а не ў царкоўных справах. Калі Ватыкан афіцыйна запатрабаваў ад Ілліча ў студзені 1968 года пакінуць Мексіку і вярнуцца ў Нью-Ёрк (у царкоўнай іерархіі святар падпарадкоўваўся нью-ёркскаму біскупам), ён адмовіўся. Пры гэтым Ілліч гарантаваў, што не будзе да высвятлення справы праводзіць богаслужбы, публікаваць тэалагічныя працы і прамаўляць казані. Ён не быў згодны кідаць CIDOC, бо ў такім разе цэнтру пагражала б закрыццё. У чэрвені 1968 года ад Ілліча запатрабавалі з'явіцца ў Рым у Кангрэгацыю Веравучэння, што ён і зрабіў. Але Ілліч палічыў, што закрыты і не падпарадкаваны агульнадаступным правілам працэс інквізітарскага суда не даваў падсуднаму дастатковых магчымасцяў абараніцца, таму адмовіўся адказваць на шматлікія пытанні інквізіцыі, большая частка якіх або не тычылася асабіста Ілліча (яго прасілі выказаць меркаванне пра іншых святароў), або не тычылася веравызнання (пытанні пра сувязі з левай прафесурай і актывістамі сацыяльных рухаў), або была проста абсурднай. Ілліч быў згодны адказаць на пытанні інквізіцыі, але толькі датычныя пытанняў веры і заснаваныя на прамых доказах, а не здагадках. Інквізіцыя была няздольная задаць такія пытанні. Ілліч вярнуўся ў Куэрнавака. У студзені 1969 года Ватыкан абвясціў забарону каталіцкаму духавенству і

вернікам наведваць мерапрыемствы CIDOC. Адначасова праз міжнародныя СМІ былі распаўсюджаныя чуткі, быццам CIDOC не дапускае каталікоў да сваёй дзейнасці. CIDOC абверг чуткі і апублікаваў падрабязную дакументацыю канфлікту з Ватыканам, а Ілліч перадаў інквізітарскі апытальнік і свае лісты папу Паўлу VI і кардыналу Сеперу для друку ў мексіканскай газеце *Excelsior* і *New York Times*. Міжнародны скандал змусіў Ватыкан упершыню за час існавання каталіцкай царквы падрыхтаваць кіруючы дакумент па выпрабаванні прыхільнасці дактрыне царквы.

Ілліч так і не аднавіў выкананне святарскіх абавязкаў, але і не быў фармальна пазбаўлены святарскага сану. Да канца жыцця ён захоўваў цэлібат⁵.

У другой палове 1960-х Ілліч зрабіў сваім асноўным заняткам даследчыцкую працу, для якой CIDOC даваў вельмі добрую базу: тут было кола супрацоўнікаў-аднадумцаў, сюды для ўдзелу ў навучальных курсах і канферэнцыях з'язджаліся зацікаўленыя людзі з усяго свету, тут можна было адтачыць свае тэзы ў калектывных і прыватных гутарках і папрасіць калег падрыхтаваць матэрыялы па той ці іншай тэме.

У наступныя гады Ілліч сканцэнтраваны на крытыцы індустрыянага грамадства ды яго інстытутаў і апублікаваў адну за адной некалькі звязаных паміж сабой тэматычна кніг. Найбольш знакамітай стала яго праца «Расшкольванне грамадства» (*Deschooling Society*, 1971). Пакуль яна застаецца адзінай кнігай Ілліча (артыкулы не ўлічваем), перакладзенай на ўсходнеславянскія мовы⁶. У шырокай вядомасці «Расшкольвання грамадства» ёсць два бакі. Дзякуючы гэтаму многія даведваюцца пра Ілліча, але многія ж і ўспрымаюць яго толькі як «тэарэтыка адукацыі». У «Расшкольванні грамадства» Ілліч прапаноўваў адмяніць абавязковасць наведвання школаў. На ягоную думку, сучасная сістэма адукацыі толькі спрыяе сацыяльнай стратыфікацыі ды замацоўвае беднасць. Людзі становяцца залежнымі ад «запакаваных» навучальных праграмаў

і патрабуюць іх у большай і большай колькасці. Але спажыванне гэтых, як правіла, адарваных ад жыцця «ведаў» вядзе да ўсё мацнейшай адчужанасці. Ілліч прапаноўваў эксперыментавач з гнуткімі навучальнымі сеткамі. Ён пісаў у «Расшкольванні грамадства»: «Добрая адукацыйная сістэма мусіць мець тры мэты: яна мусіць даваць усім ахвочым вучыцца доступ да наяўных рэсурсаў у любы час іх жыцця; даваць усім, хто хоча падзяліцца сваімі ведамі, магчымасць знайсці тых, хто захоча ў іх навучыцца; і, нарэшце, усіх, хто хоча публічна абмеркаваць нейкае пытанне, забяспечыць магчымасцю агучыць сваё жаданне. Такая сістэма запатрабавала б прымянення да адукацыі канстытуцыйных гарантый. Людзей, што вучацца, нельга змушаць прымаць абавязковы навучальны план ці дыскрымінаваць з-за таго, што ў іх няма сертыфіката ці дыплама»⁷. Ідэі Ілліча ды іншых крытычных асветнікаў той эпохі ў нейкай ступені заўважаныя і нават часткова ўвасобленыя ў жыццё. Але да іх сапраўднага прызнання яшчэ далёка.

Наступнымі кнігамі сталі «Прылады для таварыскасці» (*Tools for Conviviality*, 1973) і «Энергія і справядлівасць» (*Energy and Equity*, 1974), якія зараз прапаноўваюцца беларускаму чытачу пад адной вокладкай. Не мае сэнсу пераказваць змест, але некалькі сказаў пра гэтыя творы напісаць варта.

«Прылады для таварыскасці» — гэта крытыка індустрыйнай і спажывецкай цывілізацыі. Ілліч у гэтай працы піша пра пажаданае постіндустрыйнае («таварыскае») грамадства. Але ягоная постіндустрыйнасць — гэта не перавага сферы паслугаў і вытворчасці нематэрыяльных тавараў над сферай вытворчасці матэрыяльных аб'ектаў (дарэчы, уяўная, паколькі рэальная вытворчасць не змяняецца, а проста пераносіцца ў краіны глабальнага поўдня). Постіндустрыйнасць, паводле Ілліча, — гэта поўны перагляд індустрыі і свядомая адмова ад яе там, дзе яна вядзе да непрымальнай дэградацыі навакольнага ася-

роддзя ці сацыяльных стасункаў. Кніга Ілліча — заўжды своечасовае чытво, але сусветны эканамічны крызіс, які закрануў і Беларусь, дае нам дадатковую нагоду спыніцца і падумаць: што пайшло не так, што варта змяніць у нашым грамадстве?

Карацейшая «Энергія і справядлівасць» стала настольным памфлетам руху за свабоду ад аўтамабіляў, што выступае за развіццё пешаходнай даступнасці, роварнай інфраструктуры і грамадскага транспарту і супраць прыватных аўтамабіляў. На сайце Сусветнай сеткі за свабоду ад аўтамабіляў гэтая кніга апісваецца як «бліскаучае, класічнае і галавакружнае эсэ»⁸. Пошукі аптымальнай транспартнай хуткасці прывялі Ілліча да нязвыклай для большасці нашых сучаснікаў думкі, што хуткасць ровара — самае тое. І не варта спрабаваць яе перасягнуць — гэта прывядзе толькі да марнай траты рэсурсаў, экалагічнай і сацыяльнай дэградацыі. Чарговы раз прастойваючы ў заторы ці спазняючыся на самалёт, падумайце: а ці настолькі патрэбная вам гэтая паездка і ці не прасцей вярнуцца з працы пешшу або паехаць у адпачынак на ровары?

У 1976 годзе выйшла «Немезіда Медыцыны» (*Medical Nemesis*), «апошні чарнавік» якой пад назвай «Мяжа медыцыны» (*Limits to Medicine*) выйшаў на год раней. Як пісаў сам Ілліч, «гэтая кніга дае чытачу-непрафесіяналу канцэптуальныя рамкі, у межах якіх можна ацэньваць цёмны бок прагрэсу ў параўнанні з яго гучней рэкламаванымі перавагамі. Яна выкарыстоўвае мадэль сацыяльнай ацэнкі тэхналагічнага прагрэсу, вытлумачаную мной у «Прыладах для таварыскасці» і прымененую раней да адукацыі («Расшкольванне грамадства») і транспарту («Энергія і справядлівасць»). Цяпер я прымяняю яе да крытыкі прафесійнай манополіі і сцыентызму ў ахове здароўя, якія маюць перавагу ва ўсіх дзяржавах, што дасягнулі высокіх узроўняў індустрыялізацыі. На маю думку, аздараўленне медыцыны ёсць часткай і дзялянкай радыкальнага сацыяльна-эканамічнага павароту. <...> Не-

бяспечным ёсць пасіўнае грамадства, якое стала залежным ад штучных медычных развязанняў. Крызіс медыцыны можа даць непрафесіяналу магчымасць аднавіць кантроль над медычным успрыняццем, класіфікацыяй і прыняццем рашэнняў. Дэсакралізацыя храма Эскулапа можа прывесці да дэлегітывізацыі базавых рэлігійных догматаў сучаснай медыцыны, пад якімі зараз падпісваюцца індустрыяльныя грамадствы, ад левых да правых»⁹.

У 1976 годзе Ілліч разам са сваімі калегамі прыняў складанае рашэнне зачыніць CIDOC, бо баяўся ператварэння яго ў застылае «адукацыйнае» фармаванне, якое не выконвала б болей сваёй функцыі крытыкі. Па іроніі лёсу рэшта яго працоўнай біяграфіі прайшла ў яшчэ больш застылых адукацыйных фармаваннях — універсітэтах. Пасля некалькіх гадоў раз'ездаў Ілліч стаў прафесарам гісторыі Сярэднявечча ў Брэменскім універсітэце. Але яго працы па-ранейшаму тычыліся не так гісторыі, як сучаснасці.

Іван Ілліч працягваў даследаваць тыя меркаванні і з'явы грамадскага жыцця, што «самі сабой разумеюцца», і, па магчымасці, выводзіць іх генеалогію. На жаль, тут няма месца, каб прывесці поўны спіс прац Івана Ілліча, таму згадаем толькі некаторыя з іх.

У кнізе «Уласцівыя каштоўнасці» (*Vernacular Values*, 1980) ідзе гаворка пра «вайну, якую вядзе апошнія пяцьсот год дзяржава Новага часу супраць усіх формаў натуральнай гаспадаркі (Subsistence)»¹⁰. Ён супрацьпастаўляў натуральна-гаспадарчую дзейнасць (subsistence activity) таварнай эканоміцы, у якой нават навучанне роднай мове — тавар, што прадаецца за грошы на рынку адукацыйных паслугаў. Ілліч абараняў права людзей самім ствараць неабходнае, без ліцэнзій, кантролю з боку «экспертаў», а таксама без прымусовага спажывання індустрыяльнай прадукцыі.

«Гендэр» (*Gender*, 1982) — адна з найбольш надзейна забытых і рэдка цытаваных кніг Ілліча. Наколькі б тонкі-

мі і трапнымі ні былі асобныя назіранні аўтара, у цэлым ён адстойваў прынцыповую рознасць мужчынскага і жаночага родаў. Нягледзячы на тое, што Ілліч сцвярджаў у кнізе пра неабходнасць пакончыць з сэксізмам, яго рэторыка не магла быць даспадобы феміністкам, што змагаліся за палітычную і эканамічную роўнасць. Многія ранейшыя прыхільнікі адварнуліся ад Ілліча, а прагрэсіўныя рэцэнзенты грэбліва адгукаліся на кнігу.

З многіх пазнейшых прац на расійскую мову аказалася перакладзенай прыгожая, але дастаткова адцягнёная лекцыя «H₂O і воды забыцця» (*H₂O and the Waters of Forgetfulness*, 1985), у якой супастаўляюцца колішняя вада міфаў і метафар і сучасная здэградаваная прамысловасцю вада¹¹.

З гадамі Ілліч усё радзей піша кнігі, але працягвае выступаць з лекцыямі (многія з якіх запісваюцца і публікуюцца) і друкаваць артыкулы. З'яўляюцца таксама шматлікія інтэрв'ю і нават кнігі гутарак з ім. У Брэмене вакол яго сабралася група аднадумцаў, якія і самі з'яўляюцца арыгінальнымі мыслярамі. З іх творчасцю, як і з творчасцю Ілліча апошніх гадоў, можна пазнаёміцца на сайце «Думаць пасля Ілліча» (<http://www.pudel.uni-bremen.de/>).

Як адвольны прыклад яго думкі можна прывесці сур'ёзны з Жанама Раберам выступ на сімпозіуме, прысвечаным роварным свабодам. У выступе Ілліч і Рабер прапанавалі ўвесці закон, згодна з якім кіроўца, у чыім аўтамабілі ёсць вольнае месца, абавязаны падвозіць любаго чалавека, што «галасуе» на дарозе¹² (*Autostop*, 1992). Такім чынам можна было б лёгка зменшыць многія экалагічныя і сацыяльныя праблемы, звязаныя з аўтамабільным транспартам.

У другой палове 1980-х у Івана Ілліча дыягнаставалі рак. Пухліна расла проста на твары і даволі заўважна скажала яго. Прапанаваная аперацыя з высокай верагоднасцю магла зрабіць Ілліча інвалідам. Ён адмовіўся ад гэтакага лячэння і, у адпаведнасці з выкладзенымі ў «Немезідзе

медыцыны» поглядамі, рыхтаваўся годна памерці. Насуперак благім прагнозам, ён пражыў яшчэ каля пятнаццаці гадоў (памёр Ілліч у 2002 годзе ў Брэмене). Да пухліны ён ставіўся як да звычайнага знака сваёй непазбежнай смяротнасці. Ілліч звяртаў асаблівую ўвагу на ўменне годна паміраць, якое губляецца спажывецкім грамадствам у пагоні за вечнай маладосцю і «поўным здароўем».

Для Беларусі Іван Ілліч — новаадкрытае імя. Спадзяюся, што мы яшчэ і яшчэ раз будзем звяртацца да шматбаковай спадчыны мысляра і што яна дапаможа нам у развязанні цяперашняга крызісу.

¹ Pacquot, Thierry. The nonconformist // Le Monde diplomatique. 2003. №1. http://www.pudel.uni-bremen.de/pdf/lemonde_en.pdf

² Gajardo, Marcela. Ivan Illich // Prospects: the quarterly review of comparative education (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIII, no. 3/4, 1993, p. 711–20. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/archive/publications/Thinker-sPdf/illiche.PDF

³ Illich, Ivan. To Hell with Good Intentions. Address to the Conference on InterAmerican Student Projects (CIASP) in Cuernavaca, Mexico, on April 20, 1968. http://www.swaraj.org/illich_hell.htm

⁴ Kahn, Richard. FOIA Request: Declassified FBI Files of Ivan Illich // The International Journal of Illich Studies, Vol 1, No 1 (2009). <http://ivan-illich.org/journal/index.php/IJIS/article/view/12>

⁵ Zaldívar, Jon Igelmo; Quiroga Uceda, Patricia. Ivan Illich and the Conflict with Vatican (1966-1969) // The International Journal of Illich Studies. 2(1). P. 3-12.

⁶ Иллич, Иван. Освобождение от школ. Москва: Просвещение, 2006. — 160 с.

⁷ Перакладзена паводле: Illich, Ivan. Deschooling Society. New York, 1971. P. 108. Раздзел 6. Learning Webs, падраздзел General Characteristics of New Formal Educational Institutions. Тэкст у

інтэрнэце: http://www.davidtinapple.com/illich/1970_deschooling.html

⁸ World Carfree Network, <http://worldcarfree.net/resources/free.php>

⁹ Перакладзена паводле: Illich, Ivan. Medical Nemesis. The Expropriation of Health. New York, 1976. Introduction (<http://www.soilandhealth.org/03sov/0303critic/030313illich/Frame%20Illich.intro.html>).

¹⁰ Перакладзена паводле: Illich, Ivan. Vernacular Values. 1980. http://ournature.org/~novembre/illich/1980_vernacular_values.html

¹¹ Расійскі пераклад быў апублікаваны ў часопісе «Індекс / Досье на цензуру», №12/2000. Даступны ў інтэрнэце: <http://index.org.ru/journal/12/illich.html>

¹² AUTOSTOP. Contribution by Ivan ILLICH and Jean ROBERT to a symposium on bicycle freedoms in Berlin, Summer 1992. http://www.pudel.uni-bremen.de/pdf/Illich_Robert92en_AUTOSTOP_English.pdf

Энергія і справядлівасць

Энергетычны крызіс

Нядаўна стала модным настойваць на набліжэнні энергетычнага крызісу. Гэты з’эфемістычны тэрмін прыхоўвае супярэчнасць і бласлаўляе ілюзію. Ён маскіруе супярэчнасць, якая няяўна прысутнічае ў адначасовай пагоні за справядлівасцю ды індустрыяльным ростам. Ён абараняе ілюзію, што сіла машын можа неабмежавана замяняць сілу чалавека. Каб усвядоміць гэтую супярэчнасць і пазбавіцца ад ілюзіі, неабходна праясніць рэальнасць, якую зацямяе мова крызісу: вялікая колькасць энергіі гэтаксама непазбежна прыводзіць да дэградацыі грамадскіх стасункаў, як і да руйнавання фізічнага асяроддзя.

Прыхільнікі канцэпцыі энергетычнага крызісу пацвярджаюць і распаўсюджваюць своеасаблівае бачанне прыроды чалавека. Згодна з гэтым пунктам гледжання, чалавек нараджаецца, каб трапіць у залежнасць ад рабоў, якімі ён пакутліва мусіць навучыцца кіраваць. Калі ў яго няма нявольнікаў, тады яму патрабуюцца машыны, каб выканаць большую частку ягонай працы. Згодна з гэтай дактрынай, дабрабыт грамадства можа вымярацца колькасцю гадоў, якія ягоныя чальцы правялі ў школе, і колькасцю энергетычных рабоў, якімі яны там навучыліся камандаваць. Гэтая вера — агульная для канфліктных эканамічных ідэалогій, якія цяпер у модзе. Яе падрываюць відавочныя несправядлівасць, заклапочанасць і бяссілле, якія з’яўляюцца паўсюль, як толькі ненажэрныя орды энергетычных рабоў пераўзыходзяць людзей у пэўнай прапорцыі. Канцэпцыя энергетычнага крызісу факсіруе

клопат на недахопе харчу для гэтых рабоў. Мяне больш цікавіць пытанне: ці патрэбныя такія рабы свабодным людзям?

Энергетычная палітыка, якую прымуць у бягучым дзесяцігоддзі, вызначыць, якімі будуць сацыяльныя стасункі ў 2000 годзе. Нізкаэнергетычная палітыка дазваляе шырокую разнастайнасць стыляў жыцця і культур. Калі, наадварот, грамадства выбера высокае спажыванне энергіі, яго сацыяльныя стасункі будуць дыктавацца тэхнакратыяй і будуць аднолькава некамфортнымі, незалежна ад таго, будуць іх называць капіталістычнымі ці сацыялістычнымі.

На дадзены момант большасць грамадстваў — асабліва гэта тычыцца бедных — яшчэ вольныя вызначыць сваю энергетычную палітыку ў любым з трох кірункаў. Дабрабыт можа быць атаясамлены з высокай колькасцю выкарыстання энергіі ў разліку на душу насельніцтва, з высокай эфектыўнасцю трансфармацыі энергіі ці з мінімальна магчымым выкарыстаннем механічнай энергіі самым магутным чальцом грамадства. Першы падыход робіць націск на суровым кіраванні дэфіцытнымі і дэструктыўнымі відамі паліва ад імя індустрыі, у той час як другі лічыць важным пераўзбраенне прамысловасці ў інтарэсах тэрмадынамічнай ашчаднасці. Абодва падыходы абавязкова ўключаюць у сябе вялікія грамадскія расходы і павелічэнне сацыяльнага кантролю; абодва рацыяналізуюць з'яўленне камп'ютарызаванага Левіяфана, і абодва шырока абмяркоўваюцца ў цяперашні час.

Магчымасць трэцяга шляху амаль не разглядаюць. Пры тым, што людзі пачалі прымаць экалагічныя абмежаванні максімальнага выкарыстання энергіі на душу насельніцтва як умову для фізічнага выжывання, яны яшчэ не ўспрымаюць выкарыстанне мінімальна неабходнай сілы як падмурак любога з разнастайных сацыяльных парадкаў, якія былі б сучаснымі і прывабнымі. Толькі абмежаванне ў выкарыстанні энергіі можа прывесці да гра-

мадскіх стасункаў з высокім узроўнем справядлівасці. Гэты выбар сёння адмаўляецца, але менавіта ён — адзіны даступны ўсім народам. Гэта таксама адзіная стратэгія выкарыстання палітычнага працэсу для вызначэння абмежавання магутнасці нават самага матарызаванага бюракрата. Перадумовай дэмакратыі ўдзелу ёсць нізкаэнергетычная тэхналогія. Толькі дэмакратыя ўдзелу стварае ўмовы для рацыянальнай тэхналогіі.

Звычайна не заўважаюць, што справядлівасць і выкарыстанне энергіі могуць расці разам толькі да пэўнага пункта. Ніжэй за пэўны парог магутнасці ў разліку на аднаго чалавека машыны паляпшаюць умовы для грамадскага прагрэсу. Вышэй за гэты парог энергія расце за кошт справядлівасці. У другім выпадку далейшае энергетычнае ўзбагачэнне азначае зніжэнне распаўсюду кантролю над гэтай энергіяй.

Распаўсюджаная вера ў чыстую і даступную ў любой колькасці энергію як панацэю ад грамадскіх хваробаў з'яўляецца наступствам палітычнай памылкі. Памылковай ёсць думка, што справядлівасць і спажыванне энергіі могуць бясконца расці разам, прынамсі пры пэўных ідэальных палітычных умовах. Працуючы ў палоне гэтай ілюзіі, мы адхіляем любыя грамадскія абмежаванні росту спажывання энергіі. Але наколькі маюць рацыю экалагі, сцвярджаючы, што неметабалічная сіла забруджвае, настолькі ж непазбежным ёсць факт, што па-за пэўным парогам механічная сіла з'яўляецца разбуральнай. Парог сацыяльнай дэзінтэграцыі з-за высокай колькасці энергіі незалежны ад парога, за якім пераўтварэнне энергіі прыводзіць да фізічнай дэструкцыі. Выражаны ў конскіх сілах, ён, без сумневу, ніжэйшы. Гэты факт мусіць быць тэарэтычна прызнаны да прыняцця палітычнага рашэння, якім узроўнем магутнасці на душу насельніцтва грамадства абмяжуе сваіх чальцоў.

Нават калі б не-забруджвальная сіла была даступнай і шырока распаўсюджанай, выкарыстанне энергіі ў вялі-

кіх маштабах дзейнічала б на грамадства як наркотык, які бяскрыўдны фізічна, але выклікае псіхалагічнае рабства. Супольнасць можа выбіраць паміж метадонам і ломкай — паміж падтрыманнем залежнасці ад чужой энергіі і адмаўленнем яе ў балючых сутаргах; але няма грамадства, у якім людзі адначасова маглі б аўтаномна дзейнічаць і пры гэтым залежаць ад усё большай колькасці энергетычных рабоў.

Раней я даказаў, што па-за пэўным узроўнем ВВП кошт сацыяльнага кантролю мусіць расці хутчэй за сукупную прадукцыю і мусіць стаць галоўнай інстытуцыянальнай дзейнасцю ў эканоміцы. Адміністраваная адукатарамі, псіхіятрамі і сацыяльнымі работнікамі тэрапія мусіць пераплесціся з праектамі планавікоў, менеджараў і гандляроў і дапоўніць паслугі інстытутаў бяспекі, ваенных і паліцыі. Зараз я хачу выдзеліць адну прычыну, паводле якой павелічэнне дастатку патрабуе павелічэння кантролю над персаналам. Я сцвярджаю, што па-за пэўнай медыянай узроўню энергіі на душу насельніцтва палітычная сістэма і культурны кантэкст любога грамадства мусяць дэградаваць. Калі крытычная колькасць энергіі на душу насельніцтва перавышаецца, адукацыя дзеля абстрактных мэтаў бюракратыі выцясняе легальныя гарантыі персанальнай і рэальнай ініцыятывы. Гэтая колькасць — мяжа грамадскай уладкаванасці.

Я ўпэўнены, што тэхнакратыя мусіць прэваліраваць, як толькі суадносіны механічнай сілы і метабалічнай энергіі пераступаюць пэўны парог, які паддаецца вызначэнню. Парадак велічыні, у якім ляжыць гэты парог, у значнай ступені незалежны ад прымененай тэхналогіі, але само існаванне такога парогу выслізнула за поле зроку сацыяльнага ўяўлення як у багатых краінах, так і ў краінах сярэдняга дастатку. І Злучаныя Штаты, і Мексіка прайшлі праз крытычны падзел. У абедзвюх краінах большая колькасць энергіі павялічвае няроўнасць, неэфектыўнасць і асабістае бяссілле. Хаця адна краіна

мае даход у 500 даляраў на душу насельніцтва, а іншая — амаль у 5000, вялізны інтарэс у індустрыяльнай інфраструктуры падштурхоўвае іх абедзвюх далей нарошчваць выкарыстанне энергіі. У выніку і паўночнаамерыканскія, і мексіканскія ідэолагі вешаюць на сваю фрустрацыю цэтлік «энергетычнага крызісу», і абедзве краіны застаюцца сляпымі да факта, што пагроза заняпаду грамадства сыходзіць не ад недахопу паліва і не ад ірацыянальнага выкарыстання энергіі, якое вядзе да засмечвання і забруджвання, але ад спробы індустрыі празмерна насыціць грамадства такой колькасцю энергіі, якая непазбежна пазбаўляе большасць людзей правоў, расчароўвае іх і вядзе да дэградацыі.

Народ можа быць гэтаксама небяспечна перасычаны магутнасцю прылад, як і каларыйнасцю ежы, але нашмат цяжэй прызнацца ў нацыянальнай звышзалежнасці ад сілы машын, чым у нездаровым харчаванні. Крытычная для грамадскага дабрабыту магутнасць на душу насельніцтва знаходзіцца ў парадку велічынь, нашмат большых за вядомую чатыром пятым чалавецтва конскую сілу і нашмат ніжэйшых за сілу, якой распараджаецца любы кіроўца «Фольксвагена». Гэтая велічыня выслізгвае з-пад увагі як недаспажыўца, так і звышспажыўца. Ніхто з іх не хоча прыняць фактаў. Для «прымітыўных» знішчэнне рабства і цяжкай паднявольнай працы залежыць ад увядзення адпаведнай сучаснай тэхналогіі, а для багатых пазбяганне яшчэ больш жахлівай дэградацыі залежыць ад паспяховага распазнавання парогу спажывання энергіі, за якім тэхнічныя працэсы пачынаюць дыктаваць грамадскія стасункі. Калорыі не нясуць біялагічнай і сацыяльнай шкоды толькі пакуль застаюцца ў вузкіх межах, якія аддзяляюць дастатковае ад празмернага.

Такім чынам, гэтак званы «энергетычны крызіс» — палітычна неадназначная праблема. Грамадская зацікаўленасць у колькасці сілы і ў распаўсюдзе кантролю над выкарыстаннем энергіі можа весці ў два процілеглыя

кірункі. З аднаго боку, можна ўзняць пытанні, што адкрыюць шлях палітычнай рэканструкцыі праз разблакаванне пошуку постіндустрыйнай, працаінтэнсіўнай, нізкаэнергетычнай і высокасправядлівай эканомікі. З іншага боку, гістэрычная заклапочанасць кормам для машын можа надаць новую сілу цяперашняй эскалацыі капіталаінтэнсіўнага інстытуцыйнага росту і перавесці нас праз апошнюю кропку невяртання ў кірунку гіперіндустрыйнага Армагедона. Палітычная рэканструкцыя загадзя дапускае прызнанне факта існавання *крытычнай колькасці на душу насельніцтва*, па-за якой энергія больш не можа кантралявацца палітычным працэсам. Грамадскі заняпад будзе непазбежным вынікам экалагічных абмежаванняў, накладзеных планавікамі, якія індустрыяна мысляць і схільныя падтрымліваць прамысловую прадукцыю на нейкім гіпатэтычным максімуме.

Багатыя краіны, нахшталт Злучаных Штатаў, Японіі ці Францыі, магчыма, ніколі не захлынуцца ва ўласных адкідах, але толькі коштам сацыякультурнай энергетычнай комы, у якую ўпадуць іх грамадствы. Краіны нахшталт Індыі, Бірмы і, прынамсі яшчэ на нейкі час, Кітая знаходзяцца ў адваротнай сітуацыі: яны яшчэ ў значнай ступені рухаюцца сілай мускулаў і могуць спыніцца незадоўга да энергетычнага інсульту. Сёння яны могуць зрабіць выбар застацца ў тых межах, у якія багатыя будуць вымушаны вярнуцца коштам непамерных страт у сваім меркантыльным інтарэсе.

Выбар эканомікі мінімальнай энергіі прымусіць бедных адмовіцца ад далёкасяжных чаканняў, а багатых — прызнаць свае меркантыльныя інтарэсы заганай. І тыя, і другія мусяць адмовіцца ад фатальнага ўяўлення пра чалавека як рабаўладальніка, якое сёння распаўсюджваецца праз ідэалагічна стымуляваны голад на ўсё большую колькасць энергіі. У краінах, што сталі заможнымі ў выніку індустрыянага развіцця, энергетычны крызіс служыць бізуном для павышэння падаткаў, якія спатрэбяцца,

каб замяніць новымі, больш стрыманымі і сацыяльна «смяротнымі» індустрыяльнымі працэсамі тыя, што састарэлі ў ходзе неэфектыўнай звышэкспансіі. Для кіраўнікоў дзяржаў, абрабаваных тым самым працэсам індустрыялізацыі, энергетычны крызіс служыць алібі для цэнтралізацыі вытворчасці, забруджвання ды іх кантролю ў апошняй адчайнай спробе дагнаць энергетычна магутнейшых. Праз эксперт свайго крызісу і прапаведаванне новага пурытанскага культу энергіі багатыя робяць яшчэ больш шкоды бедным, чым яны рабілі, калі прадавалі ім прадукты састарэлых сёння заводаў. Як толькі бедная краіна прымае дактрыну, што больш энергіі пры лепшым кіраванні ёй заўжды прынясе больш тавараў большай колькасці людзей, гэтая краіна трапляе на кручок гонкі за продаж у рабства максімальнай індустрыяльнай прадукцыі. Бедныя непазбежна адкінуць магчымасць рацыянальнай тэхналогіі, калі выберуць мадэрнізацыю сваёй беднасці праз павелічэнне ўласнай залежнасці ад энергіі. Бедныя непазбежна адмовяцца ад магчымасці вызвольнай тэхналогіі і палітыкі ўдзелу, калі разам з максімальным даступным выкарыстаннем энергіі яны прымуць максімальны даступны сацыяльны кантроль.

Энергетычны крызіс не можа быць пераадолены шляхам большага выкарыстання энергіі. Яго можна развязаць толькі адкінуўшы ілюзію, што дабрабыт залежыць ад колькасці энергетычных рабоў, якімі камандуе чалавек. Для гэтага неабходна вызначыць парог, за якім сіла робіцца дэструктыўнаю, і здзейсніць гэта праз палітычны працэс, які аб'яднае супольнасць у пошуках абмежаванняў. Паколькі гэты від даследаванняў супярэчыць таму, што сёння робіцца экспертамі і для інстытутаў, я буду называць яго кантрольнымі даследаваннямі. Такія даследы складаюцца з трох крокаў. Па-першае, неабходнасць межаў выкарыстання энергіі на душу насельніцтва мусіць быць тэарэтычна прызнаная сацыяльным імператывам. Затым, павінен быць вызначаны парадак, у якім варта

шукаць крытычную велічыню. Нарэшце, кожная супольнасць мае вызначыць узроўні несправядлівасці, нязручнасці і выпрацоўкі ўмоўных рэфлексаў, якія яе чальцы гатовыя прыняць у абмен на задавальненне ад абагаўлення магутных прылад і далучэння да рытуалаў, кіраваных прафесіяналамі, што кантралююць працу прылад.

Неабходнасць палітычнага даследавання аптымальнай для грамадства колькасці энергіі можа быць выразна і каротка праілюстраваная сучасным транспартным рухам. Злучаныя Штаты ўкладаюць 45 адсоткаў усёй сваёй энергіі ў транспартныя сродкі: на іх выраб, эксплуатацыю і расчыстку шляху для іх, калі яны едуць, ляцяць або паркуюцца. Большая частка гэтай энергіі прызначана на перамяшчэнне людзей, прывязаных рэменем да сядзення. Толькі на перавозку людзей 250 мільёнаў амерыканцаў трацяць больш паліва, чым выкарыстоўваюць 1,3 мільярда кітайцаў ды індыйцаў на ўсе патрэбы. Амаль усё гэтае паліва згарае ў шалёных скоках часаспажывальнага паскарэння. Бедныя краіны трацяць меней энергіі на душу насельніцтва, але адсотак агульнай энергіі, прызначанай для транспарту, у Мексіцы ці ў Перу вышэйшы, чым у ЗША, і выгоды ад яе атрымлівае меншы адсотак насельніцтва. Памеры гэтага прадпрыемства дапамагаюць прасцей паказаць існаванне крытычнай для грамадства колькасці энергіі праз прыклад перавозкі людзей.

У транспартным руху выкарыстаная за пэўны прамежак часу энергія (сіла) пераводзіцца ў хуткасць. У гэтым выпадку крытычная колькасць праявіцца ў выглядзе абмежавання хуткасці. Там, дзе гэтая мяжа была пройдзеная, з'яўца асноўныя прыкметы сацыяльнай дэградацыі з-за вялікай колькасці энергіі. Калі нейкі грамадскі транспарт паехаў хутчэй за 15 міль у гадзіну, справядлівасць знізілася, а недахоп часу і месца павялічыўся. Матарызаваная перавозка манапалізавала транспарт і блакавала самачыннае перасоўванне. У кожнай заходняй краіне адлегласці, якія пераадолеў пасажыр на ўсіх відах

транспарту, павялічыліся ў сотню разоў за пяцьдзясят гадоў пасля будаўніцтва першай чыгункі. Калі прапорцыя іх адпаведных магутнасцяў перасягнула пэўнае значэнне, механічныя пераўтваральнікі мінеральнага паліва адмежавалі людзей ад выкарыстання ўласнай метабалічнай энергіі і прымусілі іх стаць зняволенымі спажывцамі транспарту. Гэтакі ўплыў хуткасці на аўтаномію людзей толькі нязначна змяняецца тэхналагічнымі характарыстыкамі выкарыстаных матарызаваных транспартных сродкаў ці людзьмі або інстытуцыямі, якія валодаюць законнымі правамі на паветраныя лініі, аўтобусы, чыгункі ці аўтамабілі. Высокая хуткасць — крытычны чыннік, які робіць перавозкі сацыяльна дэструктыўнымі. Сапраўдны выбар палітычнай сістэмы і пажаданых грамадскіх стасункаў магчымы толькі там, дзе хуткасць стрымліваецца. Дэмакратыя ўдзелу патрабуе нізкаэнергетычных тэхналогій, і свабодныя людзі мусяць праехаць дарогу да прадукцыйных грамадскіх стасункаў на хуткасці ровара¹.

Індустрыялізацыя руху

Каб разглядаць пытанне, якім чынам энергія выкарыстоўваецца для перамяшчэння людзей, трэба фармальна адрозніваць транспарт і перасоўванне як два кампаненты руху. Пад *рухам* я маю на ўвазе любое перамяшчэнне людзей з аднаго месца ў іншае, калі яны знаходзяцца па-за межамі сваіх дамоў. Пад *перасоўваннем* я маю на

¹ Я кажу пра транспартны рух, каб праілюстраваць больш агульны тэзіс пра аптымальнае для грамадства выкарыстанне энергіі, і я абмяжоўваю сябе перавозкай людзей, уключаючы іх асабістым багажом і палівам, матэрыяламі ды рыштункам для транспартнага сродку і дарогі. Я свядома ўстрымліваюся ад абмеркавання двух іншых тыпаў транспартнага руху — тавараў і паведамленняў. Пра абодва можна весці гутарку паралельна, але гэта запатрабуе іншай лініі аргументацыі, і я пакідаю гэта на іншы раз.

ўвазе такое перамяшчэнне, якое карыстаецца метабалічнай энергіяй чалавека, а пад *транспартам* — такі від руху, які абапіраецца на іншыя крыніцы энергіі. Гэтымі крыніцамі энергіі з нашага часу збольшага будуць матары, бо жывёлы адчайна змагаюцца з людзьмі за ежу ў перанаселеным свеце (калі толькі яны не ядуць асот, як аслы ці вярблюды).

Як толькі людзі пачынаюць плаціць даніну транспарту не толькі ў вандроўках працягласцю некалькі дзён, але і ў штодзённых паездках, супярэчнасць паміж сацыяльнай справядлівасцю і матарызаванай сілай, паміж эфектыўным рухам і больш высокай хуткасцю, паміж асабістай свабодай і з'інжыніраванымі маршрутамі становіцца надзвычай відавочнай. Прымусовая залежнасць ад аўтамабільнай машынерыі ў гэтым выпадку адмаўляе супольнасці «самарухомых» людзей у тых самых каштоўнасцях, якія нібыта нясе лепшы транспартны рух.

Людзі могуць выдатна рухацца на ўласных нагах. Гэты прымітыўны спосаб перасоўвання пры бліжэйшым разглядзе выявіцца дастаткова эфектыўным, калі параўнаць яго з лёсам людзей у сучасных гарадах ці на індустрыялізаваных фермах. Ён падасца асабліва прывабным, калі будзе зразумета, што сучасныя амерыканцы праходзяць у сярэднім такія ж самыя адлегласці, як і іх продкі, — пераважна праз тунэлі, калідоры, паркоўкі ды крамы.

Людзі на сваіх дваіх больш-менш роўных. Людзі, у якіх ёсць толькі свае ногі, рухаюцца згодна з запатрабаваннямі хвіліны, з хуткасцю тры-чатыры мілі ў гадзіну, у любым кірунку і ў любое месца, ад якога яны не адгароджаныя законам ці фізічна. Паляпшэнне гэтага прыроджанага ўзроўню мабільнасці новымі транспартнымі тэхналогіямі павінна было б захоўваць гэтыя якасці і дадаваць нейкія новыя, напрыклад, магчымасць пераадольваць большыя адлегласці, эканомію часу, камфорт і большыя магчымасці для інвалідаў. Але адбылося не гэта. Замест таго, рост транспартнай індустрыі паўсюль меў адваротныя эфек-

ты. З моманту, калі яе машыны маглі прапанаваць больш за пэўную колькасць конскіх сіл любому асобнаму пасажыру, гэтая індустрыя знізіла справядлівасць паміж людзьмі, звяла іх мабільнасць да сістэмы індустрыяна вызначаных маршрутаў і стварыла беспрэцэдэнтна востры недахоп часу. Калі хуткасць іх транспартных сродкаў перасягае пэўны парог, грамадзяне становяцца спажывцамі транспартнага руху ў штодзённай пятлі, якая прыводзіць іх назад дадому. Міністэрства гандлю Злучаных Штатаў называе гэтае кола «паездкай» у адрозненне ад «падарожжа», у якое амерыканцы выбіраюцца з дому з зубной шчоткай.

Чым больш энергіі ўліта ў транспартную сістэму, тым больш людзей едуць хутчэй на большую адлегласць штодня. Дзённы радыус перамяшчэння кожнага павялічваецца за кошт магчымасці напаткаць знаёмага ці прагуляцца праз парк па дарозе на працу. Экстрэумы прывілеі ствараюцца за кошт усеагульнага заняволення. Эліта сціскае неабмежаваныя адлегласці ў працягласць звышкамфортнага падарожжа, пакуль астатнія праводзяць яшчэ большы кавалак свайго існавання ў нежаданных паездках. Нямногія сядваюць на свае дываны-самалёты, каб падарожнічаць паміж аддаленымі пунктамі, якія іх эфемерная прысутнасць робіць дэфіцытнымі і спакуслівымі. У той жа самы час многія вымушаны ехаць далей і хутчэй і праводзіць больш часу ў падрыхтоўцы да сваіх паездак і адпачынку ад іх.

У Злучаных Штатах чатыры пятыя ад усіх чалавекагадзін у дарозе праводзяць тыя спажывальнікі, хто надзвычай рэдка трапляе ў самалёт, а чатыры пятыя кіламетражу ў кірунку з'ездаў і курортаў пралятаюць год за годам тыя самыя паўтара адсотка насельніцтва — звычайна або заможныя, або прафесіяналы ў пэўнай галіне. Чым хутчэйшы транспартны сродак, тым большы памер субсідыі, які ён атрымлівае дзякуючы рэгрэсіўнаму падаткаабкладанню. Толькі 0,2% ад усяго насельніцтва

ЗША могуць падарожнічаць самалётам па ўласнай волі часцей чым раз на год. Нямногія іншыя краіны могуць падтрымліваць такі вялікі парк самалётаў.

Паланёны яздок і легкадумны падарожнік становяцца аднолькава залежнымі ад транспарту. Ніводзін не можа абысціся без яго. Рэдкія візіты ў Акапулька ці на партыйны з'езд уводзяць звычайнага пасажыра ў зман, быццам ён прабіўся ў вузкі свет тых, чый імклівы рух забяспечваецца вялікімі магутнасцямі. Выпадковы шанец правесці некалькі гадзін прывязаным да высокамагутнага крэсла робіць яго саўдзельнікам у скажэнні чалавечай прасторы і схіляе яго згадзіцца з планаваннем геаграфіі ягонай краіны вакол транспартных сродкаў, а не вакол людзей. Чалавек развіваўся псіхічна і культурна разам са сваёй касмічнай нішай. Тое, што для жывёл складае асяроддзе, ён навучыўся рабіць сваім домам. Чалавечае самаўсведамленне патрабуе ў якасці складніка прастору і час жыцця, аб'яднання хуткасцю, з якой чалавек рухаецца. Калі гэтыя стасункі вызначаюцца хуткасцю транспартных сродкаў, а не рухам людзей, чалавек-архітэктар зводзіцца да статусу пасажыра.

Тыповы амерыканскі мужчына прысвячае больш за 1600 гадзін у год свайму аўтамабілю. Ён сядзіць у машыне, калі яна едзе і калі стаіць. Ён паркуе аўтамабіль і шукае яго. Ён зарабляе грошы, каб патраціць на аўто і догляд за ім. Ён працуе, каб аплаціць бензін, унесці плату за дарогі, страхоўку, падаткі і штрафы. Ён праводзіць чатыры гадзіны (з шаснаццаці гадзін бадзёрасці) у дарозе ці збіраючы сродкі для яе. І гэтая лічба не ўключае ў сябе час, выкарыстаны на іншыя заняткі, якія дыктуюцца транспартам: час, праведзены ў бальніцах, судах і гаражах; час, патрачаны на прагляд аўтамабільнай рэкламы ці наведванне адукацыйных сустрэч спажывцоў, каб палепшыць якасць наступнай пакупкі. Узорны амерыканец траціць 1600 гадзін, каб атрымаць 7500 міль: меней чым пяць міль у гадзіну. У краінах, якія не маюць

транспартнай індустрыі, людзі дасягаюць таго самага выніку праз пешую хаду, і яны выдзяляюць толькі ад трох да васьмі адсоткаў свайго часавага бюджэту на рух замест 28%. Рух у багатых краінах адрозніваюць ад руху ў бедных краінах не кіламетры ў гадзіну часу жыцця большасці людзей, а большая колькасць гадзін абавязковага спажывання высокіх дозаў энергіі, «расфасаваных» і няроўна размеркаваных транспартнай індустрыяй.

Ачмурэлае ад хуткасці ўўўленне

Па-за пэўным парогам спажывання энергіі транспартная індустрыя дыктуе канфігурацыю сацыяльнай прасторы. Аўтадарогі пашыраюцца — і ўбіваюць кліны паміж суседзямі, і пераносяць палі за адлегласць, якую фермер можа прайсці. Машыны хуткай дапамогі перавозяць амбулаторыі за некалькі міляў, якія можна пранесці хворае дзіця. Лекар больш не прыходзіць дадому, бо транспартныя сродкі зрабілі бальніцу адпаведным месцам для хворых. Калі цяжкія грузавікі дасягаюць вёску высока ў Андах, частка мясцовага рынку знікае. Пазней, калі сярэдняя школа прыязджае на плошчу па дарозе з цвёрдым пакрыццём, больш і больш маладых людзей перасяляюцца ў горад, пакуль кожная сям'я не пачынае сумаваць па кімсьці, хто жыве за сотні міляў, на ўзбярэжжы.

Аднолькавыя хуткасці маюць аднолькава скажальны эффект на ўспрыняцце прасторы, часу і асабістых здольнасцяў у багатых і бедных краінах, наколькі б па-рознаму яны ні выглядалі. Паўсюль транспартная індустрыя фармуе новы кшталт чалавека, які б адпавядаў новай геаграфіі і новым часавым раскладам яе стварэння. Асноўная розніца паміж Гватэмалай і Канзасам у тым, што ў Цэнтральнай Амерыцы некаторыя людзі яшчэ выключаныя з любых кантактаў з транспартнымі сродкамі і таму яшчэ не дэградавалі з-за сваёй залежнасці ад іх.

Прадуктам транспартнай індустрыі ёсць прызвычаены пасажыр. Яго звабілі са свету, у якім людзі яшчэ рухаюцца самастойна, і ён страціў разуменне, што ён сам стаіць у цэнтры свету. Прызвычаены пасажыр усведамляе раздражняльны недахоп часу, які вынікае са штодзённага выкарыстання аўтамабіляў, цягнікоў, аўтобусаў, метро і ліфтаў, якія прымушаюць яго пераадольваць у сярэднім дваццаць міль кожны дзень; часцяком транспарт перасякае шлях пасажыра нават у радыусе меншым за пяць міль. Пасажыр узвышаецца па-над уласнымі нагамі. Не істотна, едзе ён на метро ці ляціць самалётам, — усё адно ён адчувае сябе маруднейшым і бяднейшым за кагосьці іншага і чуецца пакрыўджаным карацейшымі шляхамі, даступнымі нямногім прывілеяваным, якія могуць пазбегчы незадавальнення ад транспартнага руху. Калі ён абмежаваны раскладам свайго прыгараднага цягніка, ён марыць пра аўтамабіль. Калі ён знясілены гадзінай пік, ён зайздросціць капіталісту хуткасці, які едзе па сустрэчнай паласе. Калі ён мусіць плаціць за свой аўтамабіль з уласнай кішэні, ён вельмі добра ведае, што капітаны карпаратыўных караблёў дасылаюць рахунак за паліва кампаніі і запісваюць арэнду аўтамабіля ў расходы на бізнес. Прызвычаены пасажыр трапіў у «нешчаслівую палову» ўсё ўзрастаючых няроўнасці, недахопу часу і асабістага бяссілля, і ён не бачыць выйсця з гэтай пасткі, апрача як патрабаваць болей таго ж самага — транспартнага руху. Ён чакае тэхнічных зменаў у канструкцыі транспартных сродкаў, дарог і раскладаў або спадзяецца на рэвалюцыю, якая створыць масавы хуткі транспарт пад грамадскім кантролем. У абодвух выпадках ён не лічыць цаны перавозкі ў лепшую будучыню. Ён забывае, што сам заплаціць па рахунку або цаной білета, або падаткамі. Ён не заўважае схаваных коштаў замены прыватных аўтамабіляў на такі ж хуткі грамадскі транспарт.

Прызвычаены пасажыр не можа ўсвядоміць бязглуздасці руху, які пераважна засноўваецца на транспарце.

Атрыманае ім у спадчыну ўспрыняцце прасторы і часу і асабістай хады было індустрыйна дэфармаванае. Ён згубіў здольнасць успрымаць сябе па-за роляй пасажыра. Залежны ад неабходнасці быць перавезеным, ён згубіў кантроль над фізічнымі, сацыяльнымі і псіхічнымі сіламі, якія ёсць у нагах чалавека. Пасажыр пачаў атаясамліваць тэрыторыю з недасяжным пейзажам, праз які яго вя-зуць. Ён згубіў здольнасць вызначаць свой абсяг, наклад-даць на яго свой адбітак і адстойваць сваю суверэннасць над ім. Ён страціў веру ва ўласную сілу прымаць іншых у непасрэдную блізкасць і свядома дзяліць з імі прастору. Ён больш не можа сустрэцца з чымсьці далёкім самастой-на. Пакінуты сам-насам, ён адчувае сябе нерухомым.

Прызвычаены пасажыр мусіць прыняць новы набор вераванняў і чаканняў, калі хоча адчуваць сябе ў бяспецы ў новым свеце, дзе прадуктамі перавозкі ёсць адначасна ўзаемадачыненні і адзінота. «Сабрацца» для яго азначае быць звезенымі ў адно месца транспартнымі сродкамі. Ён пачынае верыць у тое, што палітычная ўлада вырастае з магутнасці транспартнай сістэмы, а ў яе адсутнасць — вынікае з доступу да тэлевізійнага экрана. Ён атаясамлі-вае свабоду перамяшчэння з правам на долю рухальнай сілы. Ён мяркуе, што ўзровень дэмакратыі карэлюе з ма-гутнасцю сістэмы транспарту і камунікацый. Ён згубіў ве-ру ў палітычную сілу ног і языка. У выніку ён хоча не бо-лей свабод як грамадзянін, а лепшы сэрвіс як кліент. Яго цікавіць не ўласная свабода перамяшчацца і размаўляць з людзьмі, а патрэба, каб яго перавёз транспарт і прайн-фармавалі СМІ. Ён хоча атрымаць лепшы прадукт, а не свабоду ад прыслужвання гэтаму прадукту. Жыццёва не-абходна, каб ён пабачыў, што паскарэнне, якое ён патра-буе, асуджанае на правал і ў выніку прывядзе да далейша-га змяншэння справядлівасці, вольнага часу і аўтаноміі.

Чысты перанос часу жыцця

Неабмежаваная хуткасць дарага каштуе, і ўсё менш людзей могуць яе сабе дазволіць. Кожны прырост хуткасці транспартнага сродку мае вынікам павелічэнне коштаў, затрачаных на яго рух, будаўніцтва шляхоў і — у найбольшай ступені — прасторы, якую займае транспартны сродак, калі рухаецца. Па-за пэўным парогам спажывання энергіі найхутчэйшым пасажырам ствараецца сусветная класавая структура капіталістаў хуткасці. Абменная вартасць часу робіцца дамінантнай, што адлюстроўваецца ў мове: час затрачваецца, ашчаджаецца, укладаецца, марнуецца і выкарыстоўваецца. Калі грамадствы прымацоўваюць на час цэтлік з цаной, справядлівасць і хуткасць перасоўвання карэлююць адваротна.

Высокая хуткасць капіталізуе час нямногіх людзей у велізарных памерах, але, парадаксальным чынам, гэта адбываецца высокім коштам часу для ўсіх. У Бамбеі няшмат людзей валодаюць аўтамабілямі. Яны могуць дасягнуць сталіцы правінцыі за адзін ранак і рабіць такія вандроўкі штотыдзень. Два пакаленні назад гэта было тыднёвым падарожжам раз на год. Цяпер яны выкарыстоўваюць больш часу на больш паездак. Але гэтыя самыя нямногія парушаюць сваімі аўтамабілямі рух тысяч ровараў і веларыкшаў, што рухаюцца праз цэнтр Бамбея і забяспечваюць больш эфектыўнае перасоўванне, чым аўтамабілі ў цэнтры Парыжа, Лондана ці Нью-Ёрка. Сумарны расход часу ў межах грамадства, звязаны з транспартам, расце хутчэй за эканомію часу, якую атрымліваюць нямногія ў сваіх хуткасных вандроўках. Пры даступнасці транспарту рух расце бясконца. Па-за крытычным парогам прадукцыя індустрыянага комплексу, створанага дзеля перамяшчэння людзей, каштуе грамадству больш, чым яна ашчаджае. Чым больш узрастае хуткасць малой колькасці людзей, тым больш шкоднае гэтае паскарэнне для пераважнай большасці².

² Ілліч выкарыстоўвае ў гэтым сказе эканамічны тэрмін «таг-

Па-за межамі крытычнай хуткасці ніхто не можа ашчаджаць час, не прымушаючы іншых губляць яго. Чалавек, які прэтэндуе на месца ў больш хуткім транспартным сродку, лічыць свой час каштоўнейшым за час пасажыра маруднейшага транспарту. Перавышаючы пэўную хуткасць, пасажыры становяцца спажывцамі часу іншых людзей, а хуткасны транспарт робіцца сродкам уплыву на чысты перанос часу жыцця. Ступень пераносу вымяраецца хуткасцю. Гэты захоп часу рабуе тых, хто застаўся ззаду, і паколькі яны ў большасці, ён уздымае этычныя пытанні больш агульнай прыроды, чым дыяліз нырак ці перасадка органаў.

Па-за межамі пэўнай хуткасці матарызаваны транспарт стварае адлегласць, якую паглынуць можа толькі ён сам. Ён стварае адлегласці для ўсіх і паглынае іх толькі для некаторых. Новая грунтавая дарога праз дзікую мясцовасць дазваляе бразільскім малазямельным сялянам адчуць горад, але не дае яго дасягнуць. Новая ўнутрыгарадская аўтамагістраль пашырае Чыкага, але і высмоктвае людзей на аўтамашынах з цэнтра горада, які занепадае і ператвараецца ў гета.

Хуткасць чалавека заставалася нязменнай ад часоў Кіра да часоў пара. Навіны не маглі пераадолець больш за сто міль у дзень, якім бы спосабам паведамленне ні перадавалася. Ані бегуны інкаў, ані венецыянская галера, ані персідскі вершнік, ані паштовая карэта пры Людовіку XIV не маглі пераадолець бар'ер. Салдаты, першаадкрывальнікі, купцы і пілігрымы праходзілі дваццаць міль у дзень. Паводле словаў Валеры, Напалеон усё яшчэ мусіў рухацца з маруднасцю Цэзара: *Napoleon va à la même lenteur que César*. Імператар ведаў, што «грамадскае багацце вымяраецца даходам дыліжансаў»: *On mesure la prospérité publique aux comptes des diligences*, але ён амаль не мог іх паскорыць. Дарога ад Парыжа да Тулузы займала ў рым-

ginal utility» («гранічная карыснасць») і ўласны наватвор ад яго — «marginal disutility» («гранічная некарыснасць») (Зайв. пер.).

скія часы каля 200 гадзін, а яшчэ ў 1782 годзе дыліжанс праязджаў яе за 158 гадзін. Толькі XIX стагоддзе паскорыла чалавека. Да 1830 года паездка скарацілася да 110 гадзін, але новай цаной. У тым самым годзе ў Францыі перавярнулася 4150 дыліжансаў, што выклікала больш за тысячу смерцяў. Тады чыгунка прынесла нечаканыя змены. У 1855 годзе Напалеон III хваліўся, што праязджаў у сярэднім 96 кіламетраў за гадзіну ў цягніку з Парыжа ў Марсэль. За адно пакаленне сярэдня адлегласць, якую француз праязджаў за год, павялічылася ў 130 разоў, а брытанская сетка чыгунак дасягнула свайго найбольшага пашырэння. Пасажырскія цягнікі дасягнулі свайго аптымальнага кошту, падлічанага ў затратах часу на іх абслугоўванне і выкарыстанне.

З далейшым паскарэннем, транспарт пачаў дамінаваць у руху, а хуткасць пачала ствараць іерархію пунктаў прызначэння. На сёння кожны набор пунктаў прызначэння адпавядае спецыфічнаму ўзроўню хуткасці і вызначае пэўны пасажырскі клас. Кожнае кола канцавых станцый пагаршае грамадскае становішча тых, хто прымацаваны да меншай колькасці міль у гадзіну. Тых, хто мусіць перасоўвацца сваёй уласнай сілай, пачалі лічыць недаразвітымі аўтсайдэрамі. Скажы мне, як хутка ты рухаешся, і я скажу табе, хто ты. Калі ты можаш асядлаць падаткі, якія запраўляюць «Канкорд», ты дакладна на вяршыні.

За апошнія два пакаленні транспартны сродак стаў сімвалам кар’эрных дасягненняў, як школа стала сімвалам стартавай перавагі. На кожным новым узроўні канцэнтрацыя ўлады мусіць абгрунтоўваць сябе. Напрыклад, звычайна прычынай штогадовай траты грамадскіх грошай на пераадоленне чалавекам большай адлегласці за меншы час называюць яшчэ большыя ўкладанні, якія былі зробленыя, каб трымаць яго больш гадоў у школе. Яго меркаваная вартасць як капітала-інтэнсіўнай прылады вытворчасці ўстанаўлівае планку [коштаў і хуткасці] яго

перавозкі. Іншыя ідэалагічныя цэтлікі, апрача «добрай адукацыі», гэтаксама карысныя для таго, каб адчыніць дзверы кабіны з раскошамі, за якія заплацілі іншыя. Калі Думка Правадыра Мао цяпер мусіць аблятаць Кітай на самалёце, гэта можа значыць толькі наступнае: каб сілкаваць тое, чым стала гэтая рэвалюцыя, патрэбныя два класы, адзін з іх жыве ў географіі масаў, а іншы — у географіі кадраў. Падаўленне сярэдніх узроўняў хуткасці ў Народным Кітаі, без сумневу, больш эфектыўна і рацыянальна сканцэнтравала ўладу, але яно таксама падкрэслівае новае адрозненне ў вартасці паміж часам паганятага вала і часам пасажыра самалёта. Павелічэнне хуткасці непазбежна канцэнтруе конскія сілы пад крэсламі многіх і змацоўвае нарастанне недахопу часу большасці пасажыраў з разуменнем, што яны цягнуцца ў хвасце.

Неабходнасць няроўнай прывілеяванасці ў індустрыяльным грамадстве як правіла падтрымліваецца двухбаковым аргументам. Крывадушнасць гэтага аргумента добра ілюструецца паскарэннем. Прывілея прымаецца за неабходную перадумову для паляпшэння лёсу ўсяго насельніцтва, якое расце, або яна рэкламуецца як інструмент падвышэння стандартаў жыцця бяспраўнай меншасці. У доўгатэрміновай перспектыве паскарэнне транспартнага руху не дае ні аднаго, ні другога. Яно толькі стварае ўсеагульны попыт на матарызаваныя перавозкі і ставіць паміж рознымі сляямі прывілеі раней няўяўныя адлегласці. Пасля пэўнага моманту больш энергіі — значыць менш справядлівасці.

Неэфектыўнасць паскарэння

Варта зацеміць, што найвышэйшыя хуткасці для многіх вымагаюць іншай цаны, чым высокія хуткасці для ўсіх. Сацыяльная класіфікацыя па ўзроўнях хуткасці ўзмацняе чысты перанос сілы: бедныя працуюць і пла-

цяць за тое, каб апынуцца ззаду. Але калі сярэднія класы грамадства хуткасці могуць ігнараваць дыскрымінацыю, яны, аднак, не могуць не заўважаць, як узрастае шкода ад транспарту і губляецца ўласны вольны час. Высокія хуткасці для ўсіх значаць, што кожны мае меней часу для сябе, паколькі ўсе чальцы грамадства праводзяць усё большую долю свайго бюджэту часу на перамяшчэнне людзей. Транспартныя сродкі, якія едуць з хутчэйшай за крытычную хуткасцю, не толькі звычайна павялічваюць няроўнасць, але і непазбежна ствараюць індустрыю, што сама сябе абслугоўвае і хавае неэфектыўнасць транспартнай сістэмы за відавочным тэхналагічным ускладненнем. Я пастараюся даказаць, што абмежаванне хуткасці патрэбнае не толькі для захавання справядлівасці; яно ў роўнай ступені ёсць умовай для павелічэння агульнай дыстанцыі падарожжаў у межах грамадства пры зніжэнні агульнага часу, які гэтыя падарожжы займаюць.

Даступна няшмат даследаванняў па ўплыве транспартных сродкаў на 24-гадзінны бюджэт часу індывідаў і грамадстваў. З доследаў транспартнага руху мы атрымліваем статыстыку коштаў часу на мілю, статыстыку каштоўнасці часу, вымераную ў далярах ці ў працягласці паездак. Але гэтая статыстыка нічога нам не кажа пра прыхаваныя кошты транспартнага руху: пра тое, як ён памагу абскубае час жыцця; пра тое, як транспартныя сродкі праглынаюць прастору; пра памнажэнне паездак, якое стала неабходным праз існаванне транспартных сродкаў, ці пра час, праведзены ў непасрэднай і апасродкаванай падрыхтоўцы да перасоўвання. Да таго ж, няма даступнай меры яшчэ глыбей схаваных коштаў транспарту, як больш высокая рэнта на жыллё ў раёнах, зручных для плыняў транспартнага руху ці кошт абароны гэтых раёнаў ад шуму, забруджвання і небяспекі для жыцця і здароўя, створаных транспартнымі сродкамі. Недахоп падлікаў выдаткаў з грамадскага бюджэту часу не павінен, аднак, весці нас да веры, быццам такія падлік немагчымы; не паві-

нен ён і ўтрымліваць нас ад падвядзення вынікаў на падставе таго нямногага, што мы ўжо ведаем.

З нашых абмежаваных звестак вынікае, што паўсюль на свеце пасля таго, як нейкі транспартны сродак пераадолеў бар'ер у 15 міляў за гадзіну, звязаная з транспартным рухам нястача часу пачала расці. Пасля таго як індустрыя дасягнула гэтага парогу магутнасці на душу насельніцтва, транспарт зрабіў з чалавека бадзягу новага кшталту — пастаянна адсутнага ў месцах прызначэння, куды ён не можа трапіць самастойна, але мусіць дасягнуць на працягу дня. Сёння людзі шмат працуюць штодзень, каб зарабіць грошы, без якіх яны нават не могуць трапіць на месца працы. Час, які грамадства затрачвае на транспартны рух, расце прапарцыяна хуткасці яго найхутчэйшага грамадскага транспартнага сродку. Японія цяпер абганяе Злучаныя Штаты па абодвух паказчыках. Час жыцця патанеў ў мітусні дзеянняў, створаных транспартным рухам, як толькі транспартныя сродкі прабіваюць бар'ер, які ахоўвае людзей ад прымусовага перамяшчэння і прастору ад скрыўлення.

Ад таго, каму належыць транспартны сродак, што нясецца па аўтамагістралі, — дзяржаве ці індывіду, — мала залежаць недахоп часу і звышпланавасць, якія растуць пры павелічэнні хуткасці. Аўтобусы выкарыстоўваюць траціну паліва, якую аўтамабілі спажываюць, каб перавезці аднаго чалавека на пэўную адлегласць. Прыгарадныя цягнікі могуць быць у дзесяць разоў больш прадукцыйнымі за аўтамабілі. І тыя, і другія могуць стаць яшчэ больш прадукцыйнымі і меней забруджваць. Пры грамадскай уласнасці і рацыянальным кіраванні іх расклад і маршруты можна так адрэгуляваць, каб істотна зменшыць цяперашнія прывілеі, якія дае транспарт ва ўмовах прыватнай уласнасці і некампетэнтнай арганізацыі. Але пакуль любая сістэма транспартных сродкаў навязвае сябе грамадству праз неабмежаваную максімальную хуткасць, грамадства можа выбіраць толькі паміж

тратай большай колькасці часу, каб заплаціць за перавозку большай колькасці людзей ад станцыі да станцыі, і меншай аплатай падаткаў, так што яшчэ меней людзей змогуць падарожнічаць за значна карацейшы час істотна далей за астатніх. Парадак велічыні максімальнай хуткасці, дазволенай у транспартнай сістэме, вызначае долю бюджэту часу, які ўсё грамадства траціць на транспартны рух.

Радыкальная манаполія індустрыі

Пажаданую мяжу хуткасці руху немагчыма плённа абмеркаваць, не вярнуўшыся да адрознення паміж самачынным *перасоўваннем* і матарызаваным *транспартам* і не параўнаўшы ўнёсак, які кожны кампанент робіць у дачыненні да агульнага перамяшчэння людзей, які я назваў *рухам*, або *трафікам*.

Транспарт абазначае капіталаінтэнсіўны рэжым руху, а перасоўванне паказвае на працаінтэнсіўны рэжым. Транспарт — прадукт індустрыі, чыёй кліентамі ёсць пасажыры. Гэта індустрыіны тавар, і таму ён дэфіцытны паводле азначэння. Паляпшэнне транспарту заўжды мае месца ва ўмовах нястачы, якая становіцца больш вострай, калі хуткасць — і разам з ёй кошт — паслуг павялічваецца. Канфлікт вакол недахопу транспарту прымае форму гульні з нулявой сумай, дзе адзін выйграе толькі пры ўмове пройгрышу іншага. У найлепшым выпадку такі канфлікт дазваляе прыйсці да развязання «дылемы вязня»: пры супрацоўніцтве з турэмшчыкам абодва вязні выходзяць на свабоду, правёўшы меней часу ў камеры.

Перасоўванне — не прадукт індустрыі, а незалежнае мерапрыемства тых, хто перасоўваецца. Яно паводле азначэння мае спажывецкую вартасць, але не мае патрэбы ў абменнай вартасці. Здольнасць перасоўвацца — прыроджаная для чалавека і больш-менш пароўну размер-

каваная паміж здаровымі людзьмі аднаго веку. Практыка гэтай здольнасці можа быць абмежаваная пры пазбаўленні пэўнага класа людзей права ісці кароткай дарогай ці з прычыны недахопу абутку або ходнікаў. Такім чынам, канфлікт вакол незадавальняючых умоваў перасоўвання прымае форму гульні з ненулявой сумай, у якой кожны выйграе — не толькі людзі, якія атрымалі права ісці праз раней агароджаную зямлю, але і ўласнік зямлі, які атрымаў дарогу.

Агульны трафік — гэта вынік двух істотна адрозных спосабаў вытворчасці. Яны могуць гарманічна ўзаемадапаўняць адзін аднаго толькі да таго часу, пакуль аўтаномная прадукцыя будзе абароненая ад уварвання індустрыяльнага прадукту.

Шкода, якую нясе сучасны трафік, вынікае з манаполіі транспарту. Спакуса хуткасці так ашукала пасажыра, што ён паверыў абяцанкам індустрыі, якая вырабляе капіталаінтэнсіўны рух. Ён перакананы, што высакахуткасныя транспартныя сродкі дазволілі яму перасягнуць абмежаваную аўтаномію, якой ён карыстаўся, калі рухаўся самастойна. Ён дазволіў планаванаму транспарту панаваць над альтэрнатывай працаінтэнсіўнага руху. Руйнаванне фізічнага асяроддзя — гэта яшчэ найменшы ўрон ад гэтай саступкі. Значна больш горкімі вынікамі ёсць усё большае псіхічнае расчараванне, рост нязручнасцяў ад працягу вытворчасці і падпарадкаванасць несправядлівай перадачы ўлады — усё гэта ёсць праявамі скажоных адносін паміж часам і прасторай жыцця. Пасажыр, які пагаджаецца існаваць у манапалізаваным транспарце свеце, становіцца ўступаваным, абцяжараным спажывцом адлегласцяў, форму і даўжыню якіх ён больш не можа кантраляваць.

Кожнае грамадства, якое навязвае грамадзянам абавязковую хуткасць, прыгнятае перасоўванне ў інтарэсах прыбыткаў транспарту. Там, дзе не толькі прывілеі, але і базавыя патрэбы адмаўляюцца для тых, хто не

карыстаецца высакахуткасным транспартам, прымусова ўводзіцца паскарэнне асабістых рытмаў. Індустрыя дамінуе ў руху, калі штодзённае жыццё трапляе ў залежнасць ад матарызаваных паездак.

Гэты глыбокі кантроль транспартнай індустрыі над прыроднай мабільнасцю ўяўляе сабой нашмат шырэйшую манаполію, чым магчымая камерцыйная манаполія карпарацыі «Форд» на аўтамабільным рынку ці палітычная манаполія, якой могуць валодаць аўтамабільныя вытворцы супраць развіцця чыгуначнага і аўтобусага руху. З-за схаванай, глыбіннай і структуруючай прыроды я называю яе *радыкальнай манаполіяй*. Любая індустрыя валодае глыбіннай манаполіяй такога роду, калі яна робіцца дамінантным спосабам задавальняць патрэбу, якая раней выклікала асабістыя рэакцыі. Прымусовае спажыванне высокаэнергетычнага тавару (матарызаванага транспарту) абмяжоўвае ўмовы для выкарыстання багатай спажывецкай вартасці (прыроджанай здольнасці да руху). Рух выступае тут як парадыгма агульнага эканамічнага закону: *любы індустрыіны прадукт, які паступае ў аб'ёме на душу насельніцтва, большым за пэўны ўзровень, карыстаецца радыкальнай манаполіяй на задавальненне патрэбы*. Па-за пэўным пунктам прымусовая школьная адукацыя разбурае асяроддзе для навучання, сістэмы медычных паслуг «асушаюць» нетэрапеўтычныя крыніцы здароўя, а транспарт душыць рух.

Радыкальная манаполія спярша ўсталёўваецца праз перабудову грамадства на карысць тых, хто мае доступ да большай долі, потым яна ўзмацняецца праз прымусовае для ўсіх спажыванне мінімальнай колькасці, у якой на дадзены момант выпускаюцца вырабы. Прымусовае спажыванне прымае іншы выгляд у індустрыіных галінах, дзе дамінуе інфармацыя (напрыклад, адукацыя ці медыцына), чым у тых галінах, дзе колькасць можа быць вымераная ў брытанскіх тэрмічных адзінках (напрыклад, жыллё, вопратка ці транспарт). Індустрыяная ўпакоўка

каштоўнасцяў дасягне крытычнай інтэнсіўнасці ў розных пунктах для розных прадуктаў, але для кожнага вялікага класа вырабаў парог знаходзіцца ў парадку велічынь, які можна тэарэтычна ідэнтыфікаваць. Факт магчымасці тэарэтычнага вызначэння прамежку хуткасці, у якім транспарт усталёўвае радыкальную манаполію на рух, не значыць, што можна тэарэтычна вызначыць, якую дозу гэтай манаполіі тое ці іншае грамадства згодзіцца вытрымаць. Факт магчымасці вызначыць узровень абавязковага навучання, пры якім занепадае навучанне, заснаванае на бачанні і дзеянні, не дазваляе тэарэтыку вызначыць спецыфічна педагогічныя абмежаванні для падзелу працы, якія змога вытрымаць культура. Толькі зварот да юрыдычнага і перадусім палітычнага працэсу можа прывесці да пэўных, хаця і часовых, межаў, якімі хуткасць ці абавязковая адукацыя будуць лімітаваныя ў пэўным грамадстве. Памеры добраахвотных абмежаванняў — прадмет палітыкі; уварванне радыкальнай манаполіі можа быць дакладна вызначана з дапамогай сацыяльнага аналізу.

Нейкая галіна індустрыі накладвае радыкальную манаполію на ўсё грамадства не проста таму, што яна вырабляе дэфіцытныя прадукты ці выцясняе канкурэнтныя індустрыі з рынку, а дзякуючы сваёй набытай здольнасці ствараць і змяняць патрэбу, якую толькі яна адна і можа задавальніць.

Абутку не хапае ва ўсёй Лацінскай Амерыцы, і многія людзі ніколі яго не носяць. Яны ходзяць басанож ці абуваюць самыя разнастайныя выдатныя сандалі, якія вырабляе шэраг рамеснікаў. Рух людзей ні ў якім разе не абмяжоўваецца недахопам чаравікаў. Але ў некаторых краінах Паўднёвай Амерыкі людзей прымушаюць абувацца з таго часу, калі басаногім пачалі адмаўляць у доступе да школы, працы і грамадскіх паслугаў. Настаўнікі ці партыйныя чыноўнікі вызначаюць нястачу чаравікаў як знак абыхавасці да «прагрэсу». Без аніякай наўмыснай

змовы паміж прапагандыстамі нацыянальнага развіцця і абутковай індустрыяй басаногія ў гэтых краінах не дапускаюцца ні ў які офіс.

Школ, як і чаравікаў, заўсёды не ставала. Але ніколі купка прывілеяваных вучняў не ператварала школу ў перашкоду для вучэння. Толькі тады, калі ўступілі ў дзеянне законы, якія зрабілі школы адначасна абавязковымі і бясплатнымі, супрацоўнікі сістэмы адукацыі прысвоілі ўладу адмаўляць тым, хто недаспажыў адукацыйнай тэрапіі, у магчымасці вучыцца на працы. Толькі тады, калі наведванне школ зрабілася прымусовым, стала магчымым навязваць усім усё больш складанае штучнае асяроддзе, да якога не дапасуюцца нявышкаленыя і незапраграмаваныя.

Патэнцыял радыкальнай манаполіі, безумоўна, існуе ў выпадку руху. Уявіце, што здарылася б, калі б транспартная індустрыя магла нейкім чынам распаўсюдзіць сваю прадукцыю больш адэкватна: утопія бясплатнага *хуткага* транспартнага перамяшчэння для ўсіх непазбежна прывяла б да далейшага росту ўладарання руху над чалавечым жыццём. Што б гэта была за ўтопія? Рух быў бы арганізаваны выключна вакол сістэм грамадскага транспарту. Ён фінансаваўся б падаткам з прагрэсіўнай шкалай, які б вылічаўся ў залежнасці ад прыбытку і блізкасці месца жыхарства да транспартнага прыпынку і месца працы. Ён быў бы так зладжаны, што кожны мог бы заняць любое сядзенне па прынцыпе «хто першы прыйшоў, таго першага і абслужылі»: ні доктар, ні адпачывальнік, ні прэзідэнт не мелі б ніякага прывілеявання. У гэтым раі для дурня ўсе пасажыры былі б роўнымі, але яны былі б такімі самымі паднявольнымі спажыўцамі транспарту. Кожны грамадзянін матарызаванай утопіі быў бы пазбаўлены магчымасці рухацца на ўласных нагах і служыў транспартным сеткам, якія б распаўсюджваліся ўсё больш і больш.

Пэўныя замаскаваныя пад архітэктараў нібыта-стваральнікі цудаў прапаноўваюць уяўнае выйсце з парадоксу хуткасці. Паводле іхных стандартаў, паскарэнне вядзе да няроўнасці, страт часу і кантраляваных раскладаў транспарту толькі таму, што людзі яшчэ не жывуць па тых узорах і на тых арбітах, на якія іх найлепш могуць змясціць транспартныя сродкі. Гэтыя футурыстычныя архітэктары пасялілі і занялі б людзей у самадастатковых блоках вежаў, звязаных трасамі высакахуткасных капсул. Салеры, Даксіядыс ці Фулер развязалі б праблему, створаную высакахуткасным транспартам, атаясамліваючы ўсё асяроддзе пражывання чалавека з праблемай. Яны не пытаюць, якім чынам паверхня Зямлі можа быць захаванай для людзей. Іх цікавіць, як можна стварыць рэзервацыі для патрэбных людзей на Зямлі, што была змененая дзеля індустрыяльнай вытворчасці.

Няўлоўны парог

Аптымальная для руху хуткасць транспарту здаецца перакананаму пасажыру капрызам ці фанатызмам, а для пагоншчыка асла яна выглядае як палёт птушкі. Хуткасць у чатыры ці шэсць разоў большая за хуткасць пешага чалавека утварае занадта нізкі парог, каб здавацца прызвычаенаму пасажыру вартым увагі, і занадта высокі, каб перадаць сэнс *абмежавання* тром чвэрцям чалавецтва, якія ўсё яшчэ рухаюцца самачынна.

Усе тыя, хто плануе жытло, транспартнае перамяшчэнне ці адукацыю іншых, належаць да класа пасажыраў. Іх прэтэнзіі на ўладу паходзяць ад вартасці, якую іх наймальнікі надаюць паскарэнню. Сацыёлагі могуць стварыць кампутарную мадэль вулічнага руху ў Калькуце ці Сант'яга, а інжынеры могуць спраектаваць сеткі манарэйкавай чыгункі, згодна з абстрактным разуменнем кірункаў руху. Паколькі гэтыя планавікі свята вераць у маг-

чымасць развязаць праблемы праз індустрыю, сапраўднае вырашэнне праблемы затораў знаходзіцца па-за іх разуменнем. Іх вера ў эфектыўнасць энергіі робіць іх сляпымі да непрапарцыйна большай эфектыўнасці ўстрымання ад яе выкарыстання. Інжынеры руху яшчэ мусяць звесці ў адной сімуляцыйнай мадэлі мабільнасць людзей з мабільнасцю транспартных сродкаў. Інжынер не можа ўявіць магчымасць адмовіцца ад хуткасці і замарудзіцца дзеля аптымізацыі плыняў руху. Яму ніколі не прыйдзе да галавы думка запраграмаваць камп'ютар пры ўмове, што ніякі матарызаваны транспартны сродак ні ў якім горадзе ніколі не мусіць перавышаць хуткасць дрызіны. Эксперт па развіцці, які звысоку паглядае са свайго «лэнд ровера» на індыйскага селяніна, што гоніць свінні на кірмаш, адмаўляецца прызнаць адносную перавагу ног. Эксперт звычайна забывае, што гэты чалавек вызваліў дзесяцярых іншых у сваёй вёсцы ад неабходнасці марнаваць час у дарозе, у той час як інжынер і кожны чалец ягонай сям'і паасобку праводзяць значную частку кожнага дня ў транспартным руху. Для чалавека, які верыць, што чалавечая мабільнасць мусіць вызначацца ў тэрмінах бясконцага прагрэсу, не можа быць ніякага аптымальнага ўзроўню руху — толькі часовы кансенсус на пэўным узроўні тэхнічнага развіцця.

Большасць мексіканцаў, не кажучы пра індыйцаў і кітайцаў, знаходзяцца ў становішчы, супрацьлеглым да пазіцыі перакананага пажыра. Крытычны парог — зусім па-за межамі іх ведаў ці чаканняў. Яны ўсё яшчэ належаць да класа «самачынных». Некаторыя з іх запамнілі сваю матарызаваную прыгоду, але большасць з іх не мае асабістага досведу падарожжаў на крытычнай ці яшчэ больш высокай хуткасці. У двух тыповых мексіканскіх штатах, Герэра і Ч'япас, менш за адзін адсотак насельніцтва рухаўся з хуткасцю вышэйшай за 10 міль у гадзіну хаця б раз на працягу 1970 года. Транспартныя сродкі, у якія людзі часам набіваюцца ў гэтых мясцовасцях, робяць

рух сапраўды больш зручным, але наўрад ці хутчэйшым за ровар. Аўтобус трэцяга класа не аддзяляе селяніна ад яго свінні і вязе іх абайх на кірмаш без якой-небудзь страты вагі, але гэтае знаёмства з матарызаваным «кам-фортам» не прыводзіць да залежнасці ад дэструктыўнай хуткасці.

Парадак велічыні, у якім ляжыць крытычны парог хуткасці, занадта нізкі, каб пасажыр прымаў яго ўсур'ёз, і занадта высокі, каб датычыцца селяніна. Ён настолькі відавочны, што яго няпроста пабачыць. Прапанова абмежаваць хуткасць у гэтым парадку велічынь спараджае зацятую апазіцыю. Яна выяўляе залежнасць індустрыялізаваных людзей ад спажывання ўсё большых доз энергіі і ў той жа час просіць іншых устрымацца ад таго, чаго яны яшчэ не каштавалі.

Прапанаваць кантрольныя даследаванні — гэта не проста скандал, гэта таксама пагроза. Простасць пагражае эксперту, які нібыта разумее, чаму прыгадны цягнік адпраўляецца а 8:15 і 8:41 і чаму лепей выкарыстоўваць паліва з пэўнымі дадаткамі. Ідэя, што палітычны працэс можа вызначыць натуральную, непазбежную і абмежаваную велічыню, ляжыць па-за светам ісцін пасажыра. Ён дазволіў павазе да спецыялістаў, якіх ён нават не ведае, ператварыцца ў бяздумную падпарадкаванасць. Калі палітычнае рашэнне можа быць знойдзена для праблем, створаных экспертамі ў галіне руху, тады, магчыма, падобныя захады могуць быць прымененыя да праблем адукацыі, медыцыны і ўрбанізацыі. Калі парадак велічыні аптымальных для руху хуткасцяў транспартных сродкаў можа быць вызначаны неспецыялістамі, якія актыўна ўдзельнічаюць у бягучым палітычным працэсе, тады падваліны, на якіх збудавана кожнае індустрыянае грамадства, будуць растрэшчаныя. Прапанова такіх даследаванняў палітычна падрыўная. Яна ставіць пад сумнеў усёабдымны кансенсус на конт патрэбы ў павелічэнні транспартнага руху, які сёння дазваляе прыхільнікам

грамадскай уласнасці прадстаўляць сябе як палітычных праціўнікаў у дачыненні да абаронцаў прыватнага прад-прымальніцтва.

Ступені самачыннай мабільнасці

Стагоддзе назад быў вынайздзены шарыкападшыпнік. Ён знізіў каэфіцыент трэння ў тысячу разоў. Праз дас-тасаванне добра падабранага падшыпніка паміж двух неалітычных млынавых камянёў чалавек мог змалоць за дзень столькі, колькі ягоныя продкі малолі за тыдзень. Падшыпнік таксама зрабіў магчымым ровар, бо дазволіў колу — напэўна, апошняму з вялікіх вынаходніцтваў не-аліту — нарэшце стаць карысным для мабільнасці, што сілкуецца ўласнай сілай чалавека.

Чалавек і без дапамогі прыладаў перасоўваецца дас-таткова спраўна. Ён пераносіць адзін грам уласнай вагі на адлегласць у кіламетр за дзесяць хвілін і затрачвае на гэта 0,75 калорыі. Чалавек на ўласных нагах тэрмадынамічна эфектыўнейшы за любы матарызаваны транспартны сродак і большасць жывёлаў. Для сваёй вагі ён выконвае больш работы ў руху, чым пацукі ці валы, і меней, чым коні ці асятры. Пры такім паказчыку прадукцыйнасці чалавек засяляў свет і рабіў сваю гісторыю. Пры такой прадукцыйнасці сялянскія грамадствы праводзяць ме-ней за пяць адсоткаў — а качэўнікі, адпаведна, меней за восем — свайго сацыяльнага бюджэту часу па-за домам ці лагерам.

Чалавек на ровары можа ехаць у тры ці чатыры разы хутчэй за пешахода, але выкарыстоўвае ў пяць разоў меней энергіі ў працэсе. Ён перавозіць адзін грам сваёй вагі на кіламетр роўнай дарогі за кошт толькі 0,15 ка-лорый. Ровар — дасканалы пераўтваральнік метабаліч-най энергіі чалавека ў рух. Чалавек, у якога ёсць гэтая

прылада, пераўзыходзіць эфектыўнасць не толькі ўсіх машын, але і ўсіх іншых жывёлаў.

Вынаходніцтва падшыпніка, кола з перакрываваемымі спіцамі і пнеўматычнай шыны разам узяттыя могуць зраўняцца толькі з трыма іншымі падзеямі ў гісторыі транспарту. Вынаходніцтва кола на досвітку цывілізацыі зняло груз са спіны чалавека і паклала яго на тачку. Вынаходніцтва і адначаснае прымяненне ў еўрапейскім Сярэднявеччы стрэмені, хамута і падковы павялічыла тэрмадынамічную эфектыўнасць каня ў пяць разоў і змяніла эканоміку сярэднявечнай Еўропы: стала магчымым часта ўзвораць зямлю, што такім чынам прывяло да шматпольнага земляробства; далёкія палі зрабіліся дасягальнымі для селяніна, і гэта дазволіла ўласнікам зямлі перайсці ад вёсчак на шэсць сем'яў да вёсак на сто сем'яў, дзе тыя маглі жыць вакол царквы, плошчы, турмы і — пазней — школы; усё гэта дазволіла абрабляць паўночныя глебы і перамясціла цэнтр улады ў халодны клімат. Будаўніцтва першых акіянскіх караблёў партугальцамі ў пятнаццатым стагоддзі, пад эгідай развіцця еўрапейскага капіталізму, паклала грунтоўныя падмуркі для глабальнай культуры і рынку.

Вынаходніцтва падшыпніка стала сігналам чацвёртай рэвалюцыі. Яно стварыла выбар паміж большай свабодай у роўнасці і большай хуткасцю. Падшыпнік — базавы складнік двух новых тыпаў перамяшчэння, якія сімвалізуюць, адпаведна, ровар і легкавік. Ровар узняў аўтамабільнасць чалавека на новы ўзровень, па-над якім прагрэс тэарэтычна немагчымы. У адрозненне ад гэтага, індывідуальная паскаральная капсула дазволіла грамадствам уключыцца ў рытуал прагрэсіўна паралізуючай хуткасці.

Няма нічога новага ў манаполіі рытуальнага прымянення над патэнцыйна карыснай прыладай. Тысячы гадоў таму кола зняло груз з нашэнніка-раба, але гэта адбылося толькі ў Еўразіі. У Мексіцы кола было добра

вядомае, але ніколі не прымянялася ў транспарце. Яно служыла выключна дзеля стварэння павозак для цацак-багоў. Табу на тачкі ў Амерыцы да Картэса бянтэжыць не болей, чым табу на ровары ў сучасным дарожным руху.

Няма ніякай неабходнасці ў тым, каб вынаходніцтва падшыпніка надалей служыла павелічэнню выкарыстання энергіі, і гэтым прадукавала недахоп часу, спажыванне прасторы і класавыя прывілеі. Калі б новы ўзровень самачыннай мабільнасці, прапанаваны роварам, быў абаронены ад дэвальвацыі, паралюшу і рызыкі для канечнасцяў раварыста, можна было б гарантаваць аптымальна размеркаваную мабільнасць усім людзям і пакласці канец навязванню найбольшай прывілеяванасці і эксплуатацыі. Было б магчыма кантраляваць формы ўрбанізацыі, калі б арганізацыя прасторы стрымлівалася высілкамі, якія чалавеку трэба прыкласці для перамяшчэння праз яе.

Ровары не толькі тэрмадынамічна прадукцыйныя, яны яшчэ і танныя. Са сваім нашмат ніжэйшым заробкам кітаец набывае свой трывалы ровар за невялікую долю тых працоўных гадзін, якія амерыканец прысвячае пакупцы свайго састарэлага аўтамабіля. Інфраструктурныя кошты, неабходныя для стварэння магчымасці роварнага руху, у параўнанні з цэнамі на інфраструктуру, прывязаную да высокіх хуткасцяў, у прапорцыі нават ніжэйшыя за розніцу ў цэнах транспартных сродкаў, што выкарыстоўваюцца ў дзвюх сістэмах. У роварнай сістэме спраектаваныя дарогі неабходныя толькі ў пэўных пунктах шчыльнага руху, і людзі, якія живуць далёка ад дарогі з пакрыццём, не ізаляюцца аўтаматычна, як гэта было б у выпадку залежнасці ад аўтамабіляў ці цягнікоў. Ровар павялічыў радыус вандровак чалавека без «выкідання» яго на дарогі, якія ён не можа прайсці. Там, дзе ён не можа ехаць на ровары, ён звычайна можа яго каціць.

Да таго ж, ровар займае мала месца. Васямнаццаць ровараў можна прыпаркаваць на месцы аднаго аўтамабіля, трыццаць ровараў могуць рухацца ў адным напрамку на

прасторы, якую праглынае адзін аўтамабіль. Каб перавезці праз мост 40 тысяч чалавек за адну гадзіну сучаснымі цягнікамі, трэба дзве паласы, аўтобусамі — чатыры паласы, аўтамабілямі — 12 палосаў, але патрэбная толькі адна паласа, каб людзі пераехалі мост на роварах. З усіх гэтых транспартных сродкаў толькі ровар насамрэч дазваляе людзям ехаць ад дзвярэй да дзвярэй і не ісці пешшу. Раварыст можа дасягнуць новых месцы прызначэння на ўласны выбар без таго, каб ягоная прылада стварыла новыя месцы, ад якіх ён адгароджаны.

Ровары дазваляюць людзям рухацца з большай хуткасцю, не адбіраючы пры гэтым значнай колькасці абмежаваных прасторы, энергіі ці часу. Людзі могуць праводзіць меней часу за пераадоленнем кожнай мілі і пры тым праязджаць болей міль у год. Яны могуць атрымаць выгоды ад тэхналагічных прарываў, не выказваючы празмерных прэтэнзій на расклад транспарту, энергію ці прастору іншых. Яны могуць стаць гаспадарамі ўласных рухаў, не перашкаджаючы рухацца сваім таварышам. Іх новая прылада стварае толькі такія патрабаванні, якія яна ж і можа задаволіць. Кожнае павелічэнне матарызаванай хуткасці стварае новыя патрабаванні да прасторы і часу. Выкарыстанне ровара само сябе абмяжоўвае. Яно дазваляе людзям стварыць новыя стасункі паміж прасторай і часам іх жыццяў, паміж іх тэрыторыяй і пульсам іх быцця, не руйнуючы атрыманы ў спадчыну баланс. Перавагі сучаснага самачыннага руху відавочныя, аднак іх ігнаруюць. Сцвярджаюць, што пры лепшым трафіку едуць хутчэй, але гэта ніколі не было даказана. Тыя, хто прапаноўвае паскарэнне, мусілі б давесці свае сцверджанні перад тым як папрасіць людзей заплаціць за паскарэнне.

Дзядоўскае спаборніцтва паміж роварамі і рухавікамі нядаўна скончылася. У В'етнаме звышіндустрыялізаванае войска спрабавала пакарыць, але не змагло адолець людзей, арганізаваных вакол хуткасці ровара. Урок мусіць быць відавочным. Высокаэнергетычныя арміі мо-

гуць знішчыць людзей — як тых, каго абараняюць, так і тых, супраць каго выпушчаныя, — але яны прыносяць мала карысці людзям, якія абараняюць сябе. Мы яшчэ пабачым, ці прыменяць в'етнамцы ў мірны час тое, чаму яны навучыліся падчас вайны, ці захочуць яны абараняць каштоўнасці, якія зрабілі іх перамогу магчымай. На жаль, больш верагодна, што пераможцы, у імя індустрыянага прагрэсу і павелічэння спажывання энергіі, зруйнуюць тую структуру справядлівасці, рацыянальнасці і аўтаноміі, да якой амерыканскія бамбардзіроўшчыкі змусілі іх, пазбавіўшы паліва, матараў і дарог.

Дамінантныя рухавікі супраць дапаможных

Людзі нараджаюцца амаль аднолькава мабільнымі. Іх прыродная здольнасць абараняе асабістую свабоду кожнага ісці туды, куды ён ці яна хоча. Чальцы грамадства, заснаванага на паняцці аб справядлівасці, будуць патрабаваць абароны гэтага права ад любых абмежаванняў. Для іх неістотна, якімі сродкамі адмаўляецца асабістая мабільнасць — ці то праз пазбаўленне волі, прыгоннае права, адабранне пашпарта ці заключэнне ў асяроддзе, якое пасягае на прыродную здольнасць чалавека рухацца, каб зрабіць яго спажывцом транспарту. Гэтае неадчужальнае права на вольны рух занепадае не проста таму, што большасць нашых сучаснікаў прышпілілі сябе ідэалагічнымі рамянямі бяспекі. Чалавечая прыродная здольнасць да перасоўвання з'яўляецца адзінай мерай, якой магчыма ацаніць унёсак транспарту ў рух: транспарту не будзе больш, чым рух можа вытрымаць. Нам трэба вылучыць крытэрыі адрознення тых відаў транспарту, якія «псуваюць» здольнасць рухацца, ад тых, што яе паляпшаюць.

Транспарт можа абмяжоўваць рух двума спосабамі: разбураючы яго плыні, калі ствараюцца ізаляваныя наборы

напрамкаў, або павялічваючы страты часу з-за руху. Я ўжо даводзіў, што ключом да стасункаў паміж транспартам і дарожным рухам ёсць хуткасць транспартных сродкаў. Я апісаў, як па-за пэўным парогам хуткасці транспарт перашкаджае руху трыма спосабамі. Ён блакуе мабільнасць, загрузашчваючы асяроддзе транспартнымі сродкамі і дарогамі. Ён ператварае геаграфію ў піраміду колаў, адмежаваных адно ад аднаго паводле ўзроўняў паскарэння. Ён адбірае час жыцця ў імя хуткасці.

Хаця па-за пэўным парогам транспарт перашкаджае хуткасці, матарызаваныя транспартныя сродкі могуць дапаўняць ці паляпшаць рух, дазваляючы людзям рабіць тое, што немагчыма на нагах ці на ровары. Рухавікі могуць выкарыстоўвацца для перавозкі хворых, знявечаных, старых і проста лайдакоў. Матарызаваныя лябёdkі могуць уздымаць людзей на пагоркі, але яны могуць рабіць гэта мірна, толькі калі не саштурхоўваюць пешахода са сцёжкі. Цягнікі могуць пашыраць дыяпазон падарожжаў, але толькі калі яны даюць людзям роўныя магчымасці набліжацца адно да аднаго. Добра развітая транспартная сістэма з максімальнай хуткасцю 25 міль у гадзіну дазволіла б Фіксу ганяцца за Філеасам Фогам вакол свету меней чым за палову ад 80 дзён. Час, заняты падарожжам, мусіць быць, наколькі гэта магчыма, уласным часам падарожніка: толькі пры ўмове абмежавання матарызаванага транспарту хуткасцю, якая пакідае яго дапаможным у дачыненні да аўтаномнага руху, можа развіцца аптымальная для дарожнага руху транспартная сістэма.

Абмежаванне магутнасці рухавікоў і, адпаведна, хуткасці само па сабе не абараняе слабейшых ад эксплуатацыі з боку багатых і магутных, якія ўсё адно могуць вынайсці сродкі жыцця і працаваць у лепшых месцах, падарожнічаць са светай у раскошных экіпажах і зарэзерваваць асобную паласу для дактароў і сябраў цэнтральнага камітэта. Але пры дастаткова абмежаванай максімальнай хуткасці гэтая несправядлівасць можа быць зменшаная ці нават скарэктаваная праз камбінацыю падаткаў і тэхнала-

гічных прыладаў. Пры неабмежаванай максімальнай хуткасці ні грамадская ўласнасць на транспартныя сродкі, ні іх тэхнічна ўдасканалены кантроль ніколі не знішчаць рост эксплуатацыі і няроўнасці. Транспартная індустрыя — ключ да аптымальнай вытворчасці руху, але толькі калі яна не карыстаецца радыкальнай манаполіяй над асабістай прадукцыяй насцю.

Недастатковае забеспячэнне, звышразвіццё і тэхналагічная сталасць

Спалучэнне транспарту і перасоўвання, якое і складае рух, дало нам прыклад аптымальнай для грамадства магутнасці на душу насельніцтва і патрэбы палітычна вызначаных межаў для яе. Рух — гэта таксама мадэль сыходжання ў адной кропцы мэтай сусветнага развіцця і крытэр, па якім можна адрозніць выразна недастаткова забяспечаныя краіны ад дэструктыўна звышіндустрыялізаваных.

Краіну можна ахарактарызаваць як недастаткова забяспечаную, калі яна не можа гарантаваць кожнаму грамадзяніну ровар ці прадставіць пяціхуткасную трансмісію кожнаму, хто хоча вазіць іншых на велатаксі. Яна недастаткова забяспечаная, калі не можа прапанаваць добрыя дарогі для ровара ці бясплатны грамадскі матарызаваны транспарт для тых, хто хоча падарожнічаць больш чым некалькі гадзін запар. У 1975 годзе нідзе ў свеце няма гэтаму ніякіх тэхнічных, эканамічных ці экалагічных перашкод. Было б ганебна, калі б прыродная мабільнасць народа была вымушаная застойвацца на дароварным узроўні супраць яго волі.

Краіна можа быць ахарактарызаваная як звышіндустрыялізаваная, калі ў яе сацыяльным жыцці дамінуе транспартная індустрыя, якая вызначае класавыя прыві-

леі, ускладняе праблему нястачы часу і ўсё больш шчыльна прывязвае людзей да пракладзеных дзеля іх трас.

Апрача недастатковага забеспячэння і звышіндустрыялізацыі, ёсць месца для свету постіндустрыяльнай эфектыўнасці, у якім індустрыяны спосаб вытворчасці дапаўняе іншыя аўтаномныя формы вытворчасці. Іншымі словамі, ёсць месца для свету тэхналагічнай сталасці. На прыкладзе руху — гэта свет тых, хто патроіў прасцяг свайго штодзённага далягляду, сеўшы на ровар. У той жа самы час, гэта свет з разнастайнымі дапаможнымі рухавікамі, даступнымі на выпадак, калі ровара не хапае і калі дадатковы штуршок не будзе абмяжоўваць ані справядлівасці, ані свабоды. І гэта таксама свет доўгага падарожжа — свет, у якім кожнае месца даступна кожнай асобе, на яе ўласнай хуткасці і дзеля ўласнага задавальнення, без паспешлівасці ці страху, з дапамогай транспартных сродкаў, што пераадольваюць адлегласці без разрыву з зямлёй, па якой чалавек сотні тысяч гадоў хадзіў сваімі ўласнымі нагамі.

Недастатковае забеспячэнне пакідае людзей рабамі першабытнай прыроды і абмяжоўвае іх свабоду. Звышіндустрыялізацыя не прызнае адрозненняў у вытворчасці і палітычным стылі. Яна навязвае свае тэхнічныя характарыстыкі грамадскім стасункам. Свет тэхналагічнай сталасці дазваляе існаваць розным палітычным выбарам і культурам. Безумоўна, разнастайнасць змяншаецца, калі супольнасць дазваляе індустрыі расці за кошт аўтаномнай прадукцыі. Мысленне само па сабе не можа прапанаваць дакладнай меркі для ўзроўню постіндустрыяльнай эфектыўнасці і тэхналагічнай сталасці, прымальна для канкрэтнага грамадства. Яно можа толькі пазначыць у прасторавых тэрмінах прамежак, у якіх мусяць укладвацца гэтыя тэхналагічныя характарыстыкі. Трэба даць гістарычнай супольнасці, уключанай у свой уласны палітычны працэс, вырашыць, калі праграмаванне, скрыўленне прасторы, нястача часу і няроўнасць перастаюць быць таго вартымі. Думанне можа распазнаць хуткасць

як крытычны чыннік у руху. Яно не можа вызначыць палітычна здзяйсняльных абмежаванняў.

Максімальныя хуткасці змогуць увайсці ў сілу толькі тады, калі будуць адлюстроўваць вольны ад перадузятасці ўласны інтарэс палітычнай супольнасці. Гэты інтарэс не можа быць выказаны ў грамадстве, дзе адзін клас манапалізуе не толькі транспарт, але і сродкі сувязі, медыцыну, адукацыю і зброю. Не мае значэння, ці гэтая ўлада ўтрымліваецца законнымі ўласнікамі, ці замацаванымі кіраўнікамі індустрыі, якой афіцыйна валодаюць рабочыя. Гэтая ўлада мусіць быць вернутая звычайнаму чалавеку, каб ён сказаў сваё грунтоўнае слова. Адваяванне ўлады пачынаецца з прызнання таго, што экспертныя веды робяць утойлівага бюракрата сляпым да відавочнага спосабу развязаць энергетычны крызіс, як раней яны рабілі яго сляпым да відавочнага развязання вайны ў В'етнаме.

Ёсць два шляхі адтуль, дзе мы цяпер, да тэхналагічнай сталасці: першы — вызваленне ад збыткуўнасці, другі — вызваленне ад залежнасці. Абодва шляхі маюць агульны пункт прызначэння — сацыяльную рэарганізацыю прасторы, якая прапаноўвае кожнаму чалавеку пастаянна новы досвед, які заключаецца ў тым, што цэнтр свету — там, дзе гэты чалавек стаіць, ходзіць і жыве.

Вызваленне ад збыткуўнасці пачынаецца на выспах руху, дзе багатыя натыкаюцца адно на аднаго. Падчас такога матляння ад адной да другой выпсы гэтыя «забяспечаныя хуткасцю» пазбаўленыя аднаго: яны не маюць магчымасці сустрэцца з такімі самымі падарожнымі, у якіх свой маршрут. Адасобленасць дастатку разбураецца, паколькі выпсы руху паступова растуць, і людзі пачынаюць вяртаць сабе прыроджаную здольнасць хадзіць па месцы, у якім яны жывуць. Такім чынам, спустошанае асяроддзе выпсы руху можа ўвасобіць пачаткі адбудовы грамадства, і людзі, якія сёння называюць сябе багатымі, вырвуцца з няволі звышпрадукцыйнага транспарту.

У той дзень яны прызнаюць каштоўнасць гарызонту сва-
іх выспаў руху, якія вырастуць да максімальна магчымых
памераў і не будуць часта выязджаць з дому.

Вызваленне ад залежнасці пачынаецца з іншага боку.
Яно разбурае абмежаванні вёскі і даліны і знішчае нуду
вузкіх гарызонтаў і задушлівы прыгнёт свету, замкнёнага
ў самім сабе. Любая бедная краіна можа дасягнуць за не-
калькі гадоў мэты пашырыць жыццё за межы традыцыі,
не разганяючы яго вятрамі паскарэння. Але гэтая мэта
будзе дасягнутая толькі тымі, хто адмаўляе бескантроль-
насць індустрыянага развіцця, якое робіцца ў імя ідэалогіі
неабмежаванага спажывання энергіі.

Вызваленне ад радыкальнай манаполіі індустрыі маг-
чымае толькі там, дзе людзі ўключаюцца ў палітычны
працэс, заснаваны на абароне аптымальнага руху. Такая
абарона, у сваю чаргу, патрабуе прызнання той колькасці
энергіі, вакол адмаўлення якой збудавана індустрыянае
грамадства. Гэтая колькасць энергіі можа перанесці тых,
хто спажывае столькі, але не больш, у постіндустрыяную
эпоху тэхналагічнай сталасці.

Вызваленне, якое стане таным для бедных, будзе до-
рага каштаваць багатым. Але яны заплацяць па цэнніку,
калі паскарэнне іх транспартных сістэм раскруціць рух
да поўнага спынення. Канкрэтны аналіз дарожнага руху
выяўляе сапраўдны фундамент энергетычнага крызісу:
уплыў індустрыяна ўпакаванай колькасці энергіі на сацы-
яльнае асяроддзе вядзе да дэградацыі, спусташэння ды
заняволення, і гэтыя эфекты праяўляюцца раней за тыя,
што пагражаюць забруджаннем навакольнага асяроддзя
і выміраннем чалавецтва. Аднак ключавы момант, у якім
гэтыя эфекты могуць быць павернутыя назад, — гэта не
пытанне вылічэння, а пытанне рашэння.

Прылады для таварыскасці

Падзякі

Прынцыпы шматмернага аналізу мяжы індустрыянага росту былі ўпершыню сфармуляваныя мной у суаўтарстве з Валянцінай Барэманс у іспанамоўным дакуменце і прадстаўлены як кірунак для сустрэчы двух тузінаў чылійскіх сацыялістаў ды іншых лацінаамерыканцаў у CIDOC (Center for Intercultural Documentation, Цэнтр міжкультурнай камунікацыі) у Куэрнавака ў Мексіцы. Наступная версія была прадстаўлена на Зянонаўскім сімпозіуме, арганізаваным прафесарам Рычардам Уолхаймам на Кіпры. Яна была апублікавана ў парыжскім часопісе *Esprit* у сакавіку 1972 года, разам з крытыкай Т. Адама, П'ера Каса, Ж.-П. Шэвенмана, Поля Фрэса, Іва Гусо, П'ера Кендэ, Ж.-В. Лап'ера, Мішэля Панофа, Анры Пекіно, Жана-Мары Даменаша і Поля Тыбо. Трэцяя версія служыла мне і майму сябру, нябожчыку Грыру Тэйлару, базісам для нашага ўдзелу ў канадскай канферэнцыі па праве ў студзені 1972 года ў Атаве. Каментары Дэвіда Вайстаба, Нільса Крысці, Алена М. Ліндэна, Дж. Г. Кастэла, Г. У. Артура, Хасэ Антоніё В'ера-Гальё, Дж. С. Сміта і Боавентуры дэ Соўса Сантаса, разам з іншымі крытычнымі артыкуламі юрыстаў, будуць апублікаваныя ў сярэдзіне 1973 года ў Таронта. На працягу лета 1972 года ўдзельнікі майго семінару ў CIDOC напісалі даклады, якія вельмі дапамаглі. Я асабліва ўдзячны за падтрымку і спрыянне Джону Брэдли, Джону Бруеру, Хасэ Марыі і Вераніцы Булнэс, Марціну Коэну, Ірэнэ Курбела дэ Дыяс, Дэнісу Дэтцэлю, Джозэфу Фітцпатрыку, Амнану Голдварту, Конраду Джонсану, Гарт-

мугу фон Генцігу, Джону Макнайту, Майклу Макабі, Лэслі Маркусу, Франсіска Міро-Кесада, Мары-Наэль Мантэй, Уільяму Офульсу, Марце Г. Рыд, Эвэрэту Раймеру, Франсіску Варэлу, Эцьену Вэрну, Жаку Відалю і Герману Сабалу. Дэніс Саліван цярпліва і крытычна дапамагаў мне рэдагаваць фінальную версію. Пасля таго як я аддаў рукапіс выдаўцу, я атрымаў каштоўныя прапановы ад Дж. П. Найка ды яго сяброў з Індыі. Яны былі ўлічаныя ў тэксте ў той меры, у якой гэта магчыма на стадыі выпраўлення гранака. Пасля Валянціны Барэманс і Грыра Тэйлара найбольш вырашальны ўплыў на фармуляванне маіх ідэй зрабілі Гайнц фон Фёрстэр, Эрых Фром, Герман Швэмбэр і Абраан Дыяз Гансалез.

Уводзіны

Цягам некалькіх наступных гадоў я збіраюся працаваць над эпілогам да індустрыйнага веку. Я хачу прасачыць змены ў мове, міфах, рытуалах і законах, якія мелі месца ў цяперашнюю эпоху запакоўвання і школьнага навучання. Я хачу апісаць заняпад манаполіі індустрыйнага спосабу вытворчасці і знікненне індустрыйна згенераваных прафесій, якія абслугоўваюцца гэтым спосабам вытворчасці.

Больш за ўсё я хачу паказаць, што дзве траціны чалавечтва ўсё яшчэ могуць пазбегнуць праходжання праз індустрыяльную эпоху, калі зараз выберуць той постіндустрыяны баланс у сваім спосабе вытворчасці, які звышіндустрыялізаваныя нацыі будуць змушаныя прыняць у якасці альтэрнатывы хаосу. Каб падрыхтавацца да акрэсленай задачы, я прапаную гэтае эсэ для крытычных каментароў.

У сваёй цяперашняй форме гэтая кніга ёсць вынікам абмеркаванняў у CIDOC у Куэрнавака на працягу лета 1972 года. Удзельнікі майго семінара пазнаюць свае ідэі,

а часта — і свае словы. Я прашу маіх калег прыняць шчырыя падзякі, асабліва за іх пісьмовыя ўнёскі.

Гэтае эсэ зрабілася занадта доўгім, каб з'явіцца ў выглядзе артыкула, і занадта складаным, каб чытаць яго ў некалькіх выпусках. Гэта справаздача аб ходзе і выніках даследавання. Я выказваю ўдзячнасць Рут Нандзе Аншэн за выданне гэтага трактату асобнай кнігай у серыі «Сусветныя перспектывы» (World Perspectives) выдавецтва Harper & Row.

На працягу некалькіх гадоў у CIDOC у Куэрнавака мы праводзілі крытычныя даследаванні манаполіі індустрыянага спосабу вытворчасці і спрабавалі канцэптуальна вызначыць альтэрнатыўныя спосабы, якія пасавалі б постіндустрыянай эпосе. На 1970 год мы зразумелі, што:

1. Універсальная адукацыя праз абавязковае школьнае навучанне немагчымая.

2. Альтэрнатыўныя прыстасаванні для вытворчасці і збыту масавай адукацыі тэхнічна больш даступныя і этычна менш прымальныя, чым абавязковыя для наведвання і падзеленыя на ступені школы. Гэткія новыя адукацыйныя ўладкаванні сёння знаходзяцца на мяжы замены традыцыйных школьных сістэм у багатых і бедных краінах. Яны патэнцыйна больш эфектыўныя ў гадаванні працаўнікоў і спажывцоў для індустрыянай эканомікі. Таму яны больш прыцягальныя для кіраўнікоў сучасных грамадстваў, больш спакуслівыя для людзей і здрадліва дэструктыўныя для фундаментальных каштоўнасцяў.

3. Грамадства, якое імкнецца да высокага ўзроўню супольнага навучання і рэфлексійных асабістых сувязяў, мусіць стварыць педагагічныя абмежаванні індустрыянаму росту.

Я апублікаваў вынікі гэтага даследавання ў папярэднім томе «Сусветных перспектыв» пад назвай «Расшкольванне грамадства». Я зрабіў больш яснымі некаторыя кепска асветленыя ў гэтай кнізе моманты ў артыкуле,

апублікаваным у «Суботнім аглядзе» (Saturday Review) 19 красавіка 1971 года.

Аналіз школьнага навучання прывёў нас да прызнання масавай вытворчасці адукацыі ў якасці парадыгмы для іншых прамысловых прадпрыемстваў, кожнае з якіх вырабляе паслуга-тавары, арганізавана як камунальнае прадпрыемства і вызначае свой прадукт як базавую патрэбу. Спачатку нашу ўвагу прыцягнула прымусовае страхаванне праз прафесіяналаў ад аховы здароўя і сістэма грамадскага транспарту, які мае аналагічную тэндэнцыю — стаць прымусовым, калі рух перавышае пэўную хуткасць. Мы выявілі, што індустрыялізацыя любой інстытуцыі паслуг вядзе да дэструктыўных пабочных эфектаў, падобных да непажаданых другасных вынікаў, добра вядомым па перавытворчасці тавараў. Нам давялося прызнаць, што набор абмежаванняў росту сектара паслуг гэтаксама непазбежны, як і абмежаванні, што прысутнічаюць у індустрыйнай вытворчасці артэфактаў. Мы прыйшлі да высновы, што набор абмежаванняў індустрыйнага росту добра сфармуляваны толькі тады, калі гэтыя абмежаванні распаўсюджваюцца як на тавары, так і на паслугі, што вырабляюцца індустрычным спосабам. І мы вырашылі высветліць гэтыя абмежаванні.

Тут я прадстаўляю канцэпцыю шматмернага балансу чалавечага жыцця, якая можа служыць структурай для ацэнкі адносінаў чалавека да яго прыладаў¹. У кожным з некалькіх вымярэнняў гэтага балансу можна вызначыць натуральную шкалу. Калі прадпрыемства вырастае больш за пэўны пункт на гэтай шкале, спачатку яно зрывае дасягненне тых мэтаў, дзеля дасягнення якіх яно і было створанае, а потым хутка становіцца пагрозай для самога грамадства. Гэтыя шкалы мусяць быць вы-

¹ Ілліч на працягу ўсёй кнігі выкарыстоўвае слова «tool», якое намі перакладаецца ў асноўным як «прылада». У залежнасці ад кантэксту таксама выкарыстоўваюцца наступныя варыянты перакладу: «інструмент», «сродак», «прыстасаванне» (заўв. пер.).

значанья, і параметры чалавечай дзейнасці, у межах якіх чалавечае жыццё застаецца магчымым, мусяць быць да-следаванымі.

Грамадства можа разбурыцца, калі далейшы рост ма-савай вытворчасці зробіць асяроддзе варожым, калі ён скасуе свабоднае выкарыстанне прыродных здольнасцяў чальцоў грамадства, калі ён ізалюе людзей адно ад ад-наго і зачыніць іх у зробленай чалавекам ракавіне, калі ён падарве структуру супольнасці, пашырыўшы экстрэ-мальную сацыяльную палярызацыю і ўсё больш дробную спецыялізацыю, ці калі пухліна паскарэння змусіць да гра-мадскіх зменаў у такіх памерах, якія пакінуць па-за бор-там прававыя, культурныя і палітычныя прэцэдэнты як фармальныя рамкі сучасных паводзінаў. Карпаратыўныя намаганні, якія такім чынам пагражаюць грамадству, не-магчыма трымаць. У гэтым пункце становіцца неістот-на, валодаюць прадпрыемствам індывіды, карпарацыі ці дзяржава, бо ніякая форма кіравання не можа паста-віць такое фундаментальнае руйнаванне на службу гра-мадству.

Нашы цяперашнія ідэалогіі могуць дапамагчы высвет-ліць супярэчнасці, якія ўзнікаюць у грамадстве, залежным ад капіталістычнага кантролю прамысловай вытворчасці; але яны, аднак, не забяспечваюць неабходнай структуры для аналізу крызісу індустрыяльнага спосабу вытворчасці як такога. Я спадзяюся, што аднойчы агульная тэорыя ін-дустрыялізацыі будзе дакладна сцверджаная і дастаткова пераканаўча сфармуляваная, каб вытрымаць выпрабаван-не крытыкай. Яе паняцці мусяць забяспечваць агульную мову для людзей у супрацьлеглых партыях, якія павінны ўдзельнічаць у ацэнцы сацыяльных праграм ці тэхналогій і якія хочуць абмежаваць магутнасць прыладаў чалавека, калі тыя імкнуцца апанаваць чалавека і яго мэты. Такая тэорыя мусіць дапамагчы людзям перавярнуць цяпераш-нюю структуру галоўных інстытутаў. Я спадзяюся, што гэтае эсэ паспрые фармуляванню такой тэорыі.

Сёння складана ўявіць сучаснае грамадства, у якім індустрыіны рост балансуецца і пераправяраецца некалькімі ўзаемадапаўняльнымі, адрознымі і ў роўнай ступені навуковымі спосабамі вытворчасці. Нашае бачанне магчымага і здзяйсняльнага настолькі абмежавана індустрыійнымі чаканнямі, што любая альтэрнатыва ўсё больш масавай вытворчасці гучыць як вяртанне да мінулага прыгнёту ці як утапічны праект для высакародных дзікуноў. Аднак на самой справе бачанне новых магчымасцяў патрабуе толькі прызнання, што навуковыя адкрыцці можна выкарыстоўваць прынамсі двума процілеглымі спосабамі. Першы вядзе да спецыялізацыі функцый, інстытуцыялізацыі каштоўнасцяў і цэнтралізацыі ўлады і ператварае людзей у дэталі бюракратыі або машыны. Другі пашырае межы кампетэнцыі, кантролю ды ініцыятывы кожнай асобы, абмежаваныя толькі прэтэнзіямі іншых індывідаў на роўную долю сілы і свабоды.

Каб сфармуляваць тэорыю пра будучае грамадства — вельмі мадэрнае і ў той жа момант не скоранае прамысловасцю, — неабходна прызнаць натуральныя шкалы і абмежаванні. Мы мусім урэшце прызнаць, што машыны могуць замяняць рабоў толькі ў нейкіх межах; па-за гэтымі межамі яны вядуць да прыгону новага кшталту. Толькі ў пэўных межах адукацыя можа прыстасоўваць людзей да створанага чалавекам асяроддзя; па-за гэтымі межамі ляжыць школа, бальнічная палата ці турма памерам з сусвет. Толькі да нейкай мяжы палітыка можа клапаціцца пра распаўсюд як мага большай колькасці індустрыіных прадуктаў, а не пра роўныя ўнёскі энергіі ці інфармацыі. Пасля таго як гэтыя абмежаванні прызнаюцца, становіцца магчымым артыкуляваць траістыя стасункі паміж асобамі, прыладамі і новай калектыўнасцю. *Такое грамадства, у якім сучасныя тэхналогіі служаць палітычна ўзаемазвязаным індывідам, а не кіраўнікам, я буду называць «таварыскім» (convivial).*

Пасля доўгіх роздумаў і насуперак парадам сяброў, якіх я паважаю, я выбраў «таварыскі» як тэхнічны тэрмін для акрэслення мадэрнага грамадства з адказна абмежаванымі прыладамі. Часткова гэты выбар выкліканы жаданнем працягнуць дыскурс, які пачаўся з роднаснага іспанскага слова. Французскаму аднакарэннаму слову ўжо надаў тэхнічнае значэнне (для кухні) Брыя-Саварэн (Brillat-Savarin) у сваёй кнізе «Фізіялогія густу: Медытацыі на тэму трансцэндэнтальнай гастронаміі». Гэтае спецыялізаванае выкарыстанне тэрміна ў французскай мове паказвае, што яго эфектыўнасць ужо была даведзеная ў безумоўна іншым і таксама спецыялізаваным кантэксце, як той, у якім ён з'явіцца ў гэтым эсе. Я ведаю, што ў ангельскай мове слова «таварыскі» цяпер часта акрэслівае таго, хто любіць выпіць, і гэта адрозніваецца ад значэння, прыведзенага ў Оксфардскім слоўніку, і ёсць процілеглым да строгага значэння сучаснай «дасціннасці» (eutrapelia), якое я маю на ўвазе. Прымяняючы тэрмін «таварыскі» да прыладаў, а не да людзей, я спадзяюся пазбегчы блытаніны.

«Аскетычнасць», або строгасць, якая кажа нешта пра людзей, таксама страціла аўтарытэт і цяпер успрымаецца адмоўна, у той час як для Арыстоцеля ці Тамаша Аквінскага яна ўяўляла сабой падмурак сяброўства. У «Суме тэалогіі» (II, II, 186 пытанне, артыкул 5) Тамаш Аквінскі вядзе гаворку пра дысцыплінаваную і стваральную гуллівасць. У сваім трэцім адказе ён вызначае «аскетычнасць» як цноту, якая адкідае не ўсе ўцехі, але толькі такія, што адцягваюць ад асабістых сувязяў ці разбураюць іх. Для Тамаша Аквінскага «аскетычнасць» ёсць складовай часткай больш шанаванай цноты, якую ён называе сяброўствам ці радасцю. Гэта плён асцярогі, што рэчы і прылады могуць хутчэй знішчаць, чым павышаць *дасціннасць* (ці вытанчаную гуллівасць) у асабістых стасунках².

² Hugo v. Rahner, *Man at Play*, New York, 1972.

Частка I

Два водападзелы

1913 год пазначае водападзел у гісторыі сучаснай медыцыны. Каля гэтага года пацыент меў шанец большы, чым 50 на 50, што яго будзе лячыць выпускнік медычнай школы (калі, вядома, ён хварэў на адну са «стандартных» хвароб, якія прызнавала тагачасная медычная навука). Да таго часу многія шаманы і адмыслоўцы па зёлках, знаёмыя з мясцовымі хваробамі і лекамі, карысталіся даверам сваіх кліентаў і заўжды мелі роўныя ці лепшыя вынікі.

З таго часу медыцына працягвала вызначаць, з чаго складаецца хвароба і лячэнне ад яе. Вестэрнізаваныя грамадствы навучылася патрабаваць ад медыцыны эфектыўнай практыкі, як яе вызначае прагрэс медычнай навукі. Упершыню ў гісторыі лекары атрымалі магчымасць ацэньваць сваю эфектыўнасць па мерках, якія яны самі і вызначылі. Гэтая змена адбылася дзякуючы новаму погляду на вытокі некаторых старажытных бедстваў; ваду стала магчымым ачысціць, а дзіцячую смяротнасць — знізіць; кантроль над пацукамі абяззброіў чуму; трэпанемы сталі бачнымі пад мікраскопам, і сальварсан мог знішчыць іх са статыстычна вызначанай рызыкай атруціць пацыента; сіфілісу стала магчымым пазбегнуць ці распазнаць і даволі проста лячыць; дыябет стала магчымым дыягнаставаць, і самалячэнне інсулінам можа працягнуць жыццё пацыента. Парадаксальна: чым прасцейшымі становіліся сродкі лячэння, тым больш прафесіяналы ад медыцыны настойвалі на манаполіі іх прымянення і падаўжалася падрыхтоўка да таго, як чалавек ад медыцыны пройдзе абрад ініцыяцыі ў легітымнае выкарыстанне найпрасцейшага сродку, а насельніцтва ўсё больш і больш залежала ад лекара. Гігіена ператварылася з дабрадзеянасці ў прафесійны рытуал на алтары навукі.

Дзіцячая смяротнасць знізілася, распаўсюд звычайных формаў інфекцый быў спынены або ад іх сталі вылечваць,

пэўныя формы крызіснай інтэрвенцыі сталі дастаткова эфектыўнымі. Эфектнае зніжэнне смяротнасці і захворвальнасці адбылося дзякуючы зменам у санітарыі, сельскай гаспадарцы, гандлі і агульным стаўленні да жыцця. Але хаця на гэтыя змены часам і ўплывала ўвага, якую інжынеры надавалі новым фактам, адкрытым медычнай навукай, яны толькі ў некаторых аспектах могуць быць прыпісаныя ўмяшанню лекараў.

Ускосна індустрыялізацыя атрымала выгоды ад новай эфектыўнасці, прыпісанай медыцыне; наведвальнасць працы павысілася, а разам з ёй і патрабаванне ўвішнасці на працы. Дэструктыўнасць новых прылад была схаваная ад вачэй грамадскасці за новымі тэхнікамі эфектнага лячэння тым, хто стаў ахвярай індустрыянага гвалту — напрыклад, хуткасці аўтамабіляў, напружання на працы і ядаў у навакольным асяроддзі.

Пабочныя эфекты сучаснай медыцыны, што прыводзяць да хваробаў, сталі відавочнымі пасля Другой сусветнай вайны, але дактарам спатрэбіўся час, каб распазнаць устойлівыя да лекаў мікробы ці выкліканыя прэнатальным рэнтгенаўскім апраменьваннем генетычныя пашкоджанні як новыя крыніцы эпідэміі. Зробленая на пакаленне раней заява Джорджа Бернарда Шоў, што дактары перасталі быць лекарамі і сталі прымаць кантроль над усім жыццём пацыентаў, усё яшчэ ўспрымалася як карыкатура. Толькі ў сярэдзіне пяцідзясятых стала відавочна, што медыцына пераадолела другі водападзел і сама стварыла новыя віды хваробаў.

Найпершай сярод ятрагенных³ хваробаў была прэтэн-

³ Ятрагенія — літаральна: «хваробы, спароджаныя лекарам», ад грэцкіх словаў *iatros* (лекар) і *genes* (які спараджае). Згодна з міжнароднай класіфікацыяй хваробаў (ICD-10), ятрагенія — гэта любыя непажаданыя ці неспрыяльныя наступствы прафілактычных, дыягнастычных і лячэбных ўмяшанняў або працэдур, якія прыводзяць да парушэнняў функцый арганізму, абмежаванню прывычнай дзейнасці, інвалідызацыі ці смерці; ускладненні медычных мерапрыемстваў, якія развіліся ў выніку як памылковых, так і правільных дзеянняў лекара (заўв. пер.).

зія лекараў, што яны даюць сваім пацыентам выдатнае здароўе. У першую чаргу яе ахвярамі сталі сацыяльныя планавікі і лекары. Хутка гэтае эпідэмічнае адхіленне распаўсюдзілася на ўсё грамадства. Потым, на працягу апошніх пятнаццаці гадоў, прафесійная медыцына стала адной з найбольшых пагроз здароўю. Вялізныя грошы былі патрачаны, каб зменшыць невымерную шкоду ад лячэння. Кошты лячэння сталі здавацца нязначнымі ў параўнанні з коштамі падаўжэння жыццяў хворых; больш людзей сталі выжываць даўжэйшыя месяцы, пакуль іх жыцці трымаліся на пластыкавых трубках, былі заціснутыя ў металічныя лёгкая ці прывязаныя да нырковых апаратаў. Новы тып хваробаў быў вызначаны ды інстытуялізаваны; кошты выжывання людзей у нездаровых гарадах і на працах, што прыводзяць да хваробаў, узляцелі да нябёсаў. Манаполія медычнай прафесіі была пашыраная на ўсё большы спектр паўсядзённых з'яваў у жыцці кожнага чалавека.

Адлучэнне матак, цёткаў ды іншых непрафесіяналаў ад дагляду за цяжарнымі, «ненармальнымі», хворымі ці паміраючымі сваякамі і сябрамі прывяло да новага попыту на медычныя паслугі, які рос нашмат хутчэй, чым прапаноўва ад медычных устаноў. Паколькі вартасць *паслуг* расла, стала амаль немагчыма *даглядаць*. Адначасова ўсё больш станаў пачалі вызначацца як такія, што патрабуюць лекавання, і ўзнікла ўсё больш спецыялізацый і парапрафесій, каб трымаць прылады пад кантролем гільдыі.

У час другога водападзелу прынцыповай справай прафесіяналаў ад медыцыны стала падтрыманне хворага жыцця медычна залежных людзей у нездаровым навакольным асяроддзі. Дарагая прафілактыка і дарагое лячэнне робяцца прывілеяй тых індывідаў, якія праз папярэдняе спажыванне медычных паслуг замацавалі за сабой прэтэнзію на яшчэ большую іх колькасць. Доступ да спецыялістаў, прэстыжных бальніц і машын па падтрыманні жыцця дастаецца пераважна тым людзям, якія жывуць

у вялікіх гарадах, дзе кошт базавай прафілактыкі хваробаў, як і ачысткі вады і кантролю забруджвання, ужо надзвычайна высокі. Чым вышэйшыя выдаткі на прадухіленне хвароб на душу насельніцтва, тым вышэйшымі, як гэта ні парадаксальна, становіліся выдаткі на лячэнне. Папярэдняе спажыванне дарагой прафілактыкі і лячэння вызначае патрабаванне яшчэ больш надзвычайнага догляду. Як і мадэрная школьная сістэма, ахова здароўя, якая базуецца на шпіталі, адпавядае прынцыпу: тыя, хто мае, атрымаюць яшчэ больш, а тыя, хто не мае, мусяць задаволіцца тым, што ў іх ёсць. У адукацыі гэта значыць, што адданыя яе спажываюць атрымліваюць постдоктарскія гранты, у той час як тыя, хто недавучыўся, даведваюцца, што пацярпелі няўдачу. У медыцыне той самы прынцып гарантуе, што пакуты павялічацца разам з ростам медыцынскай дапамогі; багатыя атрымаюць больш лячэння ад ятрагенных хвароб, а бедныя будуць толькі пакутаваць ад іх.

Пасля другога паваротнага пункта непажаданыя пабочныя прадукты медыцыны сталі закранаць цэлыя папуляцыі, а не асобных людзей. У багатых краінах медыцына цяпер падтрымлівае людзей сярэдняга веку, пакуль яны не становяцца зусім нядужымі і патрабуюць больш дактароў і ўсё больш складаныя медычныя прыстасаванні. У бедных краінах, дзякуючы сучаснай медыцыне, большы адсотак дзяцей стаў дажываць да юнацтва і больш жанчын перажываць больш цяжарнасцяў. Папуляцыі перараслі ўмяшчальнасць сваіх жыццёвых асяроддзяў і абмежаванні і здольнасць сваіх культур узгадоўваць іх. Заходнія лекары злоўжывалі прэпаратамі для лячэння хвароб, з якімі карэннае насельніцтва навучылася жыць. У выніку яны прынеслі новыя штамы хвароб, якім не маглі даць рады ні сучасныя лекі, ні прыродны імунітэт, ні традыцыйная культура. У сусветным маштабе, але асабліва ў ЗША, медычная дапамога засяродзілася на развядзенні чалавечага статку, які быў прыстасаваны толькі

да хатніх умоў жыцця ва ўсё больш дарагім, штучным, кантраляваным навукай асяроддзі. Адна з асноўных дакладчыц на з'ездзе Амерыканскай медычнай асацыяцыі 1970 года пераконвала сваіх калег па педыятрыі разглядаць кожнае нованароджанае дзіця як *пацыента*, пакуль не засведчана яго здароўе. Народжаныя ў шпіталях, выкармленыя сумесямі, начыненыя антыбіётыкамі дзеці вырастаюць у дарослых, здольных дыхаць паветрам, есці ежу і выжываць у безжыццёвасці сучаснага горада, тых, што выкармяць і выгадуюць амаль любой цаной пакаленне, яшчэ больш залежнае ад медыцыны.

Бюракратычная медыцына распаўсюдзілася па ўсім свеце. У 1968 годзе, пасля дваццаці гадоў рэжыму Мао, Шанхайскі медычны каледж мусіў прыйсці да высновы, што быў уцягнуты ў падрыхтоўку «так званых першакласных лекараў... якія ігнаравалі пяць мільёнаў сялян і абслугоўвалі толькі меншасці ў гарадах. Яны правакуюць вялікія расходы на руцінныя лабараторныя даследы... Прапісваюць без патрэбы вялікія колькасці антыбіётыкаў... і пры адсутнасці лякарняў або лабараторнага абсталявання мусяць абмежавацца тлумачэннем механізмаў захворвання людзям, для якіх яны нічога не могуць зрабіць і якім гэтае тлумачэнне непатрэбна». У Кітаі гэтае прызнанне прывяло да значнага інстытуцыйнага перавароту. Сёння той самы каледж паведамляе, што адзін мільён супрацоўнікаў аховы здароўя дасягнуў прымальнага ўзроўню кампетэнцыі. Гэтыя працаўнікі аховы здароўя — не медычныя спецыялісты. У перыяды, калі сельская гаспадарка патрабуе мала працоўнай сілы, яны наведвалі кароткія курсы, пачынаючы з ускрыцця свінняў, пераходзячы да выканання стандартных лабараторных аналізаў, вывучэння асобных элементаў бактэрыялогіі, паталогіі, клінічнай медыцыны, гігіены і акупунктуры і працягваючы вучнёўства на практыцы з лекарамі ці раней навучанымі калегамі. Гэтыя «басаногія лекары» застаюцца на сваіх працоўных месцах, але пры патрэбе іх

адпускаюць, каб яны аказалі дапамогу сваім таварышам па працы. Яны адказваюць за санітарны стан навакольнага асяроддзя, адукацыю па ахове здароўя, імунізацыю, першую дапамогу, базавы медычны дагляд, узнаўленне пасля хваробы, а таксама за гінекалагічную дапамогу, кантроль над нараджальнасцю і навучанне кантрацэпцыі. Праз дзесяць гадоў пасля таго як другі водападзел заходняй медыцыны быў прызнаны, Кітай мае намер трымаць аднаго цалкам кампетэнтнага медычнага работніка на кожную сотню людзей. Кітай давёў, што рэзкая змена вялікай інстытуцыі магчымая. Час пакажа, ці можа быць захаваная гэтая дэпрафесіяналізацыя насуперак самаўпэўненай ідэалогіі неабмежаванага прагрэсу і ціску з боку класічных лекараў інкарпараваць сваіх басаногіх «цёзак» як прафесіяналаў з няпоўнай занятасцю на ніжняй прыступцы медычнай іерархіі.

На Захадзе ў шасцідзясятых гады незадаволенасць медыцынай расла прапарцыйна яе кошту, дасягнуўшы найбольшай інтэнсіўнасці ў ЗША. Багатыя замежнікі збіраліся чародамі ў медычных цэнтрах Бостана, Х'юстана і Дэнвера ў пошуках экзатычных відаў лячэння, у той час як дзіцячую смяротнасць у беднякоў ЗША можна было параўнаць з паказнікамі некаторых трапічных краін Афрыкі ды Азіі. У Злучаных Штатах толькі вельмі багатыя могуць дазволіць сабе тое, што ў бедных краінах маюць усе: увагу асабістай сядзелкі пры смяротным ложы. На два дні прыватнага дагляду медыцынскай сястрой амерыканец можа сёння патраціць сярэднегадавы заробак на душу насельніцтва ў свеце.

Аднак, замест выстаўлення напаказ сістэмнага беспарадку, у Злучаных Штатах зараз публічна клянучь толькі сімптомы «хворай» медыцыны. Абаронцы інтарэсаў бедных звяртаюць увагу на капіталістычныя забабоны Амерыканскай медычнай асацыяцыі і на даход лекараў. Лідары супольнасцяў скардзяцца на недахоп грамадскага кантролю за сістэмай прафесійнага падтрымання здароўя

ці дагляду за хворымі і вераць, што прафесіяналы ў кіраўніцтве шпіталёў могуць стрымліваць прафесійных медыкаў. Абаронцы інтарэсаў чорнага насельніцтва незадаволеныя канцэнтрацыяй даследчых грантаў на хваробах, якія паражваюць белых, пажылых, перакормленых чыноўнікаў з фундацый, што зацвярджаюць гранты. Прадстаўнікі першых просяць даследаваць анемію серпападобных эрытрацытаў, якая паражэе толькі чорных. Сярэднестатыстычны выбаршчык спадзяецца, што канец вайны ў В'етнаме зробіць даступнымі больш сродкаў для павелічэння медычнай вытворчасці. Гэтая агульная заклапочанасць сімптомамі, аднак, адцягвае ўвагу ад злавяскай экспансіі *інстытуцыйнай* аховы здароўя, якая ляжыць у корані падвышэння коштаў і попыту, і зніжэння дабрабыту.

Крызіс медыцыны палягае на больш глыбокім узроўні, чым паказваюць ягоныя сімптомы, і адпавядае цяперашняму крызісу ўсіх індустрыяльных інстытуцый. Ён вынікае з развіцця прафесійнага комплексу, падтрыманага грамадствам, якое заклінае яго забяспечыць яшчэ «лепшым» здароўем, і з жадання кліентаў службы паддоследнымі пацукамі ў гэтым марным эксперыменце. Людзі страцілі права абвешчаць сябе хворымі; цяпер грамадства прымае іх заявы пра хваробу толькі пасля пацверджання медычнымі чыноўнікамі.

У межах гэтай аргументацыйнай лініі не абавязкова прымаць менавіта 1913 і 1955 гады як два водападзелы, каб зразумець, што ў пачатку стагоддзя медычная практыка перайшла ў эру навуковай верыфікацыі яе вынікаў. А пазней сама медычная навука зрабілася алібі для відэавочнай шкоды, нанесенай прафесіяналам ад медыцыны. На першым водападзеле жаданыя эфекты новых навуковых адкрыццяў лёгка вымяраліся і верыфікаваліся. Вада без бактэрыяў зменшыла смяротнасць немаўлят ад дызентэрыі, аспірын зменшыў болі ад рэўматызму, а малярыю сталі кантраляваць хінінам. Некаторыя тра-

дыцыйныя лекі сталі лічыць шарлатанствам, але больш важна, што шырока распаўсюдзілася выкарыстанне пэўных простых звычак і прылад. Людзі пачалі разумець сувязь паміж здароўем і збалансаванай дыетай, свежым паветрам, гімнастыкай, чыстай вадой і мылам. Шырока даступнымі сталі новыя прылады — ад зубных шчотак да бінтоў і прэзерватываў. Станоўчы ўплыў сучаснай медыцыны на здароўе індывідаў на працягу першай паловы дваццатага стагоддзя наўрад ці можна ставіць пад сумнеў.

Але затым медыцына пачала набліжацца да другога водападзелу. Кожны год медыцынская навука рапартавала пра новыя прарыў. Практыкуючыя лекарскія новыя спецыяльнасці рэабілітавалі некаторых людзей, што пакутавалі ад рэдкіх хваробаў. Медыцынская практыка пачала канцэнтраватца на працы бальнічнага персаналу. Вера ў чароўныя лекі знішчыла здаровы сэнс і традыцыйнае разуменне лячэння і аховы здароўя. Безадказнае выкарыстанне прэпаратаў распаўсюдзілася ад дактароў да шырокай публікі. Да другога водападзелу наблізіліся, калі гранічная карыснасць далейшай прафесіяналізацыі знізілася, прынамсі калі разумець яе ў сэнсе фізічнага дабрабыту як мага большай колькасці людзей. Другі водападзел быў пяройдзены, калі гранічная некарыснасць павялічылася, бо яшчэ большая манополія медычнага істэблішменту стала паказчыкам большых пакутаў для большай колькасці людзей. Пасля пераходу праз другі водападзел медыцына па-ранейшаму заяўляла пра далейшы прагрэс, але вымяраўся ён новымі задачамі, якія лекарскія ставілі самі сабе і потым дасягалі: прадказальнымі былі і адкрыцці, і кошт. Напрыклад, нешматлікія пацыенты выжывалі даўжэй з перасаджанымі органамі. З іншага боку, агульны сацыяльны кошт, што спажыванне медыцыны, стала немагчыма падлічыць звыклымі меркамі. Грамадства не можа мець ніякіх колькасных стандартаў, праз якія можна скласці адмоўную вартасць ілюзіі, сацыяльнага

кантролю, працяглых пакут, адзіноты, генетычных дэфектаў і расчараванасці, спароджаных лячэннем.

Іншыя індустрыяльныя інстытуцыі прайшлі праз тыя самыя два водападзелы. Гэта справядліва ў дачыненні да асноўных сацыяльных устаноў, рэарганізаваных згодна з навуковымі крытэрамі на працягу апошніх 150 гадоў. Адукацыя, пошта, сацыяльная работа, транспарт і нават будаўнічая інжынерыя прайшлі праз гэтакую эвалюцыю. Спярша новыя веды прымяняюцца да развязання выразна сфармуляванай праблемы і, каб давесці новую эфектыўнасць, прымяняюцца навуковыя меркі. Але ў другім пункце прагрэс, прадэманстраваны папярэднімі дасягненнямі, выкарыстоўваецца як апраўданне эксплуатацыі грамадства ў цэлым на службе каштоўнасці, якая вызначаецца і пастаянна пераглядаецца адным з элементаў грамадства, адной з яго прафесійных эліт, якая сама сябе легітымуюе.

У выпадку транспарту прайшло амаль стагоддзе з той эпохі, якую абслугоўвалі матарызаваныя транспартныя сродкі, да эры, калі грамадства стала змушана да рабства ў прыватных аўтамабіляў. Падчас грамадзянскай вайны ў ЗША паравы рухавік на колах стаў эфектыўным. Новая эканоміка на транспарце дазволіла многім людзям падарожнічаць чыгункай на хуткасці каралеўскага экіпажа і рабіць гэта з камфортам, пра які каралі не маглі і марыць. Паступова пажаданае перамяшчэнне асацыявалася і ўрэшце пачало атаясамлівацца з высокай хуткасцю. Але калі транспарт перайшоў праз свой другі водападзел, транспартныя сродкі сталі ствараць большыя адлегласці, чым дапамагалі пераадолець; больш часу выкарыстоўвалася ўсім грамадствам на знаходжанне ў руху, чым «ашчаджалася».

Дастаткова прызнаць існаванне гэтых двух водападзелаў, каб атрымаць свежы погляд на наш сучасны грамадскі крызіс. За адно дзесяцігоддзе некалькі галоўных інстытутый разам перайшлі праз свой другі водападзел. Шко-

лы губляюць сваю прэтэнзію на тое, каб быць эфектыўнымі адукацыйнымі сродкамі; аўтамабілі перасталі быць эфектыўнымі сродкамі масавых перавозак; зборачны канвеер перастаў быць прымальным спосабам вытворчасці.

Характэрнай рэакцыяй шасцідзясятых гадоў на рост расчаравання было далейшае тэхналагічнае і бюракратычнае нарошчванне. Нарошчванне магутнасці, якое прыводзіць само сябе да паразы, стала стрыжнявым рытуалам, што практыкуецца ў найбольш індустрыялізаваных дзяржавах. У гэтым кантэксце вайна ў В'етнаме як раскрывае нешта, так і ўтойвае. Яна робіць гэты рытуал бачным усяму свету ў вузкім тэатры ваенных дзеянняў, але яна таксама адцягвае ўвагу ад таго самага рытуалу, які прайграецца на многіх так званых мірных пляцоўках. Ход вайны пацвярджае, што таварыскае войска, абмежаванае хуткасцю роваара, узмацняецца, калі праціўнік нарошчвае ананімную сілу. І пры гэтым многія амерыканцы сцвярджаюць, што рэсурсы, якія марнатравяцца ў вайне да Дальнім Усходзе, маглі быць эфектыўна выкарыстаныя, каб перамагчы беднасць дома. Іншыя непакояцца, бо 20 мільярдаў даляраў, якія сёння каштуе вайна, можна было б выкарыстаць для павелічэння міжнароднай дапамогі па развіцці ад яе наяўнага памеру ў 2 мільярды даляраў. Ім не ўдаецца зразумець асноўную інстытуцыйную структуру, агульную для мірнай вайны з беднасцю і крывавай вайны з дысідэнцтвам. Абедзве павялічваюць тое, што нібыта павінны знішчыць.

Хаця практыка паказвае, што больш таго самага вядзе да поўнай паразы, нішто меншае за «ўсё больш і больш» не здаецца вартым у грамадстве, заражаным маніяй росту. У адчайных мальбах патрабуюць не толькі болей бомбаў і болей паліцыі, болей медычных аглядаў і болей настаўнікаў, але таксама болей інфармацыі і даследаванняў. Галоўны рэдактар «Бюлетэня навукоўцаў-атамшчыкаў» (*Bulletin of Atomic Scientists*) заяўляе, што большасць нашых сённяшніх праблем паходзіць ад нядаўна атры-

манных і блага прымененых ведаў, і робіць выснову, што адзінае развязанне блытаніны, створанай гэтай інфармацыяй, — яшчэ больш інфармацыі. Стала модным казаць, што там, дзе навука і тэхналогія стварылі праблемы, нас могуць вывесці з гэтых праблем толькі лепшае навуковае разуменне і лепшыя тэхналогіі.

Сродак ад благага кіравання — болей кіравання. Сродак ад спецыялізаваных даследаванняў — яшчэ даражэйшыя міждысцыплінарныя даследаванні, а сродак ад забруджвання рэк — даражэйшыя пральныя парашкі, якія не так моцна забруджваюць. Запаўненне складаў інфармацыі, назапашванне таварных ведаў, спроба пераадолець наяўныя праблемы шляхам увядзення яшчэ большых аб'ёмаў навукі ёсць канчатковай спробай развязаць крызіс праз нарошчванне маштабаў.

Частка II

Таварыскае пераўладкаванне

Сімптомы паскоранага крызісу шырока прызнаныя. Былі зроблены шматлікія спробы вытлумачыць іх. Я мяркую, што гэты крызіс караніцца ў вялікім двухбаковым эксперыменце, які пацярпеў паразу, і я сцвярджаю, што развязанне крызісу пачынаецца з прызнання правалу. Сотню гадоў мы спрабавалі прымусіць машыны працаваць на людзей і навучыць людзей жыць на службе ў машын. Цяпер выходзіць, што машыны не «працуюць» і што школа не можа падрыхтаваць людзей да жыцця на службе ў машын. Гіпотэза, на якой пабудаваны эксперымент, цяпер мусіць быць адкінутая. Гіпотэза заключалася ў тым, што машыны могуць замяніць рабоў. Прыклады паказваюць, што, выкарыстаныя ў такіх мэтах, машыны занявольваюць людзей. Ані дыктатарскі пралетарыят, ані ма-

сы ў забавах не могуць пазбегнуць панавання індустрыяльных прыладаў, якія пастаянна пашыраюць свой уплыў.

Выйсці з крызісу можна толькі тады, калі мы навучымся пераварочваць з галавы на ногі цяперашнюю глыбінную структуру прыладаў; калі мы дадзім людзям прылады, што гарантуюць ім права на высокаэфектыўную, незалежную працу, і такім чынам адначасова пазбавімся ад патрэбы і ў рабах, і ў гаспадарых і пашырым прастору свабоды кожнай асобы. Людзям патрэбныя новыя прылады, каб працаваць з імі, а не тыя, што «працуюць» за іх. Людзям патрэбная тэхналогія, каб зрабіць больш з энергіяй і ўяўленнем, якія мае кожны, а не больш добра запраграмаваных энергетычных рабоў.

Я мяркую, што грамадства трэба перабудаваць, каб павялічыць унёсак аўтаномных індывідаў і першасных груп у агульную эфектыўнасць новай сістэмы вытворчасці. Такой сістэмы вытворчасці, якая будзе зладжанай дзеля задавальнення чалавечых патрэбаў і будзе таксама вызначаць гэтыя патрэбы. Насамрэч інстытуцыі індустрыянага грамадства робяць якраз адваротнае. Разам з павелічэннем магутнасці машын змяншаецца роля чалавека, і ўрэшце той зводзіцца да становішча ўсяго толькі спажываўца.

Людзям патрэбныя прылады, каб рухацца і каб жыць. Ім патрабуюцца лекі ад хваробаў і сродкі камунікацыі. Людзі не могуць зрабіць усе гэтыя рэчы самі для сябе. Яны залежаць ад паставак прадметаў і паслуг, якія адрозніваюцца ў розных культурах. Некаторыя людзі залежаць ад паставак ежы, а іншыя — ад паставак шарыкападшыпнікаў.

Людзям неабходна не толькі атрымліваць рэчы, перадусім ім неабходная свабода рабіць такія рэчы, сярод якіх яны могуць жыць, надаваць рэчам форму паводле ўласнага густу і прымяняць тыя рэчы ў клопатах пра іншых. Вязні ў багатых краінах часта маюць доступ да большай колькасці рэчаў і паслуг, чым іх сем'і, але яны не

маюць права выбару ў тым, як робяцца рэчы, і не могуць вырашаць, што рабіць з імі. Іх пакаранне заключаецца ў пазбаўленні таго, што я называю “таварыскасцю”. Яны апушчаныя да статусу ўсяго толькі спажывоўцы.

Я выбраў тэрмін “таварыскасць” (“conviviality”) для абазначэння процілегласці індустрыйнай прадукцыйнасці. Я маю пад ім на ўвазе аўтаномнае і стваральнае ўзаемадзеянне паміж людзьмі, а таксама ўзаемадачыненне людзей з іх асяроддзем; кантрастам гэтаму служаць абумоўленыя адказы асоб на патрабаванні, накінутыя ім іншымі людзьмі і асяроддзем, створаным чалавекам. Я ўспрымаю таварыскасць як асабістую свабоду, рэалізаваную ў міжасабовай ўзаемазалежнасці. Як такая, яна ёсць істотнай этычнай каштоўнасцю. Я мяркую, што ў любым грамадстве, дзе таварыскасць апускаецца ніжэй за пэўны ўзровень, ніякая індустрыяная прадукцыйнасць не можа эфектыўна задавальняць патрэбы, якія стварае сярод чальцоў грамадства.

Цяперашнія інстытуцыйныя планы, якія асвятляюць індустрыяную прадукцыйнасць за кошт таварыскай эфектыўнасці, ёсць важным чыннікам у аморфнасці і бессэнсоўнасці, што мучаць сучаснае грамадства. Усё большы попыт на прадукты пачаў вызначаць грамадскі працэс. Я прапаную шлях, дзякуючы якому гэты цяперашні кірунак можа быць павернуты ў адваротны бок, а сучасная навука і тэхналогія можа быць выкарыстана дзеля надзялення чалавечай дзейнасці беспрэцэдэнтнай эфектыўнасцю. Гэты паварот дазволіць эвалюцыянаваць такому ладу жыцця і палітычнай сістэме, якія аддаюць прыярытэт абароне, максімальнаму выкарыстанню і асалодзе ад рэсурсу, што амаль пароўну размеркаваныя паміж усімі людзьмі, — асабістай энергіі пад асабістым кантролем. Я сцвярджаю, што мы больш не можам жыць і працаваць эфектыўна без грамадскага кантролю за прыладамі ды інстытуцыямі, якія абмяжоўваюць ці адмаўляюць права кожнага чалавека на стваральнае выкарыстанне

яго ці яе энергіі. Для гэтага нам патрэбныя працэдуры, каб запэўніць, што кантроль за прыладамі грамадства ўсталяваны і кіруецца палітычным працэсам, а не рашэннем экспертаў.

Пераход да сацыялізму не будзе мець ефекту без радыкальнай перабудовы⁴ нашых цяперашніх інстытуцый і без замены індустрыяльных прыладаў на таварыскія. У той жа самы час, тэхнічнае «пераўзбраенне» грамадства застанецца нязбытнай марай, калі ідэалы сацыялістычнай справядлівасці не пачнуць пераважаць. Я мяркую, што цяперашні крызіс нашых асноўных інстытуцый мусіць вітацца як крызіс рэвалюцыйнага вызвалення, бо нашыя цяперашнія інстытуцыі абмяжоўваюць базавую чалавечую свабоду дзеля забеспячэння людзей большай колькасцю інстытуцыйных прадуктаў. Гэты сусветны крызіс сусветных інстытуцый можа прывесці да новага разумення прыроды прыладаў і да дзеяння большасці людзей дзеля кантролю над імі [прыладамі]. Калі прылады не кантралююцца палітычна, імі будуць кіраваць у час запозненага тэхнакратычнага адказу на катастрофу. Свабода і годнасць будуць і далей распушчацца ў беспрэцэдэнтным заняволенні чалавека ўласнымі прыладамі.

У якасці альтэрнатывы тэхнакратычнай катастрофе я прапаноўваю сваё бачанне таварыскага грамадства. Таварыскае грамадства будзе вынікам сацыяльных уладкаванняў, што гарантуюць кожнаму грамадзяніну найбольш поўны і свабодны доступ да прыладаў супольнасці і абмяжоўваюць гэтую свабоду толькі дзеля забеспячэння роўнай свабоды іншага грамадзяніна.

Сёння людзі схіляюцца да таго, каб перадаць задачу прадбачання будучыні прафесійнай эліце. Яны перадаюць уладу палітыкам, якія абяцаюць збудаваць механізмы для дастаўкі гэтай будучыні. Яны прымаюць павелі-

⁴ Тут і далей Ілліч ужывае слова «inversion» (даслоўна — «разварот»). Яно перакладаецца рознымі сэнсавымі блізкімі словазлучэннямі.

чэнне разрыву ўзроўняў улады, каля няроўнасць патрэбная для падтрымкі высокай прадукцыйнасці. Самі палітычныя інстытуцыі становяцца прызыўнымі механізмамі, якія змушаюць людзей на саўдзел у пастаўленых за мэтау паказчыках прадукцыйнасці. Слушнае цяпер падпарадкаўваецца таму, што добра для інстытуцый. Справядлівасць зніжаецца да значэння «роўнага распаўсюджвання інстытуцыйных вырабаў».

Аўтаномія індывіда нясцерпна заціскаецца грамадствам, для якога максімальнае задавальненне максімальнай колькасці — гэта найбольшае спажыванне прамысловых тавараў. Альтэрнатыўным палітычным рэжымам варта было б мець за мэтау дазвол усім людзям вызначаць вобраз іх уласнай будучыні. Новая палітыка мусіць прыняцова выключачь канструкцыі артэфактаў і правілы, якія з'яўляюцца перашкодамі для карыстання гэтай асабістай свабодай. Такая палітыка настолькі б абмежавала ахоп прыладаў, наколькі таго вымагае абарона трох каштоўнасцяў: выжывання, справядлівасці і самавызначальнай працы. Я прымаю гэтыя каштоўнасці за фундаментальныя для любога таварыскага грамадства, наколькі б ні адрознівалася адно такое грамадства ад другога ў практыцы, інстытуцыях і самаабгрунтаванні.

Кожная з гэтых трох каштоўнасцяў накладае свае ўласныя абмежаванні на прылады. *Умовы для выжывання* неабходныя, але недастатковыя, каб забяспечыць справядлівасць, — людзі могуць выжыць і ў турме. *Умовы для справядлівага размеркавання* прамысловых прадуктаў неабходныя, але недастатковыя для распаўсюду таварыскай вытворчасці, — людзі могуць быць аднолькава заняволеныя сваімі прыладамі. *Умовы для таварыскай працы* — гэта структурныя ўладкаванні, якія робяць магчымым справядлівае размеркаванне беспрэцэдэнтнай сілы. Постіндустрыянае грамадства мусіць і можа быць зладжана так, што нічыя здольнасці выражаць сябе ў працы

не будуць вымагаць ад іншых ані прымусовай працы, ані прымусовага навучання, ані прымусовага спажывання.

У эпоху навуковых тэхналогій таварыская структура прылад неабходная для захавання поўнай справядлівасці, якая тычыцца як размеркавання, так і ўдзелу. Гэта таму, што навука адкрыла новыя крыніцы энергіі. Спартыўнага за рэсурсы непазбежна прывядзе да разбурэння, а цэнтралізацыя кантролю ў руках Левіяфана прынясе роўны кантроль над рэсурсамі ў ахвяру падатку роўнага размеркавання прадукцыі. Рацыянальна прадуманыя таварыскія прылады сталі базісам для справядлівасці ўдзелу.

Але гэта не значыць, што пераход ад нашага цяперашняга спосабу вытворчасці да таварыскага можа быць выкананы без сур'ёзнай пагрозы выжыванню многіх людзей. На сёння стасункі паміж людзьмі ды іх прыладамі самагубна скажоныя. Выжыванне пакістанцаў залежыць ад канадскага збожжа, а выжыванне нью-ёркцаў — ад эксплуатацыі прыродных рэсурсаў па ўсім свеце. Пакуты нараджэння таварыскага сусветнага грамадства непазбежна будуць надзвычай балючымі для галодных індыйцаў і для бездапаможных нью-ёркцаў. Ніжэй я буду даводзіць, што пераход ад цяперашняга (пераважна індустрыяльнага) спосабу вытворчасці да таварыскага можа пацацца раптоўна. Але дзеля выжывання многіх людзей пажадана, каб пераход не адбыўся ў адначасе. Я сцвярджаю, што выжыванне ў справядлівасці магчыма толькі за кошт ахвяраў, якія закладзеныя ў прыняцці таварыскага спосабу вытворчасці і ўніверсальным адмаўленні ад неабмежаванага дэтанараджэння, наапаўнення прадметаў і нарошчвання ўлады з боку як індывідаў, так і груп. Гэты кошт не можа быць ані сабраны нейкім дэспатычным Левіяфанам, ані ўсталяваны праз сацыяльную інжынерную. Людзі наноў адкрыюць каштоўнасць радаснай устрыманасці і вызваленчай аскезы (austerity) толькі тады, калі навучацца спадзявацца адно на аднаго, а не на энерге-

тычных рабоў. Цана за таварыскае грамадства будзе выплачана толькі ў выніку палітычнага працэсу, які адлюструе і будзе прапагандаваць пераварот у цяперашняй індустрыяльнай свядомасці на ўзроўні ўсяго грамадства. Гэты палітычны працэс знойдзе канкрэтныя праявы не ў нейкіх табу, а ў серыі часовых пагадненняў пра тое ці іншае канкрэтнае абмежаванне ў сродках, і гэтыя пагадненні будуць пастаянна дапрацоўвацца пад ціскам канфліктных пунктаў гледжання ды інтарэсаў.

У гэтай кнізе я хачу прапанаваць метадалогію, якая дазволіць распазнаць сродкі, што ператварыліся ў мэты. Мяне цікавяць прылады, а не намеры. Выбар гэтай тэмы не дае магчымасці выканаць некалькі ўзаемазвязаных, важных і цікавых задач, бо:

1. Дэталёвае апісанне якой бы то ні было будучай уяўнай супольнасці не будзе служыць маёй мэце. Я хачу задаць агульны кірунак дзеянню, а не фантазіі. Сучаснае грамадства, стрыманае таварыскім жыццём, можа стварыць новы росквіт прыемных сюрпрызаў далёка па-за межамі любых уяўленняў і спадзяванняў. Я прапаноўваю не ўтопію, а працэдуру, якая дасць кожнай супольнасці выбар яе ўнікальнага сацыяльнага ўладкавання.

2. Я не хачу спрычыняцца да інжынернага падручніка па канструяванні таварыскіх інстытуцый і прыладаў; гэтаксама я не хачу ўцягвацца ў кампанію па продажы таго, што відавочна будзе лепшай тэхналогіяй. Мая мэта — выкласці крытэры, згодна з якімі маніпуляцыю людзьмі дзеля іх прыладаў можна неадкладна распазнаць і такім чынам выключыць тыя артэфакты ды інстытуцыі, што непазбежна знішчаюць таварыскі лад жыцця. Парадаксальна, але сёння складана ўявіць грамадства з простымі прыладамі, якія дазваляюць людзям дасягаць мэтаў і пры тым трымаць энергію цалкам пад уласным кантролем. Нашыя ўяўленні былі індустрыяна дэфармаваныя, каб прыдумваць толькі тое, што можна ўбудаваць у з'інжыніраваную сістэму сацыяльных звычак, што ўкладаюцца

ў логіку шырокамаштабнай вытворчасці. Мы амаль страцілі здольнасць уяўляць свет, у якім грунтоўныя і супольныя разважанні вызначаюць межы магчымасцяў кожнага чалавека фармаваць свет і пры гэтым нікому не замінаць.

Цяперашні свет падзелены на тых, хто не мае дастатку, і тых, хто мае больш чым дастаткова, тых, каго саштурхоўваюць з дарогі аўтамабілі, і тых, хто гэтымі аўтамабілямі кіруе. Тыя, хто не мае, вартыя жалю, а багатым карціць атрымаць болей. Грамадства, чые чальцы ведаюць, што такое дастаткова, можа быць бедным, але яго ўдзельнікі будуць у роўнай ступені свабоднымі. Людзі са скажоным прамысловасцю розумам не могуць зразумець багатай тэкстуры асабістых здзяйсненняў дзякуючы сучасным, але абмежаваным прыладам. У іх уяўленні няма месца для якаснай змены, якую будзе азначаць прыняцце індустрыі стабільнага стану, для грамадства, у якім людзі будуць вольнымі ад большасці шматлікіх абмежаванняў, выкліканых графікамі і тэрапіямі, навязанымі нам сёння дзеля росту прыладаў. Яшчэ менш нашыя сучаснікі адчуваюць цвярозую радасць жыцця ў гэтай добраахвотнай, але адноснай беднасці, хаця такая радасць знаходзіцца ў нашай дасяжнасці.

3. Я спынюся на структуры прыладаў, а не на ўласцівасцях іх карыстальнікаў. Ужыванне індустрыяльных прылад наносіць аднолькавы адбітак на гарады, у кожнага з якіх ёсць свая гісторыя і культура. Аўтамагістралі, бальнічныя палаты, класныя кабінеты, офісныя будынкі, кватэры і крамы выглядаюць паўсюль аднолькава. Ідэнтычныя прылады таксама заахвочваюць развіццё аднолькавых тыпаў характару. Паліцэйскія ў патрульных аўтамабілях ці рахункаводы пры кампутарах выглядаюць і дзейнічаюць падобна па ўсім свеце, у той час як іх бедныя сваякі з дубінкай ці асадкай у руцэ адрозніваюцца ў залежнасці ад рэгіёна. Прагрэсіўнае ўсярэдненне людзей і асабістых стасункаў не можа быць спынена без тэхнічнага пераўзбраення грамадства. Даследаванне

рыс сацыяльнага характару, якія ўскладняюць гэтае пераўзбраенне ці ставяць яго поспех пад сумнеў, ёсць дадатковым да таго, што я прапаноўваю. Але я не сцвярджаю, што стварэнне новага чалавека ёсць умовай стварэння новага грамадства. Таксама я не прэтэндую на веданне таго, як сацыяльныя характары ці культуры будуць змяняцца. Разнастайнасць абмежаваных прылад і таварыскіх супольнасцяў абавязкова заахвоціць да разнастайнасці ладоў жыцця.

4. Я адхіліўся б ад маіх асноўных аргументаў, калі б абмяркоўваў палітычную стратэгію ці тактыку. За магчымым выключэннем Кітая за часамі Мао, ніякі сучасны ўрад не мог бы перабудаваць грамадства ў таварыскім духу. Кіраўнікі нашых галоўных прыладаў — дзяржаваў, карпарацый, партый, структураваных рухаў, прафесій — трымаюць уладу. Гэтай уладзе нададзена права падтрымліваць арыентацыю на рост структур, якімі кіраўнікі маніпулююць. Яны маюць уладу прымаць найважнейшыя рашэнні; яны могуць ствараць новы попыт на прадукцыю іх прыладаў і прымусова ствараць новыя, зручныя для іх сацыяльныя цэтлікі. Яны могуць нават зайсці настолькі далёка, што абмяжуюць прадукцыю прыладаў у інтарэсах максімізацыі прыбыткаў. Але яны не маюць ніякай улады змяняць базавую структуру інстытуцыйнага ўладкавання, якім кіруюць.

Найвялікшыя інстытуцыі сёння аптымізуюць прадукцыйнасць значных прыладаў для безжыццёвых людзей. Рэзкі паварот у грамадстве вымагае інстытуцый, якія будуць заахвочваць выкарыстанне індывідуальна даступных прыладаў, каб падтрымаць сэнсоўныя і адказныя ўчынкi цалкам абуджаных людзей. Прыняцце таварыскага спосабу вытворчасці запатрабуе перавярнуць базавыя інстытуцыі зверху ўніз і вывернуць іх навыварат. Гэткі паварот у грамадстве знаходзіцца па-за ўладай кіраўнікоў наяўных інстытуцый.

Сённяшнія кіраўнікі фармуюць новы клас людзей, выбраных за іх характар, кампетэнцыю і зацікаўленасць, што дазваляюць ім як пашыраць прадукцыйнае грамадства, так і распаўсюджваць далейшую выпрацоўку аперантных умоўных рэфлексаў у сваіх кліентаў. Яны трымаюць уладу і карыстаюцца ёй, незалежна ад таго, хто менавіта жыве ў ілюзіі, быццам валодае прыладамі. Гэты клас трымальнікаў улады мусіць быць знішчаны, але гэта не можа быць зроблена праз масавую разню ці перасяленне. Новая эліта толькі будзе абвешчаць пра большую легітымнасць свайго маніпулявання атрыманай у спадчыну структураванай уладай. З кіраўніцтвам можна развітаць толькі праз знішчэнне машынерыі, якая робіць яго неабходным, і, адпаведна, попыту на прадукцыю, якая надае яму ўплыў. У таварыскім грамадстве мала патрэбы змяняць старшыню рады.

У грамадстве, дзе як палітычная ўлада, так і фізічная сіла абмяжоўваецца і распаўсюджваецца згодна з палітычнымі рашэннямі, ёсць месца не толькі для новага росквіту прадуктаў і характараў, але і для разнастайнасці формаў кіравання. Вядома, новыя прылады створаць новыя магчымасці. Таварыскія прылады выключаюць пэўныя ўзроўні магутнасці, прымусу і праграмавання, якія з'яўляюцца акурат тымі асаблівасцямі, што робяць усе сённяшнія ўрады больш-менш падобнымі. Але прыняцце таварыскага спосабу вытворчасці не значыць само па сабе, што адна спецыфічная форма кіравання будзе лепшай за іншую; яно не выключае ні сусветнай федэрацыі, ні дамовы паміж нацыянальнымі дзяржавамі, ні камуны, ні большасці традыцыйных формаў кіравання. Я абмяжуюся апісаннем базавых структурных крытэраў, у межах якіх можна «тэхнічна пераўзброіць» грамадства.

5. Метадалогія, дзякуючы якой можна распазнаць, калі карпарацыйныя прылады становяцца дэструктыўнымі для самога грамадства, патрабуе прызнання каштоўнасці ў справядлівасці размеркавання і справядлівасці ўдзелу.

Я спадзяюся, што мой кароткі выклад будзе дастатковым, каб вызначыць неабходныя абмежаванні прыладаў; але ён таксама выключыць для мяне магчымасць дасягнуць у гэтым эсэ нейкага заключэння пра пажаданы ўзровень падпарадкаванасці сродкаў мэтам.

6. Эканоміку, дастасавальную да постіндустрыянага і таварыскага грамадства, нельга ні ігнараваць, ні прымаць за тое, што само сабой разумеецца. У грамадстве, якое прызнае палітычна вызначаныя межы для ўсіх тыпаў індустрыянага росту, многія прынятыя ўмовы трэба будзе вызначыць нанова, але можна сцвердзіць напэўна, што ў такім грамадстве няроўнасць не будзе выключана. Затое здольнасць кожнага індывіда напраўду змяняць свет будзе большай, чым у даіндустрыяных ды індустрыяных часы. Хаця яны і будуць абмежаванымі, агульныя прылады будуць непараўнальна больш эфектыўнымі за традыцыйныя і нашмат шырэй распаўсюджанымі за індустрыяныя. Іх прадукты будуць прыносіць адным людзям больш карысці, чым іншым. Задача ўтрымання чыстай перадачы ўлады ў пэўных межах патрабуе выкарыстання як традыцыйных, так і новых эканамічных прыстасаванняў. Мне ўкажуць, што абмежаванне прыладаў не можа ўступіць у сілу, пакуль не распрацавана і не стала выкарыстоўваецца адпаведная новая эканамічная тэорыя. Гэта слушна. Я прапаноўваю ўжыць аналіз вымернасці для атрымання інфармацыі пра асноўныя пераменныя велічыні, якія могуць разладзіць баланс жыцця, і вызначыць праз палітычны працэс істотныя вымярэнні, якія можа кантраляваць чалавек. Таму я прапаноўваю падыход да ўзаемаадносінаў паміж мэтамі чалавека і яго сродкамі, у якім ключавыя адзінкі эканомікі азначаюць безвымерны набор чыннікаў. Эканоміка, прыдатная дзеля павароту нашай наяўнай інстытуцыйнай структуры, пачынаецца з палітычна вызначаных абмежавальных крытэраў. Я хачу засяродзіць увагу на гэтых адмоўных

канструкцыйных крытэрах для тэхналагічных прыстасаванняў.

Метадалогія, паводле якой можна распазнаць грамадскае ператварэнне прыладаў у (сама)мэты, выклікае супраціў з боку людзей, якія прызвычаліся вымяраць добрае далярамі. Платон ведаў, што благі дзяржаўны дзеяч — той, хто лічыць, быццам мастацтва вымярэння ўніверсальнае, і хто блытае большае і меншае з тым, што лепш адпавядае мэце. Наша цяперашняе стаўленне да вытворчасці фармавалася стагоддзямі. Усё часцей інстытуцыі не толькі фармавалі нашы патрэбы, але і ў самым літаральным сэнсе нашу логіку, наша адчуванне прапорцый. Як толькі наяўнасць таго ці іншага прадукту інстытуцый стала нашай патрэбай, мы сталі ўпэўненымі, што не можам абысціся без яго.

Вынаходніцтва адукацыі — прыклад таго, што я маю на ўвазе. Мы часта забываем, што адукацыя набыла свой цяперашні сэнс толькі апошнім часам. Яна была невядомая да Рэфармацыі, апрача той часткі ранняга гадавання, што ёсць агульнай для парсючкоў, качак і людзей. Яна адназначна адрознівалася ад выхавання, якое патрэбна моладзі, і ад навучання, у якое некаторыя ўступалі пазней у жыцці і для якога патрабаваўся настаўнік. Яшчэ Вальтэр называў адукацыю саманадзейным новым словам, які выкарыстоўваецца толькі прэтэнцыёзнымі кіраўнікамі школ.

Імкненне змусіць усіх людзей праходзіць праз паслядоўныя стадыі асветы караніцца глыбока ў алхіміі, вялікім мастацтве позняга сярэднявечча. Ян Амос Коменскі, мараўскі біскуп сямнаццаціга стагоддзя, самаўзгадаваны пансафіст і педагог, слушна лічыцца адным з заснавальнікаў сучаснай школы. Ён адным з першых прапанаваў сем ці дванаццаць ступеняў абавязковага навучання. У сваёй *Magna Didactica* ён апісаў школы як прылады для «навучання ўсіх усяму» і зрабіў накід праекта канвеернай вытворчасці ведаў, якая, згодна з яго метадам,

мусіла зрабіць адукацыю таннейшай і лепшай і зрабіць вы-
растанне «да поўнай чалавечнасці» магчымым для ўсіх.
Але Коменскі быў не толькі раннім тэарэтыкам масавай
вытворчасці, ён быў алхімікам, які адаптаваў тэхнічную
мову свайго рамяства да апісання мастацтва гадавання
дзяцей. Алхімік спадзяваўся ачысціць базавыя элементы,
праводзячы іх душы праз дванаццаць стадый паслядоў-
най асветы, так, каб дзеля ўласнай і агульнасусветнай
карысці яны маглі быць ператвораныя ў золата. Вядома,
алхімікі цярпелі паразу незалежна ад таго, наколькі часта
яны рабілі спробы, але кожны раз іх «навука» знаходзіла
новыя прычыны няўдачы, і яны спрабавалі ізноў.

Індустрыяны спосаб вытворчасці быў упершыню цал-
кам рацыяналізаваны пры стварэнні новага нябачнага
тавару пад назвай «адукацыя». Педагогіка адкрыла новы
раздзел у гісторыі *Ars Magna*. Адукацыя стала пошукам
алхімічнага працэсу, што створыць новы тып чалавека,
які будзе адпавядаць асяроддзю, створанаму навуковай
магіяй. Але без увагі на тое, колькі кожнае пакаленне тра-
ціла на свае школы, заўжды выходзіла, што большасць
людзей «не адпавядала» вышэйшым узроўням асветы і
мусіла быць адкінутая як непадрыхтаваная да добрага
жыцця ў створаным чалавекам свеце.

Перавызначэнне навучання як школьніцтва не толькі
зрабіла так, каб школы здаваліся неабходнымі, але і змя-
шала беднасць «нявышкаленых» з дыскрымінацыяй не-
адукаваных. Людзі, якія падняліся па лесвіцы школьніцтва,
ведаюць, дзе яны спыніліся і наколькі неадукаванымі
яны з'яўляюцца. Як толькі яны прымаюць уладу інсты-
туцый вызначаць і вымяраць іх узровень ведаў, яны
з лёгкасцю прымаюць уладу іншых інстытуцый вызна-
чаць для іх адпаведны ўзровень здароўя ці мабільнасці.
Ім складана распазнаць структурную карупцыю нашых
галоўных інстытуцый. Наколькі яны вераць у каштоў-
насць «запасу ведаў», які яны атрымалі ў школе, настоль-
кі ж яны вераць і ў тое, што вышэйшыя хуткасці ашча-

джаюць час і што ўзровень даходаў вызначае дабрабыт, ці, як альтэрнатыва, што нарошчванне вытворчасці паслуг, а не тавараў, павялічвае якасць жыцця.

Тавар пад назвай «адукацыя» ды інстытуцыя пад назвай «школа» робяць адна адну ўзаемна неабходнымі. Кола можа быць разарванае толькі праз шырокае распаўсюджанне разумення таго, што інстытуцыя пачала вызначаць мэту. Абстрактна заяўленыя каштоўнасці зводзяцца да механічных працэсаў, якія занявольваюць людзей. Гэтае рабства можа быць разбіта толькі праз шчаслівае самапрызнанне дурня, які прымае асабістую адказнасць за сваю дурасць.

Інстытуцыйнае вызначэнне каштоўнасцей ускладніла засяроджванне нашай увагі на глыбіннай структуры сацыяльных сродкаў. Цяжка ўявіць, што падзел навук, працы і прафесій зайшоў занадта далёка. Складана атаясаміць вышэйшую сацыяльную з ніжэйшай індустрыяльнай эфектыўнасцю. Каб зразумець прыроду пажаданых абмежаванняў спецыялізацыі і прадукцыйнасці, мы мусім засяродзіць увагу на індустрыяльна вызначанай форме нашых спадзяванняў. Толькі тады мы зможам прызнаць, што зараджэнне таварыскага і плюралістычнага спосабу вытворчасці адбудзецца ўслед за абмежаваннем індустрыяльных інстытуцый.

У мінулым таварыскае жыццё некаторых непазбежна патрабавала рабства іншых. Спраўнасць працы была нізкай да эпохі сталёвай сякеры, помпы, ровара і нейлонавай рыбнай лёскі. Паміж Высокім сярэднявеччам і Асветніцтвам алхімічная мара ўвяла ў зман многіх у іншым аўтэнтчных заходніх гуманістаў. Пачала пераважаць ілюзія, што машына — гэта створаны ў лабараторыі гамункулус, і што яна можа зрабіць нашу працу замест рабоў. Наспеў час выправіць гэтую памылку і пазбавіцца ад ілюзіі, што людзі нараджаюцца, каб быць рабаўладальнікамі, і што адзіная няправільная з'ява ў мінулым — тое, што не ўсе людзі маглі быць роўнымі ў гэтым. Зніжаючы нашыя

чаканні ад машын, аднак, мы мусім засцерагчыся ад настолькі ж разбуральнага адмаўлення ўсіх машын, быццам бы яны — стварэнні д'ябла.

Таварыскае грамадства мусіць дазваляць сваім чальцам найбольш аўтаномна дзейнічаць з дапамогай прылад, найменш кантраляваных іншымі. Людзі адчуваюць радасць, а не толькі задавальненне, калі іх дзейнасць стваральная; у той час як рост прыладаў па-за пэўным пунктам павялічвае рэгламентацыю, залежнасць, эксплуатацыю і бюсілле. Я выкарыстоўваю тэрмін «прылада» дастаткова шырока, каб уключыць не толькі простыя інструменты накшталт свердзелаў, гаршчкоў, шпрыцаў, венікаў, будаўнічых элементаў ці рухавікоў, і не толькі вялікія машыны накшталт аўтамабіляў ці электрастанцый; я таксама залічваю да прылад вытворчыя інстытуцыі (такія, як фабрыкі), што вырабляюць матэрыяльныя тавары накшталт кукурузных шматкоў ці электрычнага току, і сістэмы вытворчасці нематэрыяльных тавараў (як тыя, што вырабляюць «адукацыю», «здароўе», «веды» ці «рашэнні»). Я выкарыстоўваю гэты тэрмін, бо ён дазваляе мне ўключыць у адну катэгорыю ўсе рацыянальна сканструяваныя прыстасаванні (артэфакты і правілы, кодэксы і апараты) і адрозніць усе гэтыя запланаваныя і з'інжыніраваныя інструменты ад іншых рэчаў накшталт асноўных прадуктаў харчавання ці рыштунку, якія ў асобна ўзятай культуры не ўспрымаюцца як падпарадкаваныя рацыяналізацыі. Школьныя праграмы ці законы пра шлюб — гэта сацыяльныя прыстасаванні, прадуманыя не менш за дарожныя сеткі.

Прылады ўласцівыя сацыяльным адносінам. Індывід суадносіць сябе ў дзеянні са сваім грамадствам з дапамогай прылад, якімі ён актыўна кіруе ці якія кіруюць пасіўным ім. Да той ступені, у якой ён кіруе сваімі прыладамі, ён можа надаваць свету свае значэнні; да той ступені, у якой ён кіруецца сваімі прыладамі, выгляд прылады вызначае яго бачанне сябе. Таварыскія

прылады — гэта такія, якія даюць кожнаму іх карыстальніку найбольшыя магчымасці ўзбагаціць асяроддзе плёнам уласнага бачання. Індустрыяльныя прылады адмаўляюць такую магчымасць для карыстальнікаў і даюць сваім канструктарам вызначаць значэнні і чаканні іншых. Большасць прыладаў сёння не можа ўжывацца ў таварыскім кірунку.

Ручныя прылады адаптуюць метабалічную энергію чалавека да выканання канкрэтнай задачы. Яны могуць быць шматфункцыянальнымі, як просты малаток ці добры сучасны кішэнны нож, ці, наадварот, вельмі спецыфічнымі па канструкцыі, як верацяно, кросны, машынка для шыцця з нажным прывадам ці свярдзёлак дантыста⁵. Яны таксама могуць быць складанымі, як, напрыклад, транспартная сістэма, збудаваная для найбольшай магчымай мабільнасці ад энергіі чалавека. Гэта можа быць роварная сістэма, складзеная з серый транспартных сродкаў, якія прыводзяцца ў рух сілай чалавека (як ручныя вазкі ці трохколавыя рыкшы), з адпаведнай дарожнай сістэмай, забяспечанай рамонтнымі майстэрнямі і, магчыма, нават дарогамі з пакрыццём. Ручныя прылады — гэта толькі перадачыкі энергіі, генэраванай патрэбамі чалавека і сілкаванай паветрам і харчаваннем.

Прылады з сілкаваннем прыводзяцца ў рух (прынамсі часткова) энергіяй, ператворанай па-за межамі чалавечага цела. Некаторыя з іх дзейнічаюць як узмацняльнікі чалавечай энергіі: вол цягне плуг, але чалавек ідзе за плугам — вынік атрымліваецца праз спалучэнне сілы жывёлы і чалавека. Бензапілы і лябёdkі з рухавікамі выкарыстоўваюцца падобным чынам. З іншага боку, энергія, якая выкарыстоўваецца, каб кіраваць рэактыўным самалётам, перастала быць істотнай часткай яго выхадной магутнасці. Пілот зведзены да ролі апэратара, які кіруецца сабранымі кампутарам звесткамі. Ён патрэбны машыне,

⁵ У часы, калі Ілліч пісаў сваю кнігу, стаматалагічныя свярдзёлкі прыводзіліся ў рух нагамі дантыста праз педалі (заўв. пер.).

бо лепшы кампутар яшчэ не створаны, або пілот знаходзіцца ў кабіне, бо сацыяльны кантроль прафсаюзаў над самалётамі абавязвае да яго прысутнасці.

Прылады заахвочваюць таварыскасць у той ступені, у якой іх можа з лёгкасцю выкарыстоўваць любы чалавек, так часта ці так рэдка, як яму захочацца, дзеля дасягнення пастаўленых сабой мэтаў. Выкарыстанне такіх прылад адной асобай не адмяжоўвае іншых ад падобнага іх выкарыстання. Яны не патрабуюць папярэдняга экзаменавання карыстальніка. Існаванне такіх прылад не накладвае ніякіх абавязкаў па іх ужыванні. Яны дазваляюць выразіць сваё значэнне ў дзеянні.

Некаторыя інстытуцыі — структурна таварыскія прылады, напрыклад, тэлефон. Любы чалавек можа патэлефанаваць іншаму, калі мае ў кішэні манету. Калі нястомныя кампутары трымаюць лініі занятымі і праз тое абмяжоўваюць колькасць асабістых размоў, гэта злоўжыванне з боку кампаніі ліцэнзій, якую выдалі, каб людзі маглі размаўляць. Тэлефон дае кожнаму магчымасць казаць што заўгодна і каму заўгодна; па тэлефоне можна весці справы, прызнавацца ў каханні ці сварыцца. Чыноўнікі не могуць вызначаць, што людзі кажуць адно аднаму па тэлефоне, нават калі першыя могуць парушаць (ці абараняць) прыватнасць размоў другіх.

Большасць ручных прыладаў прыдатная да таварыскага выкарыстання, калі толькі яны не абмежаваныя штучна нейкімі інстытуцыйнымі пагадненнямі. Доступ да такіх прыладаў могуць абмежаваць, калі ўсталёўваюць манаполію адной прафесіі на іх, як тое здарылася са статэлагічнымі свярдзёлкамі праз патрабаванне ліцэнзій і з бібліятэкамі ці лабараторыямі праз змяшчэнне іх у школах. Таксама магчымасць прымянення прылад можа быць свядома абмежаваная: сучасны аўтамабіль нельга адрамантаваць простымі абцугамі ды адвёрткамі. Гэтая інстытуцыйная манаполія ці маніпуляцыя звычайна з'яўляецца злоўжываннем і змяняе прыроду прылады

настолькі ж мала, як прырода нажа змяняецца ад злоўжывання ім дзеля забойства.

У прынцеіпе адрозненне паміж таварыскімі і маніпулятарнымі прыладамі не залежыць ад узроўню тэхналогіі прылады. Тое, што было сказана пра тэлефон, можа быць паўторана слова за словам пра пошту ці пра тыповы мексіканскі рынак. Усё гэта — інстытуцыйныя ўладкаванні, якія максімізуюць свабоду, нават калі ў больш шырокім кантэксце імі можна злоўжываць для маніпуляцыі і кантролю. Тэлефон ёсць вынікам перадавой інжынернай думкі; пошта патрабуе простых тэхналогій, але значных арганізацыйных высілкаў і складання раскладаў; мексіканскі рынак дзейнічае пры мінімальным планаванні і можа прымаць адвольную форму.

Любая інстытуцыя, якая рухаецца да свайго другога водападзелу, імкнецца стаць высокаманіпулятарнай. Напрыклад, зрабіць вучобу магчымай каштуе даражэй за сам вучэбны працэс. Кошт роляў перавышае кошт вытворчасці. Усё часцей кампаненты, прызначаныя для дасягнення інстытуцыйных мэт, перапрацоўваюцца так, каб іх нельга было выкарыстоўваць незалежна адзін ад аднаго. Людзі без аўтамабіляў не маюць доступу да самалётаў, а людзі без квіткаў на самалёт не маюць доступу да гатэляў для з'ездаў. Альтэрнатыўныя прылады, якія дапамагаюць дасягнуць тых самых мэт з меншымі прэтэнзіямі, выштурхоўваюцца з рынку. Напрыклад, вытанчанае ліставанне становіцца страчаным мастацтвам. Цягам некалькіх апошніх гадоў гэтае спыненне альтэрнатыў звычайна супадала з павелічэннем магутнасці прылады і развіццём больш складаных сістэм прыладаў.

Магчыма, не ўсе сродкі пажаданай вытворчасці ў постіндустрыяльным грамадстве будуць адпавядаць крытэрам таварыскасці. Верагодна, што нават у пераважна таварыскім свеце некаторыя супольнасці выберуць большую заможнасць за кошт пэўных абмежаванняў творчасці. Амаль пэўна, што ў перыяд пераходу ад цяперашняга

да будучага спосабу вытворчасці ў пэўных краінах выпрацоўка электрычнасці на заднім двары не будзе распаўсюджанай. Таксама праўдзіва тое, што цягнікі мусяць ездзіць па рэйках і спыняцца паводле раскладу ў абмежаванай колькасці пунктаў. Акіянскія караблі будуюцца для аднаго прызначэння; калі б яны былі паруснікамі, яны былі б яшчэ больш спецыялізаванымі на адным маршруце, чым сённяшнія танкеры. Тэлефонныя сістэмы створаныя выключна для перадачы паведамленняў па каналах пэўнай шырыні і мусяць адміністравацца цэнтралізавана, нават калі яны прапануюць паслугі толькі аднаму рэгіёну. Было б памылкай меркаваць, што ўсе значныя прылады і ўсю цэнтралізаваную вытворчасць давядзецца выключыць з таварыскага грамадства. У роўнай ступені памылкова патрабаваць, каб дзеля таварыскасці (і ў мэтах абароны роўных правоў на самавызначаны ўдзел) распаўсюд прамысловых тавараў і паслуг быў зменшаны да неабходнага для выжывання мінімуму. У залежнасці ад гісторыі, палітычных ідэалаў і фізічных рэсурсаў супольнасці ў грамадствах, якія будуць аднолькава імкнуцца да постіндустрыйнай таварыскасці, могуць існаваць розныя балансы паміж справядлівасцю распаўсюду і справядлівасцю ўдзелу.

Фундаментальным для таварыскага грамадства з'яўляецца не поўная адсутнасць маніпулятарных інстытуцый і тавараў ды паслуг, якія выклікаюць залежнасць, але баланс паміж тымі прыладамі, якія ствараюць спецыфічны попыт і спецыялізуюцца на яго задавальненні, і дапаможнымі прыладамі, якія даюць пэўныя магчымасці і спрыяюць самарэалізацыі. Першая група прылад вырабляе згодна з абстрактнымі планами для людзей у цэлым; другая — павышае здольнасць людзей імкнуцца да ўласных мэтаў сваім уласным спосабам.

Крытэры, паводле якіх распазнаюцца антытаварыскія ці маніпулятарныя прылады, не могуць быць прымененыя для выключэння кожнай прылады, што ім адпавядае.

Гэтыя крытэры, аднак, можна выкарыстоўваць як арыенціры для структуравання сукупнасці прыладаў, з дапамогай якіх грамадства хоча вызначаць лад і ўзровень сваёй таварыскасці. Таварыскае грамадства не адмаўляе ўсе школы. Яно адмаўляе школьную сістэму, ператвораную ў абавязковую прыладу, і адмаўляе прывілеі для выпускнікоў. Таварыскае грамадства не выключае пэўны высахуткасны міжнародні транспарт, пакуль яго размяшчэнне не змушае да аднолькава высокіх хуткасцей на ўсіх іншых дарогах. Няма нават неабходнасці забараняць тэлебачанне (хаця яно і дазваляе толькі нямногім сцэнарыстам і вядоўцам вызначаць, што пабачаць глядачы), пакуль агульная структура грамадства не прымушае кожнага дэградаваць да вуаерыста. Крытэры таварыскасці мусяць разглядацца як арыенціры ў бесперапынным працэсе, праз які ўдзельнікі грамадства абараняюць сваю свабоду, а не як набор прадпісанняў, што можна механічна прымяніць.

Сёння прэвалююць іншыя арыенціры, нават у грамадствах, дзе вытворцу кажуць, што ён «у сядле». Планавісакцыяліст саборнічае з прапагандыстам свабоднага рынку, сцвярджаючы, што грамадства, адпаведнае яго прынцыпам, ёсць больш прадукцыйным. У 1931 годзе Сталін пераклаў «кантроль над сродкамі вытворчасці» так, каб гэта стала азначаць падвышэнне прадукцыйнасці новымі метадамі, выкарыстанае для кантролю над вытворцам. У разгар вялікай дэпрэсіі ён укінуў Расію ў індустрыяную гонку. З таго часу сацыялістычнай палітыкай лічыцца такая, якая служыць індустрыяна арганізаванай прадукцыйнасці сацыялістычнай краіны. Сталінская інтэрпрэтацыя марксізму з таго часу служыла формай шантажу супраць сацыялістаў і левых. Застаецца пабачыць, ці Кітай пасля смерці Мао таксама зменіць прадукцыйную таварыскасць на інстытуцыйную прадукцыйнасць. Сталінісцкая інтэрпрэтацыя сацыялізму зрабіла магчымым пагадненне паміж сацыялістамі і капі-

талістамі наконт таго, як вымяраць узровень развіцця грамадства. Грамадствы, у якіх для большасці людзей пастаўка большасці тавараў і паслуг залежыць ад асабістай прыхамаці, дабрыні ці майстэрства іншых людзей, называюцца «слабаразвітымі»; а тыя, у якіх жыццё ператварылася ў працэс замоў тавараў па ўсеабдымным каталозе, называюцца «перадавымі». Сталінізм дазваляе інтэрпрэтаваць як рэвалюцыйнае ўсё, што падвышае прадукцыйнасць здабычы і вытворчасці. Быць рэвалюцыйна-нерам стала азначаць або ўзначальваць краіну, якая адстае ў вытворчасці, і рабіць так, каб грамадзяне добра ўсведамлялі сваё адставанне, або ўздываць апантанія і беспаспяховыя спробы меншасцяў «недаспажыўцоў» у багатых краінах дагнаць астатніх.

Кожны аспект індустрыяльных грамадстваў стаў часткай схаванай сістэмы нарошчвання вытворчасці і падвышэння попыту, неабходных дзеля апраўдання агульных сацыяльных выдаткаў. Таму крытыка, скіраваная супраць благага кіравання, афіцыйнага ашуканства, недастатковых даследаванняў ці тэхналагічнага адставання, адцягвае грамадскую ўвагу ад адзінай сапраўды істотнай тэмы — уважлівага аналізу базавай структуры прылад як сродкаў. Не менш адцягвае ўвагу і меркаванне, што цяперашняе расчараванасць мае прычынай перш за ўсё прыватную ўласнасць на сродкі вытворчасці і што грамадская ўласнасць на тыя самыя заводы пад апекай планавальнай рады можа абараніць інтарэсы большасці і прывесці грамадства да роўна размеркаванага дастатку. Пакуль аўтамабільную кампанію «Форд» абвінавачваюць толькі ў тым, што яна робіць Форда багатым, падтрымліваецца ілюзія, быццам тая самая кампанія можа зрабіць багатым грамадства. Пакуль людзі вераць, што грамадства можа мець прыбытак ад легкавых аўтамабіляў, яны не будуць клясці Форда за іх выраб. Яшчэ важнейшая тэма — не юрыдычная ўласнасць на прылады, а хутчэй адкрыццё такіх характарыстык некаторых прылад,

якія робяць немагчымым «валодаць» імі. Канцэпцыю ўласнасці нельга прымяніць да прылады, якую немагчыма кантраляваць.

Такім чынам, пытанне ў тым: якія прылады можна кантраляваць дзеля грамадскай карысці? Толькі пасля ўзнётага пытанне, ці адпавядае інтарэсам грамадства прыватны кантроль над патэнцыйна карыснай прыладай.

Пэўныя прылады ёсць дэструктыўнымі незалежна ад таго, хто імі валодае: мафія, акцыянеры, замежная кампанія, дзяржава ці нават камуна працоўных. Сеткі шматпалосных аўтамагістраляў, разлічаных на вялікія адлегласці шырокапалосных перадачыкаў, кар'ераў і сістэм абавязковага школьнага навучання ёсць такімі прыладамі. Дэструктыўныя прылады непазбежна павялічваюць рэгламентацыю, залежнасць, эксплуатацыю ці бяспілле і адбіраюць не толькі ў багатых, але і ў бедных таварыскасць, якая з'яўляецца першасным багаццем у многіх так званых «слабаразвітых» рэгіёнах.

Сучаснаму чалавеку стала складаным уявіць сабе развіццё і мадэрнізацыю ва ўмовах зніжэння, а не падвышэння выкарыстання энергіі. Высокую тэхналогію памылкова атаясамілі з магутным умяшаннем у фізічныя, псіхалагічныя і сацыяльныя працэсы. Калі мы хочам сфакусаваць увагу на прыладах, трэба пераадолець ілюзію, быццам высокаразвітая культура — гэта тая, якая выкарыстоўвае максімальна магчымыя колькасці энергіі. У класічных грамадствах крыніцы магутнасці былі распаўсюджаныя вельмі раўнамерна. Кожны чалавек нараджаўся з патэнцыялам выкарыстаць большасць патрэбнай яму ў жыцці сілы, калі яго арганізм быў добра дагледжаным. Кантроль над вялікай колькасцю фізічнай энергіі быў вынікам псіхічных маніпуляцый ці палітычнага панавання.

Людзям не былі патрэбныя матарызаваныя прылады, каб збудаваць піраміды Тэаціўакана ў Мексіцы ці філіпінскія рысавыя тэрасы ў Ібагэ ў Калумбіі. Іх цягліцы ўзвядлі сабор Святога Пятра і пракапалі каналы Ангкор-Ват. Бегу-

ны перадавалі паведамленні паміж генераламі Цэзара і паміж старастамі вёсак інкаў ды планавікамі. Рукі і ногі прыводзілі ў рух верацяно і кросны, ганчарнае кола і пілу. Чалавечы метабалізм забяспечваў энергіяй класічную сельскую гаспадарку, вытворчасць і вайну. Асабістыя здольнасці былі рычагамі кіравання, якія ператваралі энергію жывёлы ў сацыяльна вызначаную працу. Энергія, якую маглі кантраляваць уладары, была сума ўчынкаў, вольна ці мімаволі зробленых іх падданымі.

Я не сцвярджаю, што чалавечы метабалізм забяспечваў усю карысную сілу, але я сцвярджаю, што ў большасці культур ён быў асноўнай крыніцай сілы. Людзі ведалі, як зацугляць пэўныя сілы навакольнага асяроддзя. Яны спляўлялі баржы ўніз па Ніле; яны аб'язджалі жывёлу, каб тая цягнула плуг; яны лавілі вецер у свае ветразі; яны сталі экспертамі па канструяванні простых машын, якія спалучалі сілу чалавека з энергіяй дажджу і гравітацыі. Яны таксама ўтаймавалі агонь у кузні і на кухні, але агульная магутнасць гэтых крыніц заставалася другаснай. Нават манголы, якія жылі ў сядле, выкарыстоўвалі больш энергіі ўласных цягліцаў, чым сілы сваіх коней. Уся энергія, атрыманая з наваколля для будаўніцтва Афін і Фларэнцыі, не давала гэтым класічным грамадствам так шмат магутнасці, як іх людзі. Толькі калі чалавек запальваў агні, каб ператварыць гарады ў руіны ці джунглі ў палі, ён выпускаў — але відавочна не кантраляваў — энергію, што перасягала сілу людзей, якія яе выкарыстоўвалі.

Колькасць фізічнай сілы, даступнай даўнім грамадствам, можа падлічыць. Яе можна выразіць праз кратныя лікі працоўнага часу і метабалічнай энергіі сярэньнстатыстычнага чалавека. Ён можа спаліць 2500 калорый у дзень, чатыры пятыя з іх — проста каб застацца жывым. За кошт іх б'еца сэрца і працуе мозг. Рэшта можа быць выпушчана навонкі, але гэта не значыць, што ўся яна можа быць ператворана ў работу. Вялікая доля часу жыцця чалавека, у які ён можа пераўтвараць сваё фізічнае і

сацыяльнае асяроддзе, сыходзіць на беганіну кругамі, пакуль ён расце. Яшчэ больш скарыстоўваецца на дробныя заняткі, якія ён не выбірае сам і якія недаступныя для іншых людзей. Чалавек спажывае энергію на тое, каб наталіць смагу, прыгатаваць ежу, знайсці абарону ад холаду ці пазбегнуць бізуна наглядчыка за рабамі. Калі чалавек пазбаўлены магчымасці выкарыстоўваць сваю сілу, ён становіцца непрыдатным для працы. Грамадства можа надаваць форму гэтым асабістым заняткам, але яно не можа забраць энергію, якая выкарыстоўваецца на іх, для выканання іншых задач. Традыцыя, мова і закон могуць вызначаць форму посуду раба, але рабаўладальнік не можа адабраць у сваіх рабоў апошнюю міску ці дах (прынамсі калі ён хоча, каб яны і далей працавалі на яго). Невялікая доля энергіі ад кожнага чалавека была асноўнай крыніцай фізічнай сілы, якой будавалі храмы, рухалі горы, ткалі палатно, вялі войны, вазілі і забаўлялі каралёў.

Магутнасць была абмежаванай. Яна была прапарцыйнай колькасці насельніцтва. Яе асноўнай крыніцай былі цягліцы асобных людзей. Яе эфектыўнае выкарыстанне залежала ад стадыі развіцця, якой дасягнулі ручныя прылады, і распаўсюджання неабходных прыладаў сярод насельніцтва. Усе прылады адпавядалі прыкладанню сілы чалавека да задачы. Апрача перанакіравання сіл гравітацыі і ветру, яны не маглі служыць узмацняльнікамі яго сілы. Каб больш за іншых чальцоў грамадства кантраляваць магутнасць, чалавек мусіў панаваць над іншымі. Калі ўладар мог атрымаць магутнасць з іншых крыніц, чым людзі, яго кантроль над гэтай магутнасцю ўсё адно залежаў ад яго кантролю над людзьмі. Кожная пара валоў патрабавала чалавека, які б іх вёў. Нават кавальскі горан патрабаваў хлопчыка, які раздуваў бы агонь. Палітычны кантроль супадаў з кантролем над фізічнай сілай, а кантроль сілы цалкам залежаў ад улады.

І роўная сіла, і роўны непасрэдны кантроль сілы былі асаблівасцямі даіндустрыяльных грамадстваў, але гэта не гарантавала роўнай аўтаноміі ў выкарыстанні гэтага кантролю. На вельмі прымітыўным узроўні фізічная дамінацыя аднаго чалавека рабіла яго панам над іншымі. Невялікая перавага ў арганізацыі ці зброі дазваляла аднаму народу валадарыць над іншым. Прысвойванне рэсурсаў і прылад стварыла базіс для класавых грамадстваў і паспрыяла з'яўленню рытуалаў і міфаў, якія апрацоўвалі людзей, каб тых адпавядалі класу, да якога былі прызначаныя.

У даіндустрыяльным грамадстве палітычны кантроль мог распаўсюджвацца толькі на лішкавую сілу, якую маглі вырабіць людзі. Як толькі папуляцыя становілася дастаткова спраўнай, каб вырабляць больш сілы, чым было патрэбна дзеля яе падтрымання, людзей маглі пазбавіць кантролю над гэтай энергіяй. Іх маглі змусіць падпарадкаваць уласную сілу рашэнням іншых. Іх маглі або абкласці падаткамі, або зрабіць рабамі. Частку таго, што яны самі выраблялі, маглі ў іх адабраць, або іх маглі прымусіць працаваць на караля ці вёску. Ідэалогія, эканамічная структура і лад жыцця аддавалі перавагу канцэнтрацыі лішкавай энергіі пад кантролем нямногіх.

Ступень, да якой канцэнтрацыя кантролю палярызавала сацыяльныя выгоды, вар'іравалася ў розных культурах. У найлепшым выпадку яна ўдасканальвала шкалу, у межах якой большасць чальцоў грамадства магла прымяняць рэшту сваёй энергіі. Высокія сялянскія культуры даюць добрыя прыклады. У той час як кожны абараняў сваю зямлю ад ворагаў або паводак, кожны таксама быў лепей апрануты, накормлены і меў лепшае жылло. У горшым выпадку канцэнтрацыя кіравання сілай вяла да заснавання імперый, якія распаўсюджваліся наёмнікамі і жылі з плантацый, дзе працавалі рабы.

Колькасць сукупнай даступнай грамадству энергіі хутка расла бліжэй да канца жалезнага веку, то бок паміж ча-

самі Агрыпы і Вата. Большасць радыкальных тэхнічных змен, якія з'явіліся да навуковых адкрыццяў у сферы электрычнасці, адносяцца да сярэднявечча. Трохмачтавыя паруснікі зрабілі магчымымі перавозкі па ўсім свеце, бо яны выкарыстоўвалі сілу ветру нашмат эфектыўней, чым якое заўгодна ранейшае вынаходніцтва. Хуткія перавозкі з рэгулярнай дастаўкай сталі магчымымі праз будаўніцтва каналаў у Еўропе, праз тысячагоддзе пасля прымянення таго самага вынаходніцтва ў Паўднёва-Усходняй Азіі. Значна пашыранае прымяненне нечалавечай энергіі ў такіх галінах як піваварства, малярныя працы, транспарт, выраб керамікі і цэгля, вытворчасць цукру і солі ішлі паралельна з канструяваннем істотна ўдасканаленых вадзяных колаў і ветракоў.

Ад Высокага сярэднявечча да позняга Рэнэсансу развіліся новыя сацыяльныя прылады, якія забяспечвалі абарону самаацэнкі і годнасці працаўніка, хаця цяпер ён часам выглядаў карлікам у параўнанні з памерам машын. Сістэма цэхаў сапраўды дала працаўніку новае пацвярджэнне манополіі на прылады, спецыфічныя для яго рамяства. Але млын пакуль не перарос прапарцыйнасць з млынаром. Манополія цэхавага майстра на перапрацоўку зерня абараняла яго, давала яму дадатковыя дні адпачынку і пры гэтым максімізавала паслугі, якія ён мог рабіць свайму гораду. Цэхі не былі ні прафсаюзамі, ні прафесійнымі асацыяцыямі.

Льюіс Мамфард у сваёй кнізе «Міф машыны: пентагон улады» ўказвае, што адно асаблівае прадпрыемства, а менавіта шахта, «стала ўзорам для пазнейшых спосабаў механізацыі ў сваім бяздушным грэбаванні чалавечымі чыннікамі, у сваёй абыякавасці да забруджвання і руйнавання навакольнага асяроддзя, у сваёй канцэнтрацыі на фізіка-хімічных працэсах дзеля атрымання жаданага металу ці паліва, а перадусім у сваёй тапаграфічнай і ментальнай ізаляцыі ад арганічнага свету фермера і рамесніка і духоўнага свету царквы, універсітэта і горада.

У сваім руйнаванні асяроддзя і абыякавасці да рызыкі чалавечым жыццём шахтавая здабыча вельмі нагадвае вайну; падобным чынам яна часта, праз сутыкненне з небяспёкай і смерцю, прыводзіць да з'яўлення загартаванай, з самапавагай, асобы... салдата ў яго найлепшых праявах. Але дэструктыўны дух шахты і яе караючая руціна працы, разам з яе экалагічнай спустошанасцю і беспарадкам, перайшлі на новыя галіны прамысловасці, якія карысталіся яе прадуктамі. Гэтыя адмоўныя грамадскія вынікі ўраўнаважваюць механічныя перавагі».

Гэтае новае стаўленне да дзейнасці, якая прыносіць даход, добра адлюстравана ва ўвядзенні новага тэрміна дзеля яе абазначэння. *Tripaliare* значыла катаваць на *tripalium*, які быў упершыню ўзгаданы ў VI стагоддзі як інструмент для саджання на кол, зроблены з трох драўляных кіёў. У XII стагоддзі ў французскай ды іспанскай мовах гэтае слова апісвала пакуту, якой падвяргаюць чалавека; толькі ў XVI стагоддзі стала магчымым выкарыстоўваць дзеяслоў *trabajar* папераменна з *laborar* і *sudar* для абазначэння працы. У роўнай ступені важна тое, што здарылася ў ангельскай мове. Рэчы сталі *працаваць* (*work*) — спачатку лекі (1600), а затым фізічныя прылады (1650), хаця гэта яшчэ не былі прылады, якія прыводзіліся ў дзеянне знешняй у дачыненні да чалавека сілай. Мара алхімікаў зрабіць гамункулуса ў прабірцы паступова прыняла форму стварэння робатаў, якія *працавалі* б для людзей і навучалі людзей *працаваць* побач з імі. Ідэалогія індустрыяльнай арганізацыі прыладаў і капіталістычнай арганізацыі эканомікі апырэдзіла на некалькі стагоддзяў тое, што звычайна называюць індустрыяльнай рэвалюцыяй. Грунтуючыся на дапушчэннях Бэкана, еўрапейцы сталі, паводле Мамфарда, ашчаджаць час, сціскаць прастору, павялічваць магутнасць, памнажаць тавары, адкідаць арганічныя нормы і замяняць жывыя арганізмы на механізмы, якія іх стымулявалі або моцна паскаралі выкананне нейкай адной функцыі. Усе гэтыя

паскаралі выкананне нейкай адной функцыі. Усе гэтыя імператывы, якія сталі падмуркам навукі як тэхналогіі ў нашым цяперашнім грамадстве, здаюцца аксіяматычнымі і абсалютнымі толькі таму, што застаюцца недаследаванымі. Тая самая змена свядомасці выяўляецца таксама ў пераходзе ад рытуальнай да механічнай рэгулярнасці з акцэнтам на ўлік часу, вымярэнне прасторы, рахункаводства, прычым канкрэтныя аб'екты і складаныя падзеі пераводзяцца ў абстрактныя колькасці. Згодна з Мамфардам, менавіта гэтая капіталістычная адданасць паўтаральнаму парадку дапамагла падарваць невымерны асабісты баланс паміж працоўным чалавекам і яго прыладамі.

Новая магутнасць несла з сабой новае стаўленне да часу. Царква лічыла ліхварства «супраціўным прыродзе»: грошы, натуральна, былі сродкам абмену, каб набываць неабходнае, а не капіталам, які мог *працаваць* ці даваць плён. На працягу XVII стагоддзя нават царква адмовілася ад гэтага пункту гледжання (хаця і неахвотна), каб прыняць факт, што хрысціяне сталі капіталістычнымі купцамі. Час стаў як грошы: зараз я *маю* некалькі гадзін перад абедам; як бы мне *патраціць* час?.. Мне *не стае* часу, таму я не магу *дазволіць сабе патраціць* так шмат часу на камітэт; гэта не *варта* часу... Гэта будзе *стратай* часу; лепей я *зэканомлю* гадзіну.

Навукоўцы сталі разглядаць людзей як крыніцу сілы. Яны стараліся замерыць найбольшыя дзённыя высілкі, якія можна чакаць ад чалавека, і параўнаць сродкі на яго ўтрыманне і яго сілу са сродкамі на ўтрыманне і сілай каня. Чалавек быў наноў вынайздзены як крыніца механічнай сілы. Зняволеныя, асуджаныя да галераў, большую частку часу не вельмі актыўна выкарыстоўваліся, бо галеры пераважна стаялі ў партах. Зняволеныя, асуджаныя да катаргі, выраблялі вярчальную сілу, да якой магла быць падлучаная любая з новых машын. Да пачатку XIX стагод-

дзя мужчыны ў ангельскіх турмах насамрэч працавалі на катарзе, каб запускаяць у рух машыны.

Новае стаўленне чалавека да сваіх прылад у ходзе прамысловай рэвалюцыі, што пачалася, як і капіталізм, у XV стагоддзі, урэшце запатрабавала вынаходніцтва новых крыніц сілы. Паравы рухавік быў прадуктам прамысловай рэвалюцыі, а не яе прычынай. Рухавікі хутка сталі мабільнымі, і са з'яўленнем чыгункі скончыліся жалезны век ды прамысловая рэвалюцыя. Прамысловы спосаб зрабіўся статус-кво.

Неабсяжныя новыя крыніцы сілы былі адкрытыя на працягу XX стагоддзя, і вялікая доля гэтай сілы стала самакіраванай. Чалавека сёння амаль цалкам замянілі машыны, і яго роля звялася да ролі іх аператара. Меней людзей патрэбна для працы ў брыгадах на палях: рабства страціла эканамічны сэнс. Але меней людзей патрэбна і на зборачным канвееры, паколькі інжынеры сканструявалі машыны для выканання задач, якія масавая вытворчасць ды індустрыялізацыя стварылі ў некалькі стагоддзяў да паравога рухавіка. Чым большыя магутнасці сталі даступнымі — тым большыя пачалі выкарыстоўвацца. Чалавека-рабаўладальніка замяніла выпрацоўка ўмоўных рэфлексаў людзей у мегамашыне.

Усе мы выраслі дзецьмі свайго часу, і таму надзвычай складана ўявіць сабе постіндустрыіны і пры гэтым чалавечы тып «працы». Скарачэнне індустрыіных прыладаў здаецца адпаведнікам вяртання да пакутлівай працы ў шахце ці на фабрыцы, ці да ручной працы амерыканскага работніка фермы, якому трэба было саборнічаць са сваім механізаваным суседам. Сельскагаспадарчая праца таксама перастала быць тым, чым яна была для раба ці для фермера. Для раба гэта была праца (*labor*) на службе ў гаспадары і на яго загад; для сяляніна гэта была яго ўласная праца (*work*), якую ён мог арганізаваць і сфармаваць у адпаведнасці з патрабаваннямі росту раслін, голаду жывёл і непрадказальнага надвор'я. Сучасны работнік фермы ў

Злучаных Штатах, пазбаўлены матарызаваных прыладаў, знаходзіцца пад падвоеным ціскам, які моцна адрозніваецца ад ціску на класічнага раба: ён мусіць раўняцца на стандарты хуткасці працы, вызначаныя работнікамі, якія карыстаюцца машынамі, і ён пастаянна ўсведамляе, што ён абмежаваны ў правах, эксплуатаваны і зняважаны, бо ў эпоху мегамашыны ён адчувае сябе выкарыстаным у якасці дэталі. Перспектыва, што рух да таварыскага грамадства можа запатрабаваць ужывання прылад малой магутнасці, падасца яму вяртаннем да эксплуатацыі чалавечай сілы раннепрамысловымі нізкапрадукцыйнымі паравымі машынамі.

Я апісаў тры тыпы інстытуцыйнага ўладкавання, згодна з якімі могуць выкарыстоўвацца прылады. Пэўныя прылады могуць эфектыўна ўжывацца толькі паводле аднаго з гэтых тыпаў. Ёсць прылады, якія звычайна можна выкарыстоўваць для цалкам задавальняючай, творчай і незалежнай працы (*work*); іншыя прылады пераважна ўжываюцца ў дзейнасці, якую лепш назваць цяжкай працай (*labor*); нарэшце, пэўнымі машынамі можна толькі *апераваць*. Тое самае можна сказаць пра фізічныя артэфакты і пра наборы правілаў, якія вызначаюць фармальную інстытуцыйную арганізацыю. Легкавыя аўтамабілі — гэта машыны, якія патрабуюць аўтамагістраляў, а аўтамагістралі ўдаюць, быццам служаць усяму грамадству, у той час як насамрэч яны — сродак дыскрымінацыі. З абавязковых школ складаюцца вялікія бюракратычныя сістэмы; без увагі на тое, наколькі па-таварыску настаўнік спрабуе праводзіць свой занятак, яго вучні ўсведамляюць па яго паводзінах, да якога класа яны належаць.

Аўтамабілі *аперуюць* на магістралях, як настаўнікі працуюць (*operate*) у школах. Толькі ў вельмі абмежаваным сэнсе тое, што робяць кіроўца-дальнабойшчык і настаўнік, можа быць названа *цяжкай працай (labor)*. Толькі ў выключных выпадках настаўнік будзе адчуваць, што яго дзеянні (*operations*) у межах школьнай сістэмы не пе-

рашкаджаюць наўпрост яго *працы (work)*.

Рынкавыя характарыстыкі гэтых трох тыпаў чалавечай дзейнасці дапамагаюць высветліць адрозненне паміж імі. Цяжкая праца (labor) можа купляцца і прадавацца на рынку. Не праца (work) як дзейнасць, але толькі вынікі таварыскай працы могуць размяшчацца на рынку. Нарэшце, права апераваць машынамі і атрымліваць рэдкія прывілеі, якія ідуць у камплекце з працаўладкаваннем, трэба зарабіць, папярэдне спажыўшы сертыфікаваную апрацоўку, якая прымае форму вучэбнай праграмы ў школе і затым выпрабавання на працоўным месцы.

Прылады для таварыскага і пры гэтым эфектыўнага грамадства не маглі быць створаныя на больш ранніх стадыях гісторыі. Цяпер мы можам стварыць машынерыю для пазбаўлення ад рабства без занявольвання чалавека машынай. Навука і тэхналогія не мусяць прывязвацца да дзіўнага пераканання, якое было характэрна для апошніх 150 гадоў іх прымянення ў вытворчасці, што новае веданне законаў прыроды мусіць цягнуць за сабой усё больш спецыялізаваную і дарагую падрыхтоўку людзей да іх выкарыстання. Навукі, якія аддзяліліся ад філасофіі, сталі абгрунтаваннем для паглыблення падзелу аперацый. Падзел працы ўрэшце прывёў да падзелу прылад, які *ашчаджае працу*. Новыя тэхналогіі цяпер выкарыстоўваюцца, каб павялічыць шляхі для пастаўкі тавараў. Камунальныя прадпрыемствы ды іншыя ўстановы, створаныя дзеля грамадскай карысці, ператварыліся з прыстасаванняў для людзей у тэрыторыі для ўласнікаў дарагіх прылад. Выкарыстанне навукі і тэхналогіі пастаянна падтрымлівае прамысловы спосаб вытворчасці і таму выцясняе са сцэны ўсе інструментальныя цэхі для незалежных прадпрыемстваў. Але гэта не абавязковы вынік новых навуковых адкрыццяў ці іх практычнага прымянення. Хутчэй гэта вынік усеахопнай перадузятасці на карысць будучай экспансіі прамысловага спосабу вытворчасці. Навукова-даследчыя групы арганізаваныя так, каб выпраў-

ляць нязначныя няспраўнасці, якія стрымліваюць далейшы рост спецыфічнага вытворчага працэсу. Гэтыя запланаваныя адкрыцці затым абвяшчаюцца дарагімі прарывамі ў інтарэсах грамадства. Сёння даследаванні збольшага зарыентаваны на індустрыйнае развіццё.

Гэтае поўнае атаясамленне навуковага прагрэсу з заменай чалавечай ініцыятывы на праграмаваныя прылады бярэ пачатак з ідэалагічнай перадузятасці і не ёсць вынікам навуковага аналізу. Навука можа быць прымененая ў зусім процілеглых мэтах. Прасунутую, ці «высокую», тэхналогію можна атаясаміць з дэцэнтралізаванай прадукцыйнасцю, якая будзе зніжаць долю цяжкай працы і павялічваць долю працы творчай. Прыродазнаўчыя і грамадскія навукі могуць быць выкарыстаныя дзеля стварэння прылад, грамадскіх прадпрыемстваў і правілаў, даступных кожнаму, якія б дазвалялі індывідам і часовым аб'яднанням пастаянна пераствараць свае ўзаемныя стасункі ды сваё асяроддзе з непрадбачанымі свабодай і самавыражэннем.

Новае разуменне прыроды сёння можна прымяніць да нашых прылад, ці каб загнаць нас у гіперіндустрыяльную эпоху электроннай кібернетыкі, ці каб дапамагчы нам распрацаваць шырокі шэраг па-сапраўднаму сучасных і пры тым таварыскіх прылад. Абмежаваныя рэсурсы могуць быць выкарыстаныя, каб забяспечыць мільёны глядачоў каляровай выявай аднаго артыста ці каб даць многім людзям свабодны доступ да запісаў на іх выбар. У першым выпадку тэхналогія будзе выкарыстаная для далейшага развіцця спецыялізаванага работніка — сантэхніка, хірурга ці тэлевядоўцы. Усё больш і больш чыноўнікаў будуць вывучаць рынак, зазіраць у свае бухгалтарскія балансы і вырашаць за большую колькасць людзей у большай колькасці выпадкаў, якім будзе асартымент прадуктаў, з якога тыя могуць выбіраць. Колькасць карысных рэчаў для бескарысных людзей будзе і надалей расці. Але навука таксама можа быць выкарыстаная, каб спрасціць

прылады і даць непрафесіяналу магчымасць надаваць форму свайму непасрэднаму асяроддзю паводле ўласнага густу. Настаў час забраць шпрыц з рукі лекара, як пры было забрана з рукі перапісчыка падчас Рэфармацыі ў Еўропе.

Большасць вылечных хвароб зараз могуць дыягнаставаць і лячыць непрафесіяналы. Людзям цяжка прыняць гэта, бо складанасць медычнага рытуалу схавала ад іх простасць яго асноўных працэдур. Спатрэбіўся прыклад басаногіх дактароў у Кітаі, каб паказаць, як сучасная практыка ў выкананні простых работнікаў у іх вольны час можа за тры гады падняць ахову здароўя ў Кітаі да непараўнальнага ўзроўню. У большасці краін лячэбная практыка непрафесіяналаў лічыцца злачынствам. Мая 17-гадовая сяброўка трапіла нядаўна пад суд за тое, што лячыла каля 130 сваіх калег па сярэдняй школе ад венерычнай хваробы. Суддзя апраўдаў яе па фармальнай прычыне, калі экспертная рада параўнала выніковасць яе працы з выніковасцю працы Службы аховы здароўя ЗША. Нідзе ў ЗША яе дасягненні не маглі быць прызнаныя «стандартнымі», бо яна здолела ўзяць паўторныя аналізы ва ўсіх сваіх пацыентах праз шэсць тыдняў пасля першага звароту па дапамогу. Прагрэс *мусіў бы* азначаць рост кампетэнцыі ў самаабслугоўванні, а не рост залежнасці.

Магчымасці непрафесійнай тэрапіі таксама суткаюцца з нашай адданасцю «лепшаму» здароўю, якая зрабіла нас сляпымі да розніцы паміж вылечнай і невылечнай хваробай. Гэта вырашальнае адрозненне, бо як толькі лекар пачынае лячыць невылечную хваробу, ён ператварае сваё рамяство са сродку ў мэту. Ён робіцца шарлатанам, прызначаным даваць навуковае суцяшэнне ў цырымоніі, у якой лекар бярэ на сябе барацьбу пацыента са смерцю. Пацыент робіцца аб'ектам лекарскіх паслуг, але не хворым суб'ектам, якому можна дапамагчы ў працэсе выздараўлення або памірання. Медыцына перастае быць легітымнай прафесіяй, калі яна не можа забяспечыць

кожнага чалавека ці яго бліжняга прыладай, каб паставіць гэты адзіны крытычны дыферэнцыйны дыягназ самому сабе.

Новыя магчымасці паступовага пашырэння непрафесійнай тэрапіі і паралельнага паступовага скарачэння прафесійнай медыцыны адмаўляюцца, бо жыццё ў індустрычным грамадстве змушае нас так празмерна высока цаніць стандартныя прадукты, аднароднасць і сертыфікаваную якасць. Індустрыялізаваныя чаканні размылі адрозненне паміж асабістым пакліканнем і стандартызаванай прафесіяй. Вядома, любы непрафесіянал можа вырасці да ўзроўню агульнага лекара, але гэта не значыць, што кожнага непрафесіянала трэба вучыць, як лячыць. Гэта проста значыць, што ў грамадстве, дзе людзі могуць і мусяць клапаціцца пра сваіх бліжніх і робяць гэта самі, некаторыя вылучацца тым, што выкарыстоўваюць найлепшыя прылады з даступных. У грамадстве, у якім людзі ізноў змогуць нараджацца і паміраць у сваіх дамах, у якім будзе месца для калек ды вар'ятаў на вуліцах і ў якім будзе рабіцца адрозненне паміж сантэхнічнымі справамі і лячэннем, даволі шмат людзей вырастуць здольнымі дапамагаць іншым лячыцца, пакутаваць ці паміраць.

Гэтаксама як пры адпаведных грамадскіх уладкаваннях большасць людзей вырасце са здольнасцю чытаць без навучання чытанню ў школе і без неабходнасці ствараць наноў дагутэнбергаўскую прафесію перапісчыка, так і дастатковая колькасць людзей вырасце кампетэнтнай у медыцынскіх прыладах. Гэта зробіць лячэнне такім даступным, што будзе складана ператварыць гэтую кампетэнцыю ў манаполію ці прадаваць яе як тавар. Дэпрафесіяналізацыя азначае адноўленае адрозненне паміж свабодай выбару заняткаў і падтрымкай пры выпадку, якую хворыя людзі атрымліваюць ад квазірэлігійнага аўтарытэту сертыфікаванага лекара.

Вядома, дэпрафесіяналізацыя найбольш звычайных медычных сродкаў можа часам прывесці да замены

сённышняга самазванца на шарлатана, але пагроза шарлатанства робіцца ўсё меней пераканальнай з ростам выкліканай прафесіяналамі шкоды. Няма ніякай замены папраўляючаму сябе суджэнню непрафесіянала пры распаўсюдзе ў грамадстве прылад, якія вынайшлі ці выкарыстоўваюць прафесіяналы. Пастаяннае сутыкненне са спецыфічнай шкодай пэўнага леку ёсць найлепшай падрыхтоўкай да прыняцця ці адкідання яго ў час крызісу хваробы.

Возьмем за прыклад іншую прыладу — транспарт. Пры прэзідэнце Кардэнасе ў 1930-я гады Мексіка развіла сучасную транспартную сістэму. За некалькі гадоў каля 80% насельніцтва атрымала доступ да аўтамабільнага транспарту. Найбольш істотна, што вёскі былі злучаныя грунтовымі дарогамі ці прасёлкамі. Цяжкія, простыя і трывалыя грузавікі ездзілі праз іх дастаткова часта, рухаючыся з хуткасцю ніжэйшай за 20 міль у гадзіну. Людзі тоўпіліся на прыбітых да падлогі драўляных лавах, а багаж загрузаўся назад і на дах. На кароткіх адлегласцях транспартны сродак не мог спаборнічаць з людзьмі, якія прывыклі хадзіць і насіць свае рэчы, але падарожжы на доўгія адлегласці сталі магчымымі для ўсіх. Замест таго каб гнаць свінню на рынак пешшу, селянін мог ехаць з ёй у грузавіку. Кожны мексіканец цяпер мог дасягнуць любога пункта ў сваёй краіне за некалькі дзён.

З 1945 года расходы на дарогі штогод павялічваліся. Былі збудаваныя аўтамагістралі паміж некалькімі вялікімі цэнтрамі. Цяпер крохкія легкавікі рухаюцца на высокіх хуткасцях па роўных дарогах. Вялікія, спецыялізаваныя грузавікі звязваюць заводы. Старыя, шматфункцыянальныя, вандроўныя грузавікі былі выцесненыя ў горы ці балоты. На большасці тэрыторый або селянін мусіць сесці ў аўтобус, каб паехаць на рынак і набыць індустрыяна запакаваныя тавары, або ён прадае сваю свінню кіроўцу грузавіка на службе ў гандляра мясам. Ён больш не можа трапіць у горад са сваёй свіннёй. Ён

плаціць падаткі на дарогі, якія абслугоўваюць уласнікаў разнастайных спецыялізаваных манаполій, і робіць гэта з ілюзіяй, што карысці ўрэшце распаўсюдзяцца і на яго.

У абмен на рэдкія паездкі ў аўтобусе з мяккімі сядзеннямі і кандыцыянерам, звыклы чалавек згубіў вялікую долю мабільнасці, якую давала яму старая сістэма, а нейкай новай свабоды не атрымаў. Даследаванне, праведзенае ў двух тыповых вялікіх штатах Мексікі (у адным пераважаюць пустыні, у другім — горы і буйная расліннасць), пацвярджае гэтую выснову. Меней за 1% насельніцтва ў абодвух штатах пераадолеў за любую асобна ўзятую гадзіну больш за 15 міль на працягу 1970 года. Больш прыдатныя вазкі і ровары (пры патрэбе матарызаваныя) былі б тэхналагічна нашмат больш эфектыўным рашэннем для 99% насельніцтва, чым усхваленае развіццё аўтамагістраляў. Такія вазкі маглі б вырабляць і абслугоўваць людзі, навучаныя на працоўных месцах, і выкарыстоўваць на збудаваных паводле стандартаў інкаў дарогах (з пакрыццём дзеля змяншэння фізічнага супраціўлення). Звычайнае абгрунтаванне, якое даюць інвестыцыям у стандартныя дарогі і легкавікі: гэта — умова развіцця, і без гэтага рэгіён не можа быць інтэграваны ў сусветны рынак. Абудва сцвярджэнні праўдзівыя, але могуць разглядацца як пажаданыя толькі тады, калі мэтай развіцця ёсць манетарная інтэграцыя.

У апошнія некалькі гадоў прапагандысты развіцця пачалі прызнаваць, што аўтамабілі, у тым выглядзе, як яны выкарыстоўваюцца сёння, неэфектыўныя. Гэтую неэфектыўнасць вытлумачваюць тым, што сучасныя транспартныя сродкі сканструяваныя для прыватнага валодання, а не для грамадскай карысці. На самой справе сучасны пасажырскі транспарт неэфектыўны не таму, што мадэлю для пераважнай колькасці транспартных сродкаў з'яўляецца індывідуальная капсула, а не салон, і не таму, што гэтыя транспартныя сродкі знаходзяцца ва ўласнасці сваіх кіроўцаў. Ён неэфектыўны з-за навязлівага атая-

самлення вышэйшай хуткасці з лепшым транспартам. Як патрабаванне «лепшага» здароўя любой цаной, так і прэтэнзіі на больш высокую хуткасць ёсць формай псіхічнай хваробы.

Чыгункі адлюстроўвалі класавыя грамадствы, якім яны служылі, праз выстаўленне розных тарыфаў на аднолькавую хуткасць. Але калі грамадства выбірае вышэйшыя хуткасці, спідометр становіцца паказальнікам сацыяльнага класа. Любы селянін мог скласці кампанію Ласара Кардэнасу на кані. Цяпер толькі асабісты персанал можа суправаджаць сучаснага кіраўніка дзяржавы ў яго прыватным верталёце. У капіталістычных краінах тое, як часта ты можаш пераадольваць вялікія адлегласці, вызначаецца тым, колькі ты можаш заплаціць. У сацыялістычных краінах твая хуткасць залежыць ад грамадскай важнасці, якую бюракратыя табе прыпісвае. У абодвух выпадках пэўная хуткасць, на якой ты падарожнічаеш, змяшчае цябе ў пэўны клас і кампанію. Хуткасць — адзін са сродкаў стратыфікацыі ў арыентаваным на прадукцыйнасць грамадстве.

Прывітая залежнасць ад хуткасці ёсць таксама сродкам сацыяльнага кантролю. Транспарт у яго разнастайных формах паглынае 23% валавой сумы расходаў у ЗША. Злучаныя Штаты дастаткова багатыя, каб выдаткоўваць чвэрць сваіх энергетычных рэсурсаў і чалавечага часу на тое, каб даехаць куды-небудзь. За часамі Хеопса егіпцяне маглі патраціць столькі цягам некалькіх гадоў, каб збудаваць Вялікую Піраміду і даставіць свайго правіцеля ў царства памерлых. На жаль, транспарт спажывае з многіх лацінаамерыканскіх мясцовасцяў яшчэ большы адсотак наяўных грошай, якія яны трацяць за год. Дарога прыводзіць да дэградацыі селяніна, які вядзе натуральную гаспадарку, і рамесніка, інтэгруе вёску ў эканоміку «час — грошы» і паглынае вялікую долю наяўных грошай. Сучасны транспарт насамрэч уключае рэгіён у сусветны рынак. Ён таксама прывучае насельнікаў да спажывання

заможных тавараў і прыняцця заможных каштоўнасцей. Напрыклад, на ўсім працягу гісторыі Тайланд быў вядомы сваімі клонгамі. Гэтыя каналы перасякалі краіну ўздоўж і ўпоперак; людзі, рыс і збіральнікі падаткаў лёгка рухаліся ўздоўж іх. Некаторыя вёскі былі адрэзаныя ў сухі сезон, але іх сезонны рытм жыцця ператварыў гэтую перыядычную ізаляцыю ў нагоду для роздумаў і святаў. Грамадства, якое можа дазволіць сабе доўгія вакацыі і напоўніць іх дзейнасцю, безумоўна, не беднае. За апошнія пяць гадоў асноўныя клонгі былі засыпаныя, каб збудаваць дарогі. Паколькі кіроўцам аўтобусаў плацяць за колькасць міляў, якія яны праязджаюць за дзень, і паколькі аўтамабіляў пакуль што мала, тайцы на кароткі час змогуць цыркуляваць па сваёй краіне з рэкорднай (у сусветным маштабе) аўтобуснай хуткасцю. Яны заплацяць за гэта руйнаваннем водных шляхоў, дзеля будаўніцтва якіх спатрэбіліся тысячагоддзі. Эканамісты даводзяць, што аўтобусы і грузавікі перакачваюць за год больш грошай праз эканоміку. Гэта так, але за кошт пазбаўлення большасці тайцаў незалежнасці, якую калісьці давалі кожнай сям'і іх пласкадонныя чаўны для рысу. Вядома, уласнікі аўтамабіляў ніколі не маглі паспаборнічаць з чаўнамі, пакуль Сусветны банк не прафінансаваў дарогі для іх і тайландскі ўрад не выпусціў новыя законы, якія дазволілі спрафанізаваць клонгі.

Будаўніцтва — яшчэ адзін прыклад індустрыі, якую сучасныя нацыянальныя дзяржавы навязваюць сваім грамадствам, мадэрнізуючы такім чынам іх беднасць. Юрыдычная абарона і фінансавая падтрымка, нададзеныя індустрыі, змяняюць і касуюць магчымасці для самастойнага будаўніцтва, якое ў іншых варунках было б нашмат больш эфектыўным. Адносна нядаўна Мексіка запусціла вялікую праграму з мэтай забеспячэння ўсіх працоўных належным жыллём. У якасці першага кроку былі ўведзеныя новыя стандарты будаўніцтва жылых памяшканняў. Гэтыя стандарты былі прызначаныя для

абароны малога чалавека, які купляе дом, ад эксплуатацыі будаўнічай індустрыяй, якая дом вырабляе. Парадаксальна, але гэтыя самыя стандарты пазбавілі нашмат больш людзей традыцыйнай магчымасці будаваць сабе дом самастойна. Кодэкс вызначае мінімальныя патрабаванні, якія не можа задаволіць чалавек, што будзе ўласны дом у свой вольны час. Апрача таго, рэнта ў прамыслова забудаваных кварталах вышэйшая за агульны даход 80% людзей. Таму «паляпшэнне жыллёвых умоў» можа адбыцца толькі для тых, у каго справы ідуць вельмі добра, або для тых, каму закон дае непасрэдныя субсідыі для пакрыцця рэнты.

Як толькі жыллё, якое не адпавядае індустрыяльным стандартам, вызначаецца як непрыдатнае, доступ да грамадскіх сродкаў закрываецца для пераважнай большасці людзей, якія не могуць набыць кватэру, але маглі б збудаваць дом самастойна. Сродкі, сабраныя ў выглядзе падаткаў і нібыта прызначаныя для паляпшэння жылых кварталаў бедных, манапалізуюцца дзеля будаўніцтва новых прыгарадаў побач з правінцыйнымі і рэгіянальнымі сталіцамі, у якіх могуць жыць дзяржаўныя служачыя, аб'яднаныя ў прафсаюз рабочыя і людзі з добрымі сувязямі. Іх можна лёгка адрозніць ад іншых мексіканцаў, бо яны навучыліся ўжываць *trabajo* як назоўнік, у той час як беспрацоўныя, тыя, хто перабіваецца выпадковымі заробкамі, ці тыя, хто існуе на ўзроўні выжывання, не карыстаюцца назоўнікам, калі ідуць працаваць.

Гэтыя людзі, якія маюць працу, не толькі атрымліваюць субсідыі на будаўніцтва сваіх дамоў — увесь сектар грамадскіх паслугаў перароблены і развіты, каб служыць ім. Было падлічана, што ў Мехіка 10% людзей трацяць у хатняй гаспадарцы 50% вады, а на пласкагор'і вада насамрэч у вялікім дэфіцыце.

Будаўнічы кодэкс замацаваў стандарты значна больш нізкія за стандарты багатых краін, але праз прапісванне пэўных спосабаў будаўніцтва дамоў ён стварае ўсё боль-

шы дэфіцыт жылля. Прэтэнзія грамадства забяспечыць самае лепшае жыллё ёсць такім самым адхіленнем, якое мы сустрэлі ў прэтэнзіі дактароў (забяспечыць лепшае здароўе) і інжынераў (забяспечыць вышэйшыя хуткасці). Вызначэнне абстрактных немагчымых мэтаў ператварае сродкі, праз якія такія мэты мусяць быць дасягнутыя, у мэты.

Тое, што здарылася ў Мексіцы, адбылося і ва ўсёй Лацінскай Амерыцы падчас дзесяцігоддзя «Альянсу за прагрэс», уключна з Кубай пад кіраўніцтвам Кастра. Гэта таксама здарылася ў штаце Масачусэтс. У 1945 годзе 32% дамоў на адну сям'ю ў штаце яшчэ былі збудаванымі самастойна: ці збудаванымі ўласнікамі ад падмурку да даху, ці збудаванымі пад поўную адказнасць уласніка. У 1970 годзе іх доля зменшылася да 11%. У той самы час *жыллё* стала вялікай *праблемай*. Тэхналагічная магчымасць вытворчасці прылад і матэрыялаў, якія заахвочваюць самастойнае будаўніцтва, вырасла за прамінулыя дзесяцігоддзі, але грамадскія ўладкаванні — прафсаюзы, кодэксы, правілы іпатэкі і рынкі — адмовіліся ад гэтага выбару.

Большасць людзей не адчуваюць сябе дома, пакуль значная частка вартасці іх дамоў не ёсць вынікам укладання іх уласнай працы. Таварыская палітыка вызначыць, чаго не могуць атрымаць людзі, якія хочуць збудаваць сабе дом самастойна, і праз тое гарантуе, што ўсе змогуць атрымаць доступ да нейкага мінімуму фізічнай прасторы, да вады, да пэўных базавых будаўнічых элементаў, да пэўных таварыскіх прылад (ад электрадрыляў да механізаваных вазкоў) і, магчыма, да нейкага абмежаванага крэдыту. Такі паварот цяперашняй палітыкі мог бы даць постіндустрыяльнаму грамадству сучасныя дамы амаль гэтак жа пажаданыя для яго чальцоў, як і тыя, што былі звычайнымі для даўніх майя і дагэтуль шырока распаўсюджаныя на Юкатане.

Нашы цяперашнія прылады сканструяваныя, каб пастаўляць прафесійныя энергіі. Такія энергіі даюцца ў пэў-

ных колькасцях. Меней за пэўную адзінку не можа быць пастаўлена. Меней за чатыры гады школьнага навучання — горш, чым нічога. Гэта толькі вызначае былога вучня як «недавучку». Тое самае праўдзiва як для медыцыны, транспарту і жылля, так і для сельскай гаспадаркі і юстыцыі. Механічны транспарт мае сэнс толькі пры пэўных хуткасцях. Развязанне канфліктаў эфектыўнае толькі тады, калі справа мае дастатковую вагу, каб апраўдаць судовыя выдаткі. Сяўба новага зерня прадукцыйная толькі тады, калі пасяўныя плошчы і капітал фермера перавышаюць пэўны памер. Магутныя прылады, створаныя дзеля дасягнення абстрактна ўспрынятых сацыяльных мэтаў, непазбежна пастаўляюць сваю прадукцыю ў колькасці, якая застаецца па-за дасягальнасцю большасці. Да таго ж, гэтыя прылады ўзаемна інтэграваныя. Доступ да ключавых пазіцый ва ўрадзе ці індустрыі зарэзерваваны для сертыфікаваных спажывцоў вялікіх аб'ёмаў школьнага навучання. Іх выбіраюць на ролі кіраўнікоў плантацый каўчукавых дрэваў-мутантаў, і ім патрэбныя аўтамабілі, каб спяшацца з сустрэчы на сустрэчу. Прадукцыйнасць патрабуе вытворчасці запакаваных колькасцяў інстытутычна вызначаных каштоўнасцей, а кіраўніцтва вытворчасцю патрабуе доступу індывіда да ўсіх гэтых пакункаў адразу.

Прафесійнае вызначэнне мэт вырабляе тавары для асяроддзя, створанага іншымі прафесіямі. Жыццё, якое залежыць ад высокіх хуткасцей і шматкватэрных дамоў, робіць шпіталі непазбежнымі. Паводле азначэння, усяго гэтага не хапае, і яно становіцца больш дэфіцытным па меры набліжэння да навіейшых стандартаў, вызначаных прафесіямі, якія бясконца развіваюцца; таму кожная адзінка ці колькасць, якая з'яўляецца на рынку, расчапоўвае больш людзей, чым задавальняе.

Справядлівае грамадства — гэта такое, у якім свабода адной асобы абмяжоўваецца толькі патрабаваннямі, створанымі роўнай свабодай іншай асобы. Такое грамадс-

тва мае перадумовай пагадненне аб выключэнні прылад, якія самой сваёй прыродай адмаўляюць такую свабоду. Гэта тычыцца як тых прылад, што з'яўляюцца выключна сацыяльнымі структурамі, як школьная сістэма, так і тых, што ёсць фізічнымі машынамі. У таварыскім грамадстве абавязковае і неабмежаванае ў часе школьнае навучанне было б выключана дзеля справядлівасці. Спецыфічнае па ўзросце, абавязковае спаборніцтва на бясконцай лесвіцы да пажыццёвых прывілеяў не можа павялічыць роўнасць, а аддае перавагу тым, хто пачаў раней, ці тым, хто здаравейшы, ці тым, хто мае лепшыя ўмовы па-за межамі класнага кабінета. Яно непазбежна арганізоўвае грамадства ў шмат слаёў неспяховасці, дзе кожны слой населены «недавучкамі», якіх навучылі ў школе верыць, што тыя, хто спажыў больш адукацыі, заслугоўваюць болей прывілеяў, бо яны — больш каштоўныя актывы для грамадства як цэлага. Грамадства, сканструяванае так, што школьная адукацыя неабходная для яго функцыянавання, не можа быць справядлівым. Матарызаваныя прылады, якія маюць пэўныя структурныя характарыстыкі, ёсць непазбежна маніпулятарнымі і таксама мусяць быць ліквідаваныя ў імя справядлівасці. У сучасным грамадстве энергетычныя ўнёскі ўяўляюць сабой адну з асноўных новых свабод. Здольнасць кожнага чалавека рабіць змены залежыць ад яго здольнасці кантраляваць нізкаэнтрапійную энергію. Ад гэтага кантролю энергіі залежыць яго права надаваць сэнс фізічнаму асяроддзю. Здольнасць чалавека дзейнічаць дзеля набліжэння будучыні, якую ён абірае, залежыць ад кантролю за энергіяй, якая надае форму гэтай будучыні. Роўная свабода ў грамадстве, якое выкарыстоўвае вялікія колькасці энергіі з асяроддзя, азначае роўны кантроль над ператварэннямі гэтай энергіі, а не толькі роўнае права на тое, што зрабілі з яе дапамогай.

Большасць матарызаваных прылад, якія сёння выкарыстоўваюцца, аддаюць перавагу цэнтралізацыі кант-

ролю. Заводы з іх вузкасפעцыялізаванымі прыладамі не даюць ні рабочым, ні большасці інжынераў выбар, якое прымяненне знойдзе кіраваная імі энергія. Гэта ў роўнай ступені тычыцца, хаця тое і менш відавочна, спажывецкіх прылад з высокім выкарыстаннем энергіі, якія дамінуюць у нашым грамадстве. Большасць з іх (напрыклад, аўтамабілі і кандыцыянеры) занадта дарагія, каб быць даступнымі на роўнай аснове па-за межамі некалькіх звышбагатых грамадстваў. Іншыя (напрыклад, механізаваныя прыстасаванні для хатняй гаспадаркі) занадта спецыялізаваныя, і таму не могуць даць больш свабоды, чым значна прасцейшыя ручныя прылады. Манополія індустрыяльнай вытворчасці пазбаўляе нават прывілеяваных кліентаў кантролю за тым, што яны могуць атрымаць. Нямногія людзі атрымліваюць аўтамабілі, якія хоча большасць людзей, а канструктары «Джэнерал мотарс» могуць ствараць толькі такія транспартныя сродкі, якія падыходзяць да сённяшніх дарог.

Дзяржавы і транснацыянальныя карпарацыі сталі сродкамі для распаўсюду імперыі міжнародных прафесій. Прафесійны імперыялізм трыумфуе нават там, дзе палітычнае і эканамічнае панаванне было парушана. Школамі паўсюль кіруюць педагогі, якія чытаюць тыя самыя кнігі па тэорыі навучання і складанні вучэбных планаў. У пэўны, асобна ўзяты год школы вырабляюць больш-менш аднолькавую мадэль вучняў у кожнай дзяржаве. Выпускнікі пяцьдзесят дзявятага года гэтаксама састарэлі ў Дакары, як і ў Парыжы. Аднолькавыя ятрагенныя хваробы вырабляюцца па ўсім свеце дактарамі, якія распараджаюцца хлораміцынам ці стэроідамі. Кожная краіна імкнецца выбраць такія вытворчыя працэсы, якія ёсць капіталаёмістымі і абяцаюць лепшыя суадносіны коштаў і прыбыткаў, і, такім чынам, тое ж самае тэхналагічнае беспрацоўе вырабляецца паўсюдна. Базавыя патрэбы вызначаюцца як тыя, якія могуць задаволіць міжнародныя прафесіі. Паколькі мясцовая вытворчасць гэтых тавараў

выгодная для інтэнсіўна вышкаленых нацыянальных эліт, то дактары, настаўнікі ды інжынеры будуць бараніць яе як сродак супраць замежнага панавання. Капіталізм ведаў і прафесійны імперыялізм заваёўваюць людзей меней заўважна і гэтаксама эфектыўна, як міжнародныя фінансы ці зброя.

Асноўнай крыніцай несправядлівасці ў нашу эпоху ёсць палітычная падтрымка існавання прылад, якія па самой сваёй прыродзе даюць свабоду аўтаномнага карыстання імі вельмі нямногім. Пампезны рытуал, паводле якога кожны чалавек мае права выбраць паміж фракцыямі, толькі прыхоўвае той факт, што імперыялізм індустрыяльных прылад самавольнічае і расце. Статыстыка, якая пацвярджае павелічэнне вырабу і высокае спажыванне на душу насельніцтва прафесійна вызначаных колькасцяў, толькі маскіруе неверагодна вялікія прыхаваныя кошты. Людзі атрымліваюць лепшую адукацыю, лепшую ахову здароўя, лепшы транспарт, лепшыя забавы, а часта і лепшае харчаванне толькі калі падыходзіць да вызначэння «лепшага» з параметрамі, зададзенымі экспертамі. Магчымасць таварыскага грамадства залежыць ад новага кансэнсусу пра лёс дэструктыўнасці імперыялізму на трох узроўнях: згубнае распаўсюджанне адной дзяржавы па-за яе межы; усюдысны ўплыў транснацыянальных карпарацый; дамінацыя прафесійных манаполій над вытворчасцю. Палітыка на карысць таварыскай перабудовы грамадства мусіць асабліва лічыцца з імперыялізмам на гэтым трэцім узроўні, дзе ён набывае форму прафесіяналізму. Грамадская ўласнасць на рэсурсы і на сродкі вытворчасці, пільны грамадскі кантроль за рынкам і за чыстай перадачай улады мусяць быць дапоўненыя грамадскім вызначэннем прымальнай базавай структуры сучасных прылад. Гэта значыць, што палітыка ў постіндустрыяльным грамадстве мусіць у асноўным распрацоўваць канструкцыйныя крытэры для прыладаў, а не выбіраць мэты вытворчасці, як сёння.

Такая палітыка будзе азначаць радыкальную структурную перабудову інстытуцый, якія цяпер забяспечваюць і вызначаюць новыя неабходныя рэчы, створаныя чалавекам.

Каб пераўладкаваць палітыку, недастаткова паказаць, што таварыскі лад жыцця магчымы, ці нават прадэманстраваць, што ён больш прывабны за жыццё ў грамадстве, якое кіруецца індустрыяльнай прадукцыйнасцю. Мы не можам спыніцца на заяве, што гэты пераварот прывядзе грамадства бліжэй да мэт, якія абвешчаны мэтамі нашых асноўных інстытуцый. Недастаткова таксама і паказаць, што справядлівы лад ці лад сацыяльнай роўнасці можа стаць рэальнасцю толькі праз таварыскую рэканструкцыю прылад і наступнае перавызначэнне ўласнасці і ўлады. Нам трэба прызнаць, што перагляд цяперашніх палітычных планаў неабходны дзеля выжывання ўсяго чалавецтва.

Большасць людзей уяўляюць сябе толькі ў межах цяперашняй структуры і не хочуць губляць зямлю пад нагамі. Яны знайшлі бяспеку ў адной з некалькіх ідэалогій, якія падтрымліваюць далейшую індустрыялізацыю. Яны адчуваюць сябе змушанымі прасоўваць ілюзію прагрэсу, якая злавіла іх на кручок. Яны прагнуць і чакаюць усё большага задавальнення, з меншымі ўнёскамі чалавечай энергіі і з большым падзелам кампетэнцыі. Яны цэняць ручную працу і асабісты догляд як раскошу, але ідэал больш працаінтэнсіўнага і пры тым сучаснага працэсу вытворчасці здаецца ім донкіхоцкім і анахранічным.

Здаецца абсурдным рыхтаваць палітыкаў, якія абавязаліся спрыяць павелічэнню вытворчасці і лепшаму распаўсюду тавараў і паслуг сярод свайго электарату, да дня, калі большасць выбарцаў абярэ абмежаванні для ўсіх замест абцяжанняў роўнага спажывання. Выглядае ў роўнай ступені безнадзейным чакаць перавароту ў свядомасці ад гуманітарных лібералаў, якія адчуваюць, што іх пакліканне — накарміць галадаючыя мільёны. Яны

забываюць, што людзі *ядуць*, але людзі паміраюць, калі іх *кормяць*. Гэтыя самазваныя апекуны сваіх братоў робяць выжыванне іншых людзей залежным ад сваёй эфектыўнасці, якая пастаянна расце. Праз пераключэнне з вытворчасці зброі на вытворчасць зернявых яны сцішваюць сваё адчуванне віны, але павялічваюць пачуццё ўлады. Яны сляпыя да збегу росту насельніцтва і няўдачы зялёнай рэвалюцыі, якая дае магчымасць накарміць людзей сёння за кошт павелічэння голаду пасля 1985 года. Іхняя пыха адцягвае іх ад разумення, што толькі адмова ад прамысловай экспансіі можа прывесці ежу і насельніцтва да балансу ў так званых адсталых краінах. Спроба накарміць людзей і кантраляваць павелічэнне насельніцтва — гэта дзве ўзаемна ўзмацняльныя і вельмі небяспечныя ілюзіі. Эканамісты таксама не могуць прадбачыць інстытуцыйны пераварот, бо для іх усе інстытуцыі мусяць ацэньвацца згодна з павелічэннем іх запланавай вытворчасці ды здольнасцю ненавязліва экстрэналізаваць унутраныя разлады эканомікі. Умовы і рамкі эканомікі былі вызначаныя ідэалогіяй неадольнай інстытуцыяналізацыі каштоўнасцей, якая аб'ядноўвае ва ўсім іншым супрацьлеглыя эканамічныя веравучэнні.

Каб зрабіць тэарэтычную магчымасць постіндустрыянага таварыскага ладу жыцця палітычнай праграмай за новыя прылады, трэба паказаць, што прэвалюччая фундаментальная структура нашых цяперашніх прылад пагражае выжыванню чалавецтва. Трэба паказаць, што гэтая пагроза непазбежная і што вынікі абавязковай эфектыўнасці робяць болей шкоды, чым дабра для большасці людзей у нашым пакаленні. Дзеля гэтага мы мусім вызначыць дыяпазон, у якім нашыя цяперашнія інстытуцыі сталі падманваць чалавечыя спадзяванні, ды адшукаць іншы дыяпазон, у якім нашы прылады становяцца дэструктыўнымі для грамадства як цэлага.

Частка III

Шматбаковы баланс

Чалавечая раўнавага адкрытая. Яна можа змяняцца ў межах гнуткіх, але канечных параметраў. Людзі могуць змяняцца, але толькі ў акрэсленых межах. У адрозненне ад гэтага, цяперашняя індустрыяная сістэма дынамічна нестабільная. Яна арганізавана для неабмежаванай экспансіі і адначасовага неабмежаванага стварэння новых патрэбаў, якія ў індустрыяным асяроддзі хутка ператвараюцца ў рэчы першай неабходнасці.

Калі індустрыяны спосаб вытворчасці пачынае дамінаваць у грамадстве, ён можа прыняць пераход ад аднаго тыпу выпуску да іншага, але ён не прымае меж далейшай інстытуцыяналізацыі каштоўнасцей. Такі рост недарэчна патрабуе, каб чалавек шукаў задавальнення праз падпадкаванне логіцы сваіх прылад.

Патрабаванні, якія прад'яўляюцца прыладамі да людзей, становяцца ўсё больш дарагімі. Гэтае падвышэнне кошту дапасавання чалавека да службы яго прыладам адлюстроўваецца ў бягучай змене суадносін тавараў і паслуг у агульным аб'ёме вытворчасці. Павелічэнне маніпуляцыі чалавекам становіцца неабходным, каб пераадолець супраціў яго жыццёвай раўнавагі дынаміцы індустрыі, якія растуць; маніпуляцыя прымае форму адукацыйных, медычных і адміністрацыйных тэрапій. Адукацыя выпускае канкурэнтных спажыўцоў; медыцына трымае іх жывымі ў з'інжыніраваным асяроддзі, якога яны сталі патрабаваць; бюракратыя адлюстроўвае неабходнасць ажыццяўлення сацыяльнага кантролю над людзьмі, каб яны рабілі бессэнсоўную працу. Паралельнае павелічэнне кошту абароны новых узроўняў прывілеяў праз вайсковыя, паліцэйскія і страхавыя меры адлюстроўвае той факт, што ў спажывецкім грамадстве непазбежна ёсць два віды рабоў: нявольнікі залежнасці і нявольнікі зайздрасці.

Палітычныя абмеркаванні мусяць зараз факусавацца на разнастайных шляхах, праз якія вытворчасць пагражае чалавечаму жыццю. Гэтыя палітычныя дыскусіі будуць весціся ў аблудным кірунку тымі, хто настойвае на прапісванні паліятываў, якія толькі прыхоўваюць глыбокія прычыны, з якіх сістэмы аховы здароўя, транспарту, адукацыі, жылля і нават палітыкі і права не працуюць. Напрыклад, экалагічны крызіс разглядаецца павярхоўна, калі не ўказваць, што прыстасаванні супраць забруджвання могуць быць эфектыўнымі толькі пры ўмове зніжэння агульнага выпуску прадукцыі. У іншым выпадку гэтыя прыстасаванні імкнуцца схаваць смецце падалей ад вачэй, закінуць яго ў будучыню ці высыпаць на бедных. Поўная ачыстка ад забруджвання, створанага ў адной мясцовасці буйнамаштабнай індустрыяй, патрабуе абсталявання, матэрыялаў і энергіі, якія могуць стварыць у некалькі разоў большае забруджанне ў іншых месцах. Калі прыстасаванні супраць забруджвання робяць абавязковымі, гэта толькі павялічвае кошт адзінкі прадукцыі. Гэта можа захаваць крыху свежага паветра для ўсіх, бо меней людзей змогуць дазволіць сабе ездзіць на аўтамабілях, спаць у дамах з кандыцыянерам ці лётаць на рыбалку па выходных, але гэта заменіць шкоду фізічнаму асяроддзю на далейшую сацыяльную дэзінтэграцыю. Пераход з вугалю на атамную энергетыку замяняе сённяшні смог на заўтрашнія вышэйшыя ўзроўні радыяцыі. Перамяшчэнне нафтаперапрацоўчых заводаў у краіны, дзе кантроль за забруджаннем менш пільны, абараняе амерыканцаў (але не венесуэльцаў) ад непрыемных пахаў за кошт вышэйшых узроўняў сусветнага атручвання.

Звышроств прыладаў пагражае людзям праз спосабы, якія адначасна істотна новыя, але і аналагічныя традыцыйным формам шкоды і парушэння грамадзянскага права. Гэтыя пагрозы новага кшталту, бо іх віноўнікамі і ахвярамі ёсць адны і тыя ж самыя людзі: адначасна апэратары

і кліенты няўмольна руйнавальных прылад. Хаця спачатку некаторыя людзі могуць нажыцца на такой гульні, урэшце ўсе губляюць усё, што маюць.

Я пазначу шэсць небяспек, якімі пагражае чалавецтву індустрыйнае развіццё пасля пераходу праз другі водападзел. (1) Звышрост ставіць пад пагрозу права на фундаментальную фізічную структуру навакольнага асяроддзя, у якой развіўся чалавек. (2) Індустрыялізацыя пагражае праву на таварыскую працу. (3) Звышпраграмаванне чалавека для новага асяроддзя прытупляе яго стваральнае ўяўленне. (4) Новыя ўзроўні прадукцыйнасці пагражаюць праву на палітыку ўдзелу. (5) Гвалтоўнае састарэнне пагражае праву на традыцыю — магчымасць прэцэденту ў мове, міфе, маралі і меркаваннях. Я буду апісваць гэтыя пяць пагроз як адрозныя, але звязаныя між сабой катэгорыі, аб'яднаныя дэструктыўным ператварэннем сродкаў у мэты. (6) Усудыісная расчараванасць шляхам прымусовага і з'інжыніраванага задавальнення складае шостую і менш заўважную пагрозу.

Я падзяляю страты, нанесеныя звышростам прылад, на шэсць катэгорый, выбраных так, каб шкоду можна было апісаць традыцыйнымі тэрмінамі. Новым ёсць тое, што безасабовыя прылады на службе ў пацярпелага мусяць непазбежна нанесці страты; але страты, якія пагражаюць кожнаму, новымі не з'яўляюцца. Гэтыя шэсць катэгорый могуць служыць пры папраўцы працэдурных прынцыпаў, праз якія людзі могуць выявіць і выправіць цяперашнюю неўраўнаважанасць функцыянавання прыладаў. Я налічваю тры такія базавыя прынцыпы маральных, палітычных і юрыдычных працэдур: прызнанне легітымнасці асабістага канфлікту, дыялектычны аўтарытэт гісторыі над цяперашнімі працедурамі і зварот да непрафесіяналаў ці роўных сабе людзей пры прыняцці абавязковых палітычных рашэнняў. Радыкальны функцыянальны паварот нашых найважнейшых інстытуцый складае рэвалюцыю нашмат больш грунтоўную за змену ўласнасці ці ўлады,

якая звычайна прапаноўваецца. Яе немагчыма ні ўявіць, ні прывесці ў дзеянне, пакуль базавая структура працэдуры не папраўлена і не стала прадметам выразнай згоды. Гэтую структуру можна нават сёння абмяркоўваць у канкрэтных тэрмінах. Таму я буду звяртацца да фармальных юрыдычных паняццяў, каб праілюстраваць свае аргументы.

1. Біялагічная дэградацыя

Хісткасць балансу паміж чалавекам і біясферай была прызнаная і нечакана стала турбаваць многіх людзей. Дэградацыя навакольнага асяроддзя драматычная і вельмі заўважная. Гадамі аўтамабільны рух у Мехіка паступова нарастаў пад бліскучым небам. Затым за пару гадоў змог згусціўся і хутка стаў горшым, чым у Лос-Анжэлесе. Гэты феномен можа быць лёгка абмеркаваны і ацэнены людзьмі, якія ніколі не вывучалі дакладных навук. Яды невядомай сілы выпускаюцца ў біятычную сістэму Зямлі. Няма ніякага спосабу вярнуць некаторыя з іх, як і немагчыма прадказаць, якім чынам пэўныя з іх могуць нечакана спалучыць сваё дзеянне так, што ўся зямля вымрэ, як азёры Эры ці Байкал. Чалавек у працэсе эвалюцыі заняў адну нішу ў сусвеце. Зямля — ягоны дом. Гэты дом цяпер пад пагрозай з-за ўздзеяння чалавека.

Перанаселенасць, празмернае накапленне і памылковыя тэхналогіі звычайна вызначаюцца як тры тэндэнцыі, якія спалучаюцца і пагражаюць разбіць экалагічны баланс. Пол Эрліх адзначае, што той, хто шчыра прызнае неабходнасць кантролю насельніцтва і стабілізаванага спажывання, можа «падпасці пад балуючую крытыку за антыгуманнасць і нелюбоў да бедных». Але Эрліх таксама падкрэслівае, што «гэтыя непапулярныя меры даюць чалавецтву адзіную надзею абмінуць беспрэцэдэнтную бяду». Эрліх хоча прымяніць кантроль нараджальнасці з індустрыяльнай эфектыўнасцю. Бары Каманер настойвае,

што хібнай тэхналогіяй (трэцім элементам у раўнанні) тлумачыцца большая частка нядаўняга пагаршэння якасці навакольнага асяроддзя. Ён наклікае на сябе крытыку за нібыта антытэхналагічную дэмагогію. Каманер хоча пераабсталяваць прамысловасць, а не змяніць базавую структуру нашых прылад.

Захапленне экалагічным крызісам прымусіла дэбаты пра выжыванне засяродзіцца на толькі адным балансе, якому пагражаюць прылады. Аднамерны дыспут — марны. Былі вызначаны тры тэндэнцыі, кожная з якіх вядзе да разладу балансу паміж чалавекам і фізічным асяроддзем. Перанаселенасць робіць больш людзей залежнымі ад абмежаваных рэсурсаў. Накапленне змушае кожную асобу выкарыстоўваць больш энергіі. Хібная тэхналогія неэфектыўна растрочвае энергію.

Калі гэтыя тры тэндэнцыі разглядаць як адзіныя значныя пагрозы, а фізічнае асяроддзе — як адзінае фундаментальнае асяроддзе, што знаходзіцца пад пагрозай, мусяць абмяркоўвацца толькі два цэнтральныя пытанні: (1) Трэба вырашыць, які чыннік ці тэндэнцыя пагоршыў асяроддзе найбольш і які чыннік найбольш абцяжарыць асяроддзе на працягу наступных некалькіх гадоў. (2) Трэба вырашыць, які чыннік заслугоўвае найбольшую увагу, бо мы можам нейкім чынам зменшыць або развярнуць яго ўздзеянне. Адна партыя сцвярджае, што лягчэй прыбраць людзей, іншая — што лягчэй дасягнуць зніжэння вытворчасці, якая вырабляе энтрапію.

Па шчырасці, нам усім варта прызнаць неабходнасць абмежаваць нараджальнасць, спажыванне і адкіды, але ў роўнай ступені мы мусім радыкальна знізіць нашы чаканні таго, каб машыны працавалі за нас ці каб тэрапеўты зрабілі нас навучанымі або здаровымі. Адзінае развязанне экалагічнага крызісу — агульнае спасціжэнні людзьмі, што яны былі б больш шчаслівымі, калі б маглі *працаваць* разам і *клапаціцца* адно пра аднаго. Такі пераварот у сучасным светапоглядзе патрабуе інтэлектуальнай

смеласці, бо ён падвяргае нас няўдумлівай, але вострай крытыцы за выступ не толькі супраць людзей і эканамічнага прагрэсу, але ў роўнай ступені і супраць гуманітарнай адукацыі ды навуковага і тэхналагічнага прагрэсу. Мы мусім прыняць факт, што неўраўнаважанасць паміж чалавекам і навакольным асяроддзем ёсць толькі адным з некалькіх узаемна ўзмацняльных ціскаў, кожны з якіх скажае баланс жыцця ў іншым вымярэнні. З гэтага гледзішча перанаселенасць ёсць вынікам скажэння балансу навучання, залежнасць ад накаплення ёсць вынікам радыкальнай манаполіі інстытуцыйных каштоўнасцей над асабістымі, а памылковыя тэхналогіі — няўмольнае наступства ператварэння сродкаў у мэты.

Аднамернае абмеркаванне паміж прыхільнікамі розных панацэй ад экалагічнага дысбалансу толькі паслужыць натхненнем для неапраўданага чакання, што нейкім чынам чалавечыя дзеянні могуць быць з'інжыніраваныя, каб адпавядаць патрабаванням свету, успрынятага як тэхналагічная татальнасць. Бюракратычна гарантаванае выжыванне пры такіх абставінах азначае пашырэнне індустрыйнай эканомікі да пункту, дзе цэнтралізавана запланаваная сістэма вытворчасці і рэпрадукцыі атаясамліваецца з кіраванай эвалюцыяй Зямлі. Калі такое індустрыйна прадуманае развязанне стане агульнапрынятым як адзіны шлях захавання прыдатнага для жыцця асяроддзя, захаванне фізічнага асяроддзя можа стаць апраўданнем бюракратычнага Левіяфана за рычагамі, якія рэгулююць узроўні чалавечай рэпрадукцыі, чаканняў, вытворчасці і спажывання. Гэткі тэхналагічны адказ на рост насельніцтва, забруджвання і накаплення можа грунтавацца толькі на далейшым развіцці інстытуцыяналізацыі каштоўнасцей, якая зараз пераважае. Вера ў магчымасць гэткага развіцця грунтуецца на памылковым дапушчэнні, а менавіта: «Гістарычныя дасягненні навукі і тэхналогіі зрабілі магчымым *пераўтварэнне каштоўнасцей у тэхнічныя задачы* — матэрыялізацыю каш-

тоўнасцей. З гэтага вынікае, што на карту пастаўлена перавызначэнне каштоўнасцей у *тэхнічных тэрмінах*, як элементаў тэхналагічнага працэсу. Новыя мэты, як тэхнічныя мэты, могуць дзейнічаць у праектаванні і канструяванні машынерый, а не толькі ў яе выкарыстанні»⁶.

Аднаўленне экалагічнага балансу залежыць ад здольнасці грамадства супрацьстаяць прагрэсіўнай матэрыялізацыі каштоўнасцей. У адваротным выпадку чалавек будзе цалкам аточаны безвыходным колам сваіх штучных стварэнняў. Захутаны ў створанае самім сабой фізічнае, сацыяльнае і псіхалагічнае асяроддзе, ён стане вязнем у шкарлупіне тэхналогій, няздольным адшукаць наноў старажытнае асяроддзе, да якога ён адаптаваўся за сотні тысяч гадоў. Экалагічны баланс не можа быць адноўлены, пакуль мы не прызнаем, што толькі асобы маюць мэты і што толькі асобы могуць працаваць для іх дасягнення. Машыны адно бязлітасна аперуюць, каб звесці ролю людзей да бяссільных саюзнікаў у сваім руйнавальным прагрэсе.

2. Радыкальная манаполія

Калі звышэфектыўныя прылады прымяняюцца для палічэння стасункаў чалавека з фізічным асяроддзем, яны могуць разбурыць баланс паміж чалавекам і прыродай. Звышэфектыўныя прылады псуюць навакольнае асяроддзе. Але прылады таксама могуць быць зробленыя звышэфектыўнымі зусім іншым шляхам. Яны могуць разладзіць узаемяны паміж патрэбай людзей рабіць нешта самастойна і тым, што ім патрабуецца ў гатовым выглядзе. У гэтым другім вымярэнні звышэфектыўная вытворчасць мае вынікам радыкальную манаполію.

Пад радыкальнай манаполіяй я маю на ўвазе такі характар дамінавання аднаго прадукту, які заходзіць далё-

⁶ Герберт Маркуз, Аднамерны чалавек [Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Boston, 1970].

ка за межы таго, што звычайна разумеецца пад паняццем манаполіі. Увогуле манаполіяй мы называем выключны кантроль адной карпарацыі за сродкамі вытворчасці (ці продажу) тавару ці паслугі. «Кока-кола» можа стварыць манаполію на рынку безалкагольных напояў у Нікарагуа, будучы адзіным вытворцам безалкагольных напояў, які рэкламуе сябе сучаснымі сродкамі. «Нэстле» можа навізаць сваю марку какавы праз кантроль сыравіны, нейкі вытворца аўтамабіляў — праз абмежаванне імпарту іншых вытворцаў, тэлевізійны канал — праз ліцэнзаванне. Манаполіі гэтага кшталту ўжо стагоддзе як прызнаныя небяспечным пабочным прадуктам індустрыянай экспансіі, і былі распрацаваныя юрыдычныя прыстасаванні ў спробе (збольшага марнай) іх кантролю. Такого роду манаполіі абмяжоўваюць выбар, даступны спажыўцу. Яны могуць нават змушаць яго набываць пэўны прадукт на рынку, але яны рэдка адначасова абмяжоўваюць яго свабоды ў іншых сферах. Сасмяглы чалавек можа хацець прахалоднага газаванага салодкага напоя і разумець, што яго выбар абмежаваны толькі адной гандлёвай маркай. Ён застаецца вольным наталіць сваю смагу півам ці вадой. Манаполія становіцца радыкальнай толькі тады, калі яго смага пераводзіцца без сэнсоўных альтэрнатыв у патрэбу ў «Кока-коле». Пад «радыкальнай манаполіяй» я разумею дамінаванне аднаго тыпу прадукту, а не дамінаванне адной гандлёвай маркі. Я кажу пра радыкальную манаполію, калі адзін працэс індустрыянай вытворчасці мае выключны кантроль над задавальненнем пільнай патрэбы і выключае з канкурэнцыі неіндустрыяную дзейнасць.

Аўтамабілі могуць такім чынам манапалізаваць транспартны рух. Яны могуць надаць гораду адпаведную ім форму: у Лос-Анжэлесе аўтамабілі практычна не дазваляюць перамяшчацца пешшу ці на ровары. Яны могуць знішчыць рачны транспарт у Тайландзе. Радыкальная манаполія заключаецца ў тым, што матарызаваны транспарт

уразае права на пешую хаду, а не ў тым, што болей людзей кіруюць «Шэўрале» замест «Фордаў». Тое, што аўтамабілі робяць з людзьмі дзякуючы гэтай радыкальнай манаполіі, даволі моцна адрозніваецца і не залежыць ад таго, што яны робяць праз спальванне бензіну, які мог бы быць ператвораны ў ежу ў перанаселеным свеце. Гэта таксама адрозніваецца ад бойні ў аўтамабільных аварыях. Вядома, аўтамабілі спальваюць бензін, які можна было б выкарыстаць, каб зрабіць ежу. Вядома, яны небяспечныя і дарагія. Але радыкальная манаполія, якую ўсталёўваюць аўтамабілі, ёсць спецыфічна разбуральнай. Аўтамабілі ствараюць адлегласці. Хуткасныя транспартныя сродкі ўсіх відаў ствараюць недахоп прасторы. Яны ўбіваюць кліны аўтамагістраляў у населеныя раёны, а потым вымагаюць плату за праезд моста над адлегласцю паміж людзьмі, якая была выраблена дзеля гэтых людзей. Гэтая манаполія на зямлю ператварае прастору ў фураж для аўтамабіляў. Яна знішчае асяроддзе для пешаходаў і ровараў. Нават калі б самалёты і аўтобусы маглі дзейнічаць без забруджвання і без вычэрпвання рэсурсаў як прадпрыемствы грамадскіх паслуг, іх бесчалавечныя хуткасці пагаршалі б прыроджаную мабільнасць чалавека і прымушалі б яго праводзіць болей часу ў дарозе.

Школы спрабавалі пашырыць радыкальную манаполію на навучанне праз перавызначэнне яго як адукацыі. Пакуль людзі прымалі настаўніцкае вызначэнне рэальнасці, тых, хто вучыўся па-за школай, афіцыйна кляімілі «неадукаванымі». Сучасная медыцына пазбаўляе хворых догляду, не прапісанага лекарамі. Радыкальная манаполія існуе там, дзе вялізная прылада выключае натуральную кампетэнцыю. Радыкальная манаполія ўводзіць абавязковае спажыванне і такім чынам абмяжоўвае асабістую аўтаномію. Яна ўяўляе сабой адмысловы від сацыяльнага кантролю, бо прыводзіцца ў дзеянне праз пасярэдніцтва прымусовага спажывання стандартнага прадукту, які могуць прапанаваць толькі вялікія інстытуцыі.

Кантроль пахавальных бюро над пахаваннем паказвае, як радыкальная манаполія функцыянуе і чым яна адрозніваецца ад іншых формаў вызначаных культурай паводзінаў. Пакаленне назад у Мексіцы толькі выкопванне магілы і бласлаўленне памерлага выконвалі прафесіяналы — далакоп і святар. Смерць блізкага стварала разнастайныя патрэбы, пра ўсе з якіх маглі паклапаціцца сваякі. Паніхіда, пахаванне і хаўтуры служылі для таго, каб залагоджваць сваркі, даваць выхад смутку і нагадваць кожнаму ўдзельніку пра непазбежнасць смерці і каштоўнасць жыцця. Збольшага яны мелі рытуальны характар і былі старанна распісаныя — па-рознаму ў розных рэгіёнах. У апошні час у буйных гарадах былі заснаваныя дамы пахаванняў. Спярша пахавальныя бюро мелі цяжкасці з пошукам кліентаў, бо нават у вялікіх гарадах людзі яшчэ ведалі, як хаваць сваіх мёртвых. На працягу шасцідзясятых пахавальныя дамы атрымалі кантроль над новымі могілкамі і сталі прапаноўваць комплекс паслуг, якія ўключаюць труну, царкоўную службу і бальзамаванне. Цяпер прымаецца заканадаўства, каб зрабіць паслугі пахавальных бюро абавязковымі. Як толькі дырэктар пахавальнага бюро стане распараджацца цэлам, будзе ўсталявана радыкальная манаполія на пахаванне, як і медыцына знаходзіцца ў пункце ўсталявання радыкальнай манаполіі на паміранне.

Цяперашняя дыскусія аб медычнай дапамозе ў Злучаных Штатах выразна ілюструе ўмацаванне радыкальнай манаполіі. Кожны палітычны бок у дыскусіі робіць клопат пра хворых пільным грамадскім пытаннем і такім чынам выводзіць ахову здароўя ў сферу, пра якую палітыка не можа сказаць нічога істотнага. Кожны бок абяцае большае фінансаванне дактарам, бальніцам і аптэкам. Такія абяцанні не ў інтарэсах большасці. Яны служаць толькі павелічэнню ўлады меншасці прафесіяналаў прапісваць прылады, якія людзі мусяць выкарыстоўваць для падтрымання здароўя, лячэння хваробы і пазбягання

смерці. Большае фінансаванне ўзмоцніць кантроль індустрыі здароўя над грамадскімі рэсурсамі і падвысіць яе прэстыж і самавольную ўладу. Такая ўлада ў руках меншасці будзе мець вынікам толькі павелічэнне пакут і зніжэнне ўпэўненасці людзей у сабе. Больш грошай будзе інвеставана ў прылады, якія толькі адкладаюць непазбежную смерць, і ў службы, якія яшчэ больш абмяжуюць грамадскія правы тых, хто хоча лячыць адно аднаго. Больш грошай, патрачаных пад кантролем прафесіяналаў ад здароўя, значыць, што больш людзей інструментальна змушаны граць ролю хворых — ролю, якую ім не дазваляецца інтэрпрэтаваць самастойна. Як толькі яны прымаюць гэтую ролю, іх самыя трывіяльныя патрэбы могуць быць задаволены толькі праз выкарыстанне тавараў, дэфіцытных паводле прафесійнага вызначэння.

Людзі маюць прыроджаную здольнасць лячыць, суцяшаць, перамяшчаць, будаваць свае дамы і хаваць сваіх памерлых. Сродкі для задавальнення гэтых патрэб маюцца ўдосталь, пакуль яны залежаць збольшага ад таго, што людзі могуць зрабіць для сябе, толькі нязначна залежачы ад тавараў. Гэтая дзейнасць мае спажывецкую вартасць без надання менавай вартасці. Такая дзейнасць у паслугу чалавеку не лічыцца працай.

Гэтыя асноўныя спосабы задавальнення становяцца недастатковымі, калі сацыяльнае асяроддзе ператвараецца такім чынам, што базавыя патрэбы больш не могуць задавальняцца кампетэнцыяй, якой удосталь. Радыкальная манаполія ўсталёўваецца, калі людзі пакідаюць сваю прыроджаную здольнасць рабіць тое, што яны могуць рабіць для сябе і адно для аднаго, у абмен на штосьці «лепшае», што можа быць зроблена для іх толькі вялізнай прыладай. Радыкальная манаполія адлюстроўвае індустрыяльную інстытуцыяналізацыю каштоўнасцей. Яна падмяняе асабістую адказнасць стандартнай упакоўкай. Яна ўводзіць новыя класы нястачы і новыя прыстасаванні для класіфікацыі людзей у адпаведнасці з узроўнем іх

спажывання. Гэтае перавызначэнне павышае сабекошт пэўнай важнай паслугі, дыферэнцыйна размяркоўвае прывілеі, абмяжоўвае доступ да рэсурсаў і робіць людзей залежнымі. Апрача іншага, пазбаўляючы людзей здольнасці самастойна задавальняць асабістыя патрэбы, радыкальная манаполія стварае радыкальную нястачу асабістых (у адрозненне ад інстытуцыйных) паслуг.

Людзям патрэбная абарона ад гэтай радыкальнай манаполіі. Ім патрэбная гэтая абарона незалежна ад таго, ці спажыванне навязваецца праз прыватныя інтарэсы пахавальных бюро, ці ўрадам дзеля гігіены, ці праз самаразбуральную дамоўленасць паміж пахавальным бюро і сваякамі, якія хочуць зрабіць усё самае лепшае для свайго дарагога памерлага. Ім патрэбная гэтая абарона, нават калі большасць сёння перакананая ў неабходнасці паслугаў прафесіяналаў. Калі неабходнасць абароны ад радыкальнай манаполіі не будзе прызнанай, яе шматбаковае прымяненне можа парушыць цяжкім чалавека да вымушанай бяздзейнасці і пасіўнасці.

Не заўжды лёгка вызначыць, з чаго складаецца абавязковае спажыванне. Манаполія, якой карыстаюцца школы, у асноўным усталёўваецца не законам, які пагражае пакараннем бацькам ці дзецям за прагулы. Такія законы існуюць, але школа ўсталёўваецца праз іншыя тактыкі: праз дыскрымінацыю «няшколеных», праз цэнтралізаваныя прылады навучання пад кантролем настаўнікаў, праз звядзенне бюджэтных сродкаў, адпушчаных на нянек, да выплаты зарплатаў выпускнікам педагагічных вучэльняў. Абарона ад законаў, якія змушаюць да адукацыі, вакцынацыі ці падаўжэння жыцця важная, але гэтага недастаткова. Мусяць быць прымененыя працэдуры, якія дазваляюць любому баку, які адчувае пагрозу абавязковага спажывання, запатрабаваць абароны, незалежна ад таго, якую форму прымае абавязковасць. Як і нязноснае забруджанне, нязносная манаполія не можа быць вызначана загадзя. Пагроза можа прадчувацца, але вызначэнне яе

дакладнай прыроды можа быць вынікам толькі ўдзелу людзей у вырашэнні, *што* нельга вырабляць.

Абарона ад гэткай агульнай манаполіі такая самая складаная, як і абарона ад забруджвання. Людзі будуць супрацьстаяць небяспецы, якая пагражае іх уласным інтарэсам, але не такой, якая пагражае грамадству ў цэлым. Нашмат болей людзей супраць аўтамабіляў, чым супраць кіравання аўтамабілямі. Яны супраць аўтамабіляў, бо тыя забруджваюць асяроддзе і манапалізуюць транспартны рух. Яны кіруюць аўтамабілямі таму, што лічаць забруджанне ад аднаго аўтамабіля неістотным, і таму, што не адчуваюць асабістай няволі, калі сядзяць за рулём. Складана быць абароненым ад манаполіі, калі грамадства ўжо засмечана дарогамі, школамі ці бальніцамі, калі незалежнае дзеянне было паралізавана так доўга, што здольнасць да яго здаецца атрафіраванай, і калі здаецца немагчымым уявіць простыя альтэрнатывы. Ад манаполіі цяжка пазбавіцца, калі яна замарозіла не толькі форму фізічнага свету, але і дыяпазон паводзінаў і ўяўлення. Звычайна радыкальную манаполію выяўляюць толькі тады, калі ўжо позна.

Камерцыйная манаполія парушаецца за кошт нямногіх, якія атрымліваюць ад яе прыбыткі. Звычайна гэтым нямногім удаецца пазбегнуць кантролю. Кошт радыкальнай манаполіі ўжо бярэ на сябе грамадскасць; яна будзе парушаная толькі тады, калі грамадскасць зразумее, што лепей сплаціць кошт за спыненне манаполіі, чым працягваць плаціць за яе падтрыманне. Але цана не будзе заплачана, калі грамадскасць не навучыцца цаніць патэнцыял таварыскага грамадства вышэй за ілюзію прагрэсу. Яе не заплацяць добраахвотна тыя, хто блытае таварыскасць з нясцерпнай беднасцю.

Некаторыя сімптомы радыкальнай манаполіі дасягаюць грамадскай свядомасці, перадусім тое, наколькі расчараванасць расце хутчэй за вытворчасць, нават у самых развітых краінах і пры любым палітычным рэжыме.

Аднак палітыка, накіраваная на аблягчэнне гэтай расчараванасці, лёгка можа адцягнуць увагу ад агульнай прыроды манаполіі ды яе вытокаў. Чым больш гэтыя рэформы паспяховыя ў выпраўленні злоўжыванняў, што ляжаць на паверхні, тым лепей яны служаць падтрыманню манаполіі, якую я спрабую апісаць.

Першы паліятыў — абарона спажыўца. Спажыўцы не могуць абысціся без аўтамабіляў. Яны купляюць аўтамабілі розных марак. Яны разумеюць, што большасць аўтамабіляў небяспечныя на любой хуткасці. Таму яны арганізуюцца, каб атрымаць лепшыя, больш бяспечныя і трывалыя аўтамабілі і больш дарог, шырэйшых і бяспечнейшых. Але калі спажыўцы больш давяраюць аўтамабілям, перамога толькі павялічвае залежнасць грамадства ад транспартных сродкаў вялікай магутнасці — грамадскіх ці прыватных — і яшчэ больш расчароўвае тых, хто вымушаны ці хоча хадзіць пешшу.

У той час як арганізаваная самаабарона наркамана-спажыўца неадкладна падвышае якасць наркатыку і ўладу гандляроў, яна таксама можа ўрэшце весці да абмежаванняў росту. Аўтамабілі могуць стаць занадта дарагімі, каб купляць іх, а тэставанне лекаў занадта дарагім, каб яго праводзіць. Праз узмацненне супярэчнасцей, уласцівых гэтай інстытуцыяналізацыі каштоўнасцей, большасць можа лягчэй іх успрыняць. Пераборлівыя спажыўцы, крытычныя ў выбары сваіх пакупак, могуць нарэшце адкрыць, што здольныя жыць лепей, робячы нешта самі для сябе.

Другім паліятывам для таго, каб вылечыць рост расчаравання пры росце вытворчасці, ёсць планаванне. Распаўсюджаная ілюзія, што планавікі з сацыялістычнымі ідэямі могуць неяк стварыць сацыялістычнае грамадства, у якім прамысловыя рабочыя будуць складаць большасць. Прыхільнікі гэтай ідэі забываюць пра тое, што антытаварыскія і маніпулятарныя прылады могуць пасаваць сацыялістычнаму грамадству толькі ў вельмі абмежава-

най ступені. Як толькі транспарт, адукацыю ці медыцыну ўрад прапаноўвае бясплатна, да іх выкарыстання могуць змушаць наглядчыкі за мараллю. Той, хто недаспажывае, можа быць абвінавачаны ў сабатажы агульнадзяржаўных дасягненняў. У рынкавай эканоміцы хтосьці, хто хоча вылечыць сваю прастуду, застаючыся ў ложку, будзе пакараны толькі стратай заробку. У грамадстве, якое заклікае «народ» выканаць цэнтралізавана вызначаны план вытворчасці, супраціў спажыванню лекаў становіцца актам грамадскай амаральнасці. Абарона ад радыкальнай манаполіі залежыць ад палітычнага кансэнсусу, супрацьпастаўленага росту. Такі кансэнсус дыяметральна процілеглы пытанням, якія сёння ўздымаюць палітычныя апазіцыі, паколькі яны сыходзяцца ў патрабаванні павялічыць рост і забяспечыць большую колькасць лепшых рэчаў для яшчэ больш недзеяздольных людзей.

Як баланс, які вызначае патрэбу чалавека ў гасцінным асяроддзі, так і баланс, які вызначае патрэбу кожнага ў аўтэнтычнай дзейнасці, сёння знаходзяцца блізка да крытычнага пункту. І ўсё ж, гэтая небяспека пакуль не турбуе большасць людзей. Цяпер варта растлумачыць, чаму большасць людзей або сляпыя да гэтай пагрозы, або адчуваюць сябе бяссільнымі адхіліць яе. Я лічу, што гэтая слепата выклікана заняпадам трэцяга балансу — балансу навучання, — і што бяссілле, якое адчуваюць людзі, ёсць вынікам чацвёртага разладу ў тым, што я называю балансам сілы.

3. Звышпраграмаванасць

Баланс навучання вызначаецца суадносінамі дзвюх разнавіднасцей ведаў у грамадстве. Першы ёсць вынікам творчага ўздзеяння людзей на сваё асяроддзе, а другі рэпрэзентуе вынік «трывіялізацыі» чалавекам яго штучна вырабленага асяроддзя. Першыя веды здабываюцца

з першасных узаемадзеянняў людзей паміж сабой і з іх выкарыстання таварыскіх прыладаў; другія — збіраюцца як вынік мэтанакіраванай і праграмаванай падрыхтоўкі, якой яны падвяргаюцца. Уменне гаварыць на роднай мове прыходзіць першым спосабам, у той час як некаторыя вучні вывучаюць матэматыку другім. Ні адзін чалавек у сваім розуме не скажа, што ўменне гаварыць, хадзіць ці няньчыць дзіцё набываюць праз адукацыю, у той час як кампетэнцыя ў матэматыцы, балеце ці жывапісе — звычайна вынік навучання.

Адносіны паміж тым, што можа быць вывучана ў звычайным жыцці, і тым, што мусіць быць вывучана ў выніку наўмыснага навучання, шырока адрозніваюцца ў залежнасці ад месца і часу. Гэта моцна залежыць ад рытуалаў. Усе мусульмане вучаць да нейкай ступені арабскую мову ў выніку малітвы. Гэтае навучанне ўзнікае з узаемадзеяння ў кантэксце, вызначаным традыцыяй. Вельмі падобным чынам сяляне вучаць фальклор свайго рэгіёна. Клас і каста таксама ствараюць магчымасці вучыцца. Багатыя набываюць «адпаведныя» паводзіны за сталом ці акцэнт і сцвярджаюць, што гэтаму нельга навучыць. Бедныя вучацца з годнасцю клапаціцца пра сябе там, дзе ніякая адукацыя не навучыць багатых выжываць.

Структура прылад ёсць вызначальнай для таго, наколькі людзі могуць вучыцца самастойна: чым меней прылады таварыскія, тым болей яны спрыяюць вучобе. У малалікіх і моцна інтэграваных плямёнах веды падзяляюцца пароўну паміж большасцю чальцоў. Усе людзі ведаюць большую частку таго, што ведае кожны. На больш высокім узроўні цывілізацыі ўводзяцца новыя прылады; больш людзей ведае больш рэчаў, але не ўсе могуць выконваць іх аднолькава добра. Удасканальванне навыку пакуль яшчэ не азначае манаполію на разуменне. Кожны можа добра разумець, што робіць ювелір, не будучы ім. Людзям не трэба быць кухарамі, каб ведаць, як прыгатаваць ежу. Такое спалучэнне шырока распаўсюджанай інфармацыі

і кампетэнцыі ў яе выкарыстанні характэрнае для грамадства, у якім пераважаюць таварыскія прылады. Тэхнікі, якія выкарыстоўваюцца, можна лёгка зразумець, пазнаёміўшы за працай рамесніка, але навыкі, якія прымяняюцца, складаныя і могуць быць набытыя толькі праз доўгае і распланаванае чалавечыя. Агульнае навучанне расце, калі ў рамках спантаннага навучання пашыраюцца адначасна з доступам да павялічанай колькасці навыкаў, якім навучаюцца, а свабода і дысцыпліна расквітаюцца разам. Гэтае пашырэнне балансу навучання не можа працягвацца вечна; яно абмяжоўвае само сябе. Яго можна аптымізаваць, але нельга прымусяваць пашырыць. Адна з прычын у тым, што працягласць жыцця чалавека абмежаваная. Іншая (гэтаксама непакінутая) — у тым, што спецыялізацыя прылад і падзел працы ўзмацняюць адно аднаго. Калі цэнтралізацыя і спецыялізацыя перарастаюць пэўны паказнік, яны патрабуюць моцна запраграмаваных аператараў і кліентаў. Усё большая доля таго, што мусіць ведаць кожны, залежыць ад таго, што распрацаваў і якую меў уладу, каб прымусяваць выкарыстоўваць іншых, чалавек.

Гарадское дзіця нараджаецца ў асяроддзі, што складаецца з сістэм, якія маюць іншае значэнне для іх стваральнікаў, чым для іх кліентаў. Гарадскі жыхар дачыняецца з тысячамі сістэм, але кожны з гэтых кантактаў — перыферычны. Ён ведае, як кіраваць тэлевізарам ці тэлефонам, але механізмы іх дзеяння схаваныя ад яго. Навучанне праз першасны вопыт абмежаванае да ўзроўню адаптацыі пасярод расфасаваных тавараў. Чалавек адчувае сябе ўсё меней і меней бяспечна, калі робіць свае справы. Прыгатаванне ежы, ветлівасць і сэкс становяцца прадметамі, якія патрабуюць вучобы. Баланс навучання скрыўляецца: ён перакошваецца на карысць «адукацыі». Людзі ведаюць тое, чаму іх вучылі, але мала вучаць з уласнага досведу. Людзі пачынаюць меркаваць, што ім патрэбна «адукацыя».

Такім чынам, навучанне становіцца таварам і, як любога тавару на рынку, яго не стае. Прырода гэтай нястачы прыхоўваецца — высокай цаной — праз многія формы, якія прымае адукацыя. Адукацыя можа быць спланаванай падрыхтоўкай да жыцця ў будучыні ў форме расфасаваных, серыйных навучальных курсаў, вырабленых школах. Ці яна можа быць пастаяннай камунікацыяй пра бягучае жыццё праз выпуск СМІ і праз інструкцыі, убудаваныя ў спажывецкія тавары. Часам гэтыя інструкцыі прыкладаюцца да пэўнай рэчы і мусяць быць прачытаныя. У больш старанна распрацаваных таварах памер, колер і выкліканыя асацыяцыі кажуць карыстальніку аб тым, як карыстацца гэтым прадметам. Адукацыя можа таксама стаць перыядычным лекам для работнікаў, чыя першапачатковая падрыхтоўка робіцца непрыдатнай з-за прамысловых інавацыяў. Калі людзі становяцца састарэлымі ды ім патрабуецца пастаяннае абнаўленне іх адукацыйнай бяспекі, калі рахункавод мусіць быць перапраграмаваны для кожнага новага пакалення кампутараў — тады гэта азначае, што навучання насамрэч стала бракаваць. Адукатар становіцца самай уразлівай і забытанай праблемай у грамадстве.

Паўсюль непасрэдныя выдаткі на падрыхтоўку растуць хутчэй за агульную выніковасць. Гэта можна інтэрпрэтаваць адным з двух спосабаў. Адна інтэрпрэтацыя дапускае, што адукацыя ёсць сродкам дасягнення сацыяльнай мэты. З гэтага пункту гледжання капіталізацыя чалавека праз унёскі ведаў — неабходнае патрабаванне дзеля вышэйшай прадукцыйнасці. Непрапарцыйныя тэмпы росту адукацыйнага сектара значаць, што агульная вытворчасць набліжаецца да асімптоты. Каб пазбегнуць гэтага, трэба знайсці шляхі да падвышэння суадносінаў кошту і карысці ў адукацыі. Школы будуць першымі ахвярамі пагоні за рацыяналізацыяй у вытворчасці капіталу ведаў. На маю думку, гэта вельмі сумна. Хаця школа дэструктыўная і даволі неэфектыўная, яе трады-

цыйны характар абараняе хаця б нейкія правы вучняў. Адукатары, вызваленыя ад абмежаванняў школы, могуць стаць нашмат больш эфектыўнымі і бязлітаснымі «паляпшальнікамі».

Другая інтэрпрэтацыя пачынаецца з супрацьлеглага дапушчэння. Згодна з гэтым поглядам, адукацыя — самы каштоўны прадукт інстытуцыйнага росту. Пераход да стацыянарнага стану ў вытворчасці тавараў і, магчыма, нават энергіі будзе папярэднічаць выбуховаму росту ў вытворчасці нябачных тавараў — такіх як інфармацыя, адукацыя і забавы. У гэтым варыянце гранічная карыснасць адукацыі таксама зніжаецца, але гэта не прычына для абмежавання яе вытворчасці. Некаторыя эканамісты ідуць яшчэ далей. У імя таго, што яны памылкова называюць якасцю жыцця, яны хочуць паставіць абмежаванні сектара прамысловасці там, дзе ён перашкаджае росту сектару паслуг; здаецца, яны не разумеюць адукацыйных наступстваў нарошчвання працэдур. У абодвух гэтых падыходах не робіцца адрознення паміж навучаннем праз выкарыстанне таварыскіх прылад і навучаннем праз маніпуляцыю. Абодва погляды перакошваюць баланс навучання праз павелічэнне маніпулятарнай вучобы і знішчэнне самастойных пытанняў. Тыя, хто ставіцца да адукацыі як да сродкаў вытворчасці, і тыя, хто ставіцца да яе як да прадукту надзвычайнай раскошы, пагаджаюцца, што патрэбна больш адукацыі. Яны разладжваюць баланс навучання на карысць большай колькасці настаўніцтва. Яны прымаюць, што сучасны свет непазбежна настолькі чужы, што ён выйшаў па-за межы дасяжнасці людзей і можа быць спазнаны толькі містагогамі і глыбокімі вернікамі.

Пэратварэнне навучання ў адукацыю паралізуе пэрыядычныя здольнасці чалавека, яго сілу надзяляць свет сваім асабістым значэннем. Чалавек змарнее ў той ступені, у якой ён будзе пазбаўлены прыроды, сваёй уласнай працы ці сваёй глыбіннай патрэбы вывучаць тое, што ён хоча, а не тое, што мусіць вывучыць паводле складзенага

кімсьці плана. Звышвызначанасць фізічнага асяроддзя робіць яго варожым. Радыкальная манаполія робіць людзей вязнямі сацыяльных службаў. Прыгнечаныя тавабрамі, людзі робяцца бяссільнымі і ў сваёй ярасці або забіваюць, або паміраюць. Скрыўленне балансу навучання ператварае людзей у марыянэтак іх прылад.

Паэты і паяцы заўжды паўставалі супраць падаўлення творчай думкі догмай. Яны выкрывалі даслоўнасць мыслення праз метафару. Яны паказвалі глупствы сур'ёзнасці з дапамогай гумару. Іх глыбокая дзіўнота растварае пэўнасці, адганяе страхі і здымае паралюш. Прарок можа ганіць веравучэнні, выкрываць забабоны і мабілізаваць асоб на выкарыстанне іх уласнага розуму і кемлівасці. Паэзія, інтуіцыя і тэорыя могуць прапанаваць указанні на пашырэнне догмы за кошт розуму, якія могуць прывесці да рэвалюцыі ў свядомасці. Толькі аддзяленне царквы ад дзяржавы, абавязковых ведаў ад палітычнага дзеяння можа аднавіць баланс навучання. З гэтай мэтай быў выкарыстаны закон, і ён можа быць выкарыстаны ізноў. Закон абараніў грамадствы ад празмерных патрабаванняў святароў і можа абараніць іх ад патрабаванняў педагогаў. Абавязковае наведванне школы ці іншыя прымусовыя працэдуры, аналагічныя абавязковай прысутнасці на рэлігійным рытуале. Закон можа адмяніць гэта. Закон можа быць выкарыстаны супраць узростання кошту адукацыі і супраць выкарыстання адукацыі ва ўзнаўленні класавага грамадства.

Каб зразумець узростання кошту адукацыі, мы мусім прызнаць два факты: па-першае, нетаварыскія прылады ствараюць адукацыйныя пабочныя эфекты, якія ў пэўны момант робяцца нязноснымі, і, па-другое, адукацыя, якая ўжывае нетаварыскія прылады, эканамічна немэтазгодная. Першае прызнанне расплюшчвае нашыя вочы на магчымасць існавання грамадства, у якім праца, адпачынак і палітыка будуць спрыяць навучанню, якое можа дзейнічаць з меншай доляй фармальнай адукацыі. Другое пры-

знанне дае нам магчымасць стварыць адукацыйнае ўладкаванне, якое будзе спрыяць самастойна ініцыяванаму і выбранаму навучанню і звядзе запраграмаванае навучанне да абмежаваных, выразна акрэсленых выпадкаў.

Па ўсім свеце высока капіталізаваныя прылады па-трабуюць высока капіталізаваных людзей. Пасля Другой сусветнай вайны эканамічнае развіццё пранікла нават у «адсталыя» рэгіёны. Кропкавая індустрыялізацыя стварыла вялізны попыт на школы, каб праграмаваць людзей не толькі на апераванне новымі прыладамі, але таксама і на жыццё з імі. Заснаванне большай колькасці школ у Малайзіі ці Бразіліі вучыць людзей погляду бухгалтара на вартасць часу, погляду бюракрата на вартасць павышэння ў пасадзе, погляду гандляра на вартасць павялічанага спажывання і погляду прафсаюзнага лідара на мэты працы. Людзі вучацца ўсяму гэтаму не ад настаўніка, а праз вучэбную праграму, схаваную ў структуры школы. Не істотна, чаму вучыць настаўнік, калі вучань вымушаны наведваць сотні гадзін сходаў, адпаведных яго ўзросту, каб удзельнічаць у вызначанай вучэбнай праграмай руціне і атрымаць адзнаку адпаведна да яго здольнасці падпарадкавацца ёй. Людзі вучаць, што набудуць больш вартасці на рынку, калі правядуць больш гадзін у класе. Яны вучацца цаніць усё большае спажыванне вучэбных праграм. Яны запамінаюць: усё, што б ні вырабіла вялікая інстытуцыя, мае вартасць, нават такія нябачныя рэчы, як адукацыя ці здароўе. Яны вучацца цаніць пераход на наступную ступень, пасіўнае падпарадкаванне і нават стандартнае свавольства, якое настаўнікі любяць інтэрпрэтаваць як знакі крэатыўнасці. Яны вучацца дысцыплінаванаму спаборніцтву за прыхільнасць бюракрата, які старшынствуе над іх штодзённымі паседжаннямі і якога называюць настаўнікам у школе і начальнікам, калі яны ідуць на працу. Яны вучацца вызначаць сябе як носьбітаў запasu ведаў па спецыяльнасці, у якую яны ўклалі свой час. Яны вучацца прымаць сваё месца ў пэў-

ным класе грамадства і выбіраць кар'еру, якая адпавядае ўзроўню, на якім яны пакінулі школу, і галіне іх акадэмічнай спецыялізацыі.

Працоўныя месцы ў індустрыі зладжаны так, што лепей вышкаленыя трапляюць у больш дэфіцытныя ячэйкі. Дэфіцытныя працоўныя месцы вызначаюцца як больш прадукцыйныя, таму людзям з меншай колькасцю адукацыі закрыты доступ да больш пажаданых тавараў, якія вырабляюцца новымі індустрыямі. Прамыслова вырабленыя абутак, торбы, вопратка, замарожаная ежа і безалкагольныя напоі выштурхоўваюць з рынка аналагічныя тавары, вырабленыя па-таварыску. Цягам таго як вытворчасць становіцца больш цэнтралізаванай і больш капіталаінтэнсіўнай, працэс адсеву, які праводзіцца фінансаванымі за кошт падаткаў школамi, не толькі каштуе больш для тых, хто прадзіраецца паўз яго, але і абкладае ўдвая тых, хто гэтага не робіць.

Адукацыя становіцца неабходнай не толькі дзеля таго, каб размяркоўваць людзей па працоўных месцах у адпаведнасці з адзнакамі, але і каб далучаць іх да спажывання. Рост прамысловай вытворчасці падштурхоўвае адукацыйную сістэму практыкаваць сацыяльны кантроль, неабходны для яе эфектыўнасці. Індустрыя жылля ў лаціна-амерыканскіх краінах ёсць добрым прыкладам адукацыйных безгаспадарнасцей, зробленых архітэктарамі. Усе вялікія гарады ў такіх краінах абкружаныя велічэзнымі абшарамі самазбудаваных *avelas, barriadas* ці *poblaciones*. Кампаненты для новых дамоў і гаспадарчых будынкаў можна зрабіць вельмі танна і сканструяваць для самастойнай зборкі. Людзі могуць будаваць больш трывалыя, камфортныя і адпаведныя санітарным патрабаванням дамы, а таксама атрымліваць веды пра новыя матэрыялы і сістэмы. Але замест падтрымкі здольнасці людзей фармаваць сваё асяроддзе ўрад размяшчае ў гэтых раёнах хацінак камунальныя службы, распрацаваныя для людзей, якія жывуць у стандартных сучасных дамах. Наяўнасць

новай школы, дарогі з цвёрдым пакрыццём і паліцэйскага пастарунку са шкла і сталі вызначае прафесійна збудаваны дом як функцыянальную адзінку і кляймоць самастойна збудаваны дом як халупу. Закон уводзіць гэтае вызначэнне, пазбаўляючы дазволу на будаўніцтва людзей, якія не могуць паказаць падпісаны архітэктарам план. Людзі пазбаўляюцца здольнасці ўкладаць свае ўласныя час і сілу, каб вырабляць спажывецкую вартасць; яны змушаны працаваць за заробак і абменьваць заробленае на індустрыяна вызначаную прастору для арэнды. Яны таксама пазбаўлены магчымасці вучыцца ў працэсе будавання.

Індустрыянае грамадства патрабуе, каб адных людзей вучылі перад тым, як яны будуць кіраваць грузавіком, а іншых — перад тым, як будаваць дом. Астатніх трэба навучыць жыць у шматкватэрным доме. Настаўнікі, сацыяльныя работнікі і паліцэйскія супрацоўнічаюць, каб трымаць людзей, якія займаюць нізкааплачаныя працоўныя месцы ці працуюць ад выпадку да выпадку, у дамах, якія яны не могуць ні будаваць, ні змяняць. Каб пасяліць больш людзей на меншай зямельнай плошчы, венесуэльскі і бразільскі ўрады эксперыментавалі са шматпавярховымі жылымі кварталамі. Спярша паліцыя мусіла выгнаць людзей з іхных «трушчобаў» і перасяліць у кватэры. Затым сацыяльныя работнікі мусілі сацыялізаваць насельнікаў, якім не ставала адукацыі, каб зразумець, што нельга ані гадаваць свінні на гаўбцы адзінаццатага паверху, ані вырошчваць фасолю ў ваннах.

У Нью-Ёрку да людзей, што вучыліся ў школе меней за дванаццаць гадоў, ставяцца як да калекаў: яны часта беспрацоўныя, іх кантралююць сацыяльныя работнікі, якія вырашаюць за іх, як жыць. Радыкальная манаполія звышэфектыўных прыладаў вымагае ад грамадства большага і даражэйшага абумоўлівання кліентаў. «Форд» вырабляе аўтамабілі, якія могуць адрамантаваць толькі навучаныя механікі. Сельскагаспадарчыя аддзелы ства-

раюць высокаўраджайныя культуры, якія могуць вырошчвацца толькі пры дапамозе аграномаў, што дайшлі да фінішу ў дарагой школьнай гонцы. Вытворчасць лепшага здароўя, вышэйшых хуткасцей ці большых ураджаяў залежыць ад павышэння дысцыпліны рэцыпіентаў. Рэальны кошт гэтых сумнеўных набыткаў хаваецца праз перакладванне яго значнай часткі на школы, якія здзяйсняюць сацыяльны кантроль.

Ціск дзеля большага і лепшага абумоўлівання людзей у імя адукацыі перавёў школы праз іх другі водападзел. Планавікі робяць праграмы больш разнастайнымі і складанымі, але іх гранічная карыснасць тым самым зніжаецца. Абавязковае наведванне было пашыранае да таго, што цяпер яно можа быць вызначана настаўнікамі як самастойнае даследаванне на вуліцах горада ці як палявы праект пад наглядом ткачоў Тэатытлана-дэль-Валье.

Паралельна з ростам прэтэнзій школы іншыя інстытуцыі выявілі сваю адукацыйную місію. Газеты, тэлевізія і радыё перасталі быць проста сродкам камунікацыі. Яны былі пастаўленыя на службу сацыялізацыі. Перыядычныя выданні пашыраліся, каб змясціць усе адпаведныя навіны, і гэта значыла, што нямногія прафесійныя журналісты атрымалі шырокую аўдыторыю, у той час як большасць была зведзеная да сімвалічнай рэпрэзентацыі ў рубрыцы «Лісты ў рэдакцыю».

Прамысловая вытворчасць і маркетынг ведаў змяншаюць доступ людзей да таварыскіх прылад дзеля самастойна ініцыяванага навучання. Прасачыце за лёсам кнігі. Кніга ёсць вынікам двух найважнейшых вынаходніцтваў, якія неймаверна пашырылі баланс навучання: алфавіта і друкарскага станка. Абедзве тэхнікі амаль ідэальна таварыскія. Амаль любы можа навучыцца ўжываць іх дзеля ўласных мэтай. Яны выкарыстоўваюць танныя матэрыялы. Людзі могуць браць іх ці пакідаць па сваім жаданні. Гэтыя тэхнікі няпроста кантраляваць звонку. Нават урад

СССР не можа спыніць распаўсюд падрыўных «друкапісаў» у *самиздате*.

Алфавіт і друкарскі станок у прынцыпе дэпрафесіяналізавалі пісанае слова. З алфавітам купец парушыў ма-наполію святара на іерогліфы. Са з'яўленнем таннай паперы і алоўка, а пазней — друкаркі і сучасных капіравальных прыстасаванняў, новыя тэхнікі ў прынцыпе адкрылі эру непрафесійнай, па-сапраўднаму таварыскай камунікацыі праз запіс. Магнітафон і фотаапарат дадалі новыя сродкі да цалкам інтэрактыўнай камунікацыі. Але маніпулятарная прырода інстытуцый і школьнае навучанне дзеля прыняцця маніпуляцый паставілі гэтыя ідэальна таварыскія прылады на службу збольшага аднабаковаму навучанню. Школы вучаць людзей карыстацца падручнікамі, якія пастаянна пераглядаюцца. Яны вырабляюць зборнікі інструкцый і навін. Чым больш людзей заканчваюць сярэднюю школу, тым менш яны набываюць кніг нетэхнічнага характару. Больш кніг пішацца для навучаных у школах спецыялістаў, а самастойна ініцыяванае чытанне кніг зніжаецца. Больш людзей праводзяць больш часу прывязанымі да вучэбнага плана, вызначанага новымі начальнікамі: выдаўцом, прадзюсарам і праграмным дырэктарам. Кожны тыдзень гэтыя людзі чакаюць выхаду «*Тайм*».

Нават бібліятэка стала складнікам вышкаленага свету. Бібліятэка «лепшала», а кніга адсоўвалася далей ад чытача. Спыраша дзяжурны бібліятэкар змясціў сябе паміж людзьмі і кніжнымі паліцамі; цяпер яго замяніў камп'ютар. У выніку змяшчэння кніг у вялікія сховішчы і ў рукі камп'ютараў бягучае абслугоўванне Нью-Ёрскай публічнай бібліятэкі стала настолькі дарагім, што цяпер яна адчыненая толькі з дзесяці да шасці ў будні і толькі часткова па суботах. Гэта значыць, што кнігі сталі спецыялізаванымі прыладамі тых чытачоў, якія живуць на гранты, каб мець магчымасць не хадзіць на працу ці ў школу.

У сваёй найлепшай праяве бібліятэка ёсць прататыпам таварыскай прылады. Сховішчы для іншых навучальных прылад могуць быць арганізаваныя па яе мадэлі, пашыраючы доступ да стужак, малюнкаў, запісаў і вельмі простых лабараторый, напоўненых такімі самымі інструментамі, з дапамогай якіх была зроблена большасць асноўных навуковых прарываў апошняга стагоддзя.

Маніпулятарныя навучальныя прылады павышаюць кошт навучання. Цяпер мы пытаем толькі пра тое, што людзі мусяць вывучыць, а затым укладаем у сродкі для іх навучання. Нам варта навучыцца спярша пытаць, што людзям патрэбна для навучання, і забяспечваць іх гэтымі прыладамі. Прафесійныя настаўнікі смяюцца з ідэі, што людзі вучылі б больш са свабоднага доступу да навучальных рэсурсаў, чым іх можна навучыць [у класе]. Часта яны прыводзяць у якасці пацвярджэння свайго скептыцызму зніжэнне выкарыстання бібліятэк. Яны пакідаюць па-за ўвагай той факт, што бібліятэкі мала выкарыстоўваюцца, бо яны былі арганізаваныя як складаныя прыстасаванні для вучобы. Бібліятэкі не выкарыстоўваюцца, бо людзі навучаныя патрабаваць, каб іх вучылі. Гэтаксама не выкарыстоўваюцца кантрацэптывы, і з-за аналагічных прычын, пра якія варта сказаць.

Людзі мусяць навучыцца жыць у пэўных межах. Гэта не можа ўкласці ў іх настаўнік. Выжыванне залежыць ад таго, што людзі хутка вывучаюць, што яны *не могуць* рабіць. Яны мусяць навучыцца ўстрымлівацца ад неабмежаванага дзетанараджэння, спажывання і выкарыстання. Немагчыма *адукаваць* людзей дзеля добраахвотнай беднасці ці маніпулятыўна прымусіць іх кантраляваць сябе. Немагчыма навучыць радасна адмаўляць у свеце, татальна структураваным дзеля лепшай прадукцыйнасці ды ілюзіі зніжэння коштаў.

Людзі мусяць зразумець, навошта і як практыкаваць кантрацэпцыю. І ясна чаму. Чалавек развіўся ў невялікім закутку сусвету. Яго свет абмежаваны рэсурсамі экасферы

і можа змясціць толькі абмежаваную колькасць людзей. Тэхналогія змяніла характарыстыкі гэтай нішы. Цяпер экасфера змяшчае большую колькасць людзей, кожны з якіх меней жыццёва адаптаваны да асяроддзя: кожны ў сярэднім мае меней прасторы, меней свабоды выжываць простымі сродкамі, меней каранёў у традыцыі. Спроба палепшыць навакольнае асяроддзе выявілася такой самай беспадстаўна самаўпэўненай, як і спробы палепшыць здароўе, адукацыю ці камунікацыю. У выніку ўсё больш людзей ва ўсё меншай ступені адчувае сябе дома ў свеце. Гэтая вялікая колькасць насельніцтва можа выжыць дзякуючы новым прыладам. У сваю чаргу, гэта заахвочвае да пошуку яшчэ больш магутных прылад і такім чынам патрабуе больш радыкальнай манаполіі; адпаведна, гэтая манаполія патрабуе болей і болей адукацыі. Але, парадаксальна, людзей немагчыма навучыць ці адукаваць рабіць тое, чаму ім найбольш патрэбна навучыцца. Каб добраахвотна трымаць колькасць насельніцтва і спажыванне ў пэўных межах, яны мусяць навучыцца рабіць так, пражываючы актыўнае і адказнае жыццё; або яны загінуць — пасіўныя, хаця і добра інфармаваныя, расчараваныя, але пакорлівыя. Добраахвотны і таму эфектыўны кантроль росту насельніцтва немагчымы пры ўмовах радыкальнай манаполіі ды звышпраграмавання. Эфектыўная спецыялізаваная праграма кантролю нараджальнасці мусіць пацярпець няўдачу, гэтаксама як школы і бальніцы. Яна можа пачацца з марнай спробы эфектыўнага прыцягнення да ўдзелу. Далей яна лагічна перарасце ў прымусовую стэрылізацыю і абарты. Урэшце яна дасць абгрунтаванне масавым забойствам.

Добраахвотная і эфектыўная кантрацэпцыя цяпер абсалютна неабходная. Калі такая кантрацэпцыя не будзе прымененая ў найбліжэйшай будучыні, чалавецтва ўстане перад небяспекай быць раздаўленым сваім уласным памерам, а не магутнасцю сваіх прылад. Але гэтая ўніверсальная практыка не можа быць вынікам дзейнасці ней-

кай чароўнай прылады. Новая практыка, адваротная цяперашняя, можа быць толькі вынікам новых стасункаў паміж людзьмі ды іх прыладамі. Універсальная практыка эфектыўнай кантрацэпцыі ёсць неабходнай перадумовай да абмежавання прылад, за якое я выступаю. Але ў роўнай ступені псіхалагічны пераварот, які будзе суправаджаць абмежаванне прыладаў, ёсць перадумовай да таварыскага псіхалагічнага ціску, неабходнага дзеля эфектыўнай кантрацэпцыі.

Прыстасаванні, патрэбныя для кантролю нараджальнасці, ёсць парадыгмай сучасных таварыскіх прылад. Яны ўключаюць навуку ў інструменты, якімі можа карыстацца любая ў меру разумная і навучаная адмыслоўцам асоба. Гэтыя прыстасаванні даюць новыя шляхі, каб узяць удзел у тысячагадовай практыцы кантрацэпцыі, стэрылізацыі ды абортаў. Яны дастаткова танныя, каб быць універсальна даступнымі. Яны зроблены, каб адпавядаць розным задачам, меркаванням і сітуацыям. Яны відавочна ёсць прыладамі, якія структуруюць цялесныя адносіны кожнага індывіда да сябе і да іншых. Каб быць эфектыўнымі, некаторыя мусіць выкарыстоўваць кожны дарослы, і многія з іх мусіць ужывацца кожны дзень. Кантроль нараджальнасці ёсць велічэзнай задачай. Яна мусіць быць дасягнутая за адно дзесяцігоддзе. Яна можа быць дасягнутая толькі таварыскім спосабам. Смеху варта спрабаваць кантраляваць рост насельніцтва прыладамі, таварыскімі па сваёй прыродзе, і ў той самы час абумоўліваць людзей фармальнай адукацыяй, каб яны больш эфектыўна дапасоўваліся да індустрыянага і прафесійнага свету. Абсурдна чакаць, што бразільскіх сялянаў можна навучыць залежаць ад лекара пры патрэбе ўколаў і рэцэптаў, ад юрыстаў пры развязанні канфліктаў і ад настаўнікаў пры навучанні чытанню, і пры тым прасіць іх самім карыстацца прэзерватывамі. У роўнай ступені нерэальна чакаць, што індыйскія лекарскія дазваляць непісьменным, але добра падрыхтаваным бальнічным асіс-

тэнтам спаборнічаць з імі ў выкананні стэрылізацыі. Калі б грамадства зразумела, што гэтая далікатная аперацыя можа быць гэтаксама ці нават больш старанна выканана непрафесіяналамі, чые ўважлівасць, здольнасць і навукі планавання былі ўдасканаленыя падчас ткання сары, дактары згубілі б сваю манаполію на ўсе ўмяшальніцтвы, эканамічна даступныя большасці людзей. Прафесійныя табу ды індустрыяльныя прылады існуюць і занепадаюць разам, калі па-сапраўднаму рацыянальныя, постіндустрыяльныя прылады становяцца даступнымі. Толькі сумеснае выкарыстанне таварыскіх прылад ва ўсіх важных сферах задавальнення патрэб можа зрабіць іх ужыванне ў кожнай сферы насамрэч эфектыўным. Толькі сярод таварыскіх прылад людзі могуць вучыцца выкарыстоўваць новыя ўзроўні магутнасці, якія сучасная тэхналогія можа ў гэтых прыладах ўключыць.

4. Палярызацыя

Сучасная арганізацыя прылад прымушае грамадствы расці як у колькасці насельніцтва, так ва ўзроўнях заможнасці. Гэты рост мае месца на процілеглых канцах спектра прывілеяў. Недапрывілеяваныя растуць колькасна, а прывілеяваныя нарошчваюць багацце. Беднякі ўзмацняюць свае патрабаванні, што расчароўваюць, у той час як багатыя абараняюць уласныя меркаваныя правы і патрэбы. Голад і бяссілле прымушаюць бедных патрабаваць хуткай індустрыялізацыі, а абарона павелічэння раскошы штурхае багатых да яшчэ больш ашалелай вытворчасці. Улада палярызуецца, расчараванасць абагульняецца, а альтэрнатыва большага шчасця пры меншай заможнасці трапляе ў сляпую зону сацыяльнага ўяўлення.

Гэтая слепата ёсць вынікам разладжанага балансу навучання. Людзі, прывязаныя да вучобы, абумоўлены быць спажывальцамі для ўсяго іншага. Яны бачаць свой асабісты рост як назапашванне інстытуцыйнай прадукцыі і адда-

юць перавагу таму, што робяць інстытуцыі, перад тым, што яны могуць рабіць самі. Яны падаўляюць здольнасць спазнаваць рэчаіснасць, высвятляючы нешта самастойна. Скрыўленасць балансу навучання тлумачыць, чаму радыкальную манаполію тавараў стала немагчыма адчуць. Яна не тлумачыць, чаму людзі адчуваюць сябе няздольнымі выправіць тыя вялікія парушэнні, якія яны адчуваюць.

Гэтая бездапаможнасць ёсць вынікам чацвёртага парушэння: палярызацыі ўлады, якая нарастае. Пад ціскам экспансіі мегамашыны ўлада канцэнтруецца ў руках нямногіх, а большасць становіцца залежнай ад падачак. Новыя ўзроўні раскошнай звышвытворчасці растуць хутчэй, чым выпуск тавараў, што навязваецца гэтай легкадумнай вытворчасцю.

Трохадсоткавае павелічэнне стандарту жыцця ў ЗША каштуе ў 25 разоў больш, чым падобнае павелічэнне стандарту жыцця ў Індыі, нягледзячы на большы памер і хутчэйшы рост індыйскага насельніцтва. Істотныя выгоды для бедных патрабуюць змяншэння колькасці рэсурсаў, якія выкарыстоўваюцца багатымі, у той час як істотныя выгоды для багатых ствараюць забойчыя прэтэнзіі на рэсурсы бедных. Але багатыя ўдаюць, што праз эксплуатацыю бедных краін яны стануць настолькі заможнымі, каб стварыць гіперіндустрыіны дастатак для ўсіх. Эліты бедных краін падзяляюць гэтую фантазію.

Багатыя стануць багацейшымі, а многія бедныя ператворацца ў галоту за наступныя дзесяць гадоў. Але непакой з-за голаду не павінен перашкаджаць нам зразумець структурную праблему распаўсюджанасці ўлады, якая складае чацвёртае вымярэнне разбуральнага звышросту. Нястрымная індустрыялізацыя мадэрнізуе беднасць. Узровень беднасці расце, а разрыў паміж багатымі і беднымі павялічваецца. Гэтыя два аспекты варта разглядаць разам, каб не пакінуць па-за ўвагай прыроду дэструктыўнай палярызацыі.

Узровень беднасці расце, бо асноўныя прамысловыя прадукты ператвараюцца ў базавыя патрэбы і маюць кошт адзінкі вышэйшы за тое, што большасць зможа калі-небудзь заплаціць. Радыкальная манаполія прамысловасці стварыла новыя тыпы прыніжальнай беднасці, часам у грамадствах з марнатраўным дастаткам. Былы селянін, які вёў натуральную гаспадарку, пазбаўляецца свайго занятку з-за зялёнай рэвалюцыі. Ён зарабляе больш як найманы работнік, але ўжо не можа карміць сваіх дзяцей так, як раней. Больш важна тое, што грамадзянін ЗША, даход якога ў дзесяць разоў вышэйшы, таксама адчайна бедны. Абое атрымліваюць усё менш усё большай цаной.

Іншы бок мадэрнізаванай беднасці звязаны з папярэднім, але ў той жа час іншы. Разрыў улады павялічваецца, бо кантроль за вытворчасцю цэнтралізаваны, каб вырабіць як найбольш тавараў для ўсё большай колькасці людзей. Калі рост узроўню беднасці выкліканы структурай індустрыянага выпуску, дык разрыў ва ўладзе выкліканы структурай унёскаў. Пошукі паратунку ад першага без адначаснага разгляду другога толькі адкладуць і ўзмацняць сусветную мадэрнізацыю беднасці.

Можна пазбегнуць знешніх эфектаў індустрыянага сканцэнтраванага ўлады праз выраўноўванне даходаў. Прагрэсіўныя падаткі без шчылін могуць быць дапоўненыя сацыяльным страхаваннем, забеспячэннем даходу і роўнай сацыяльнай дапамогай для ўсіх. Можна паспрабаваць канфіскаваць прыватны капітал па-за пэўным узроўнем. Утрыманне большасці блізка да мінімальнага даходу — яшчэ мацнейшы спосаб стрымаць асабістае ўзбагачэнне за кошт карпаратыўнай улады. Але такія абмежаванні на асабісты даход будуць эфектыўнымі толькі ў справе рэгуляцыі прыватнага спажывання. Яны не маюць значэння для выраўноўвання прывілеяў, з якімі насамрэч лічацца ў грамадстве, дзе праца стала важнейшай за дом. Пакуль працаўнікі падзяляюцца на гатункі ў адпаведнасці

з колькасцю чалавечага капіталу, які яны прадстаўляюць, тыя, хто мае высокія найменні запасу ведаў, атрымаюць дазвол карыстацца любымі прывілеямі для ашчаджання часу. Канцэнтрацыя прывілеяў у руках нямногіх закладзена ў прыродзе індустрыянага панавання.

Са з'яўленнем земляробства і жывёлагадоўлі стала магчымым патрыярхальнае кіраванне і пэўная цэнтралізацыя ўлады. На гэтай стадыі палітычныя сродкі маглі быць выкарыстаны, каб паставіць сілу многіх рабоў пад кантроль аднаго чалавека. Адзін чалавек мог ператварыць мноства ў прыладу дзеля ажыццяўлення яго задумы. Рэлігія, ідэалогія і бізун былі асноўнымі сродкамі кантролю. Але колькасць кантраляванай сілы была малой. Цэнтралізацыю магутнасці, якая сёння здаецца нармальнай, нельга было ўявіць нават стагоддзе назад.

У сучасным грамадстве ператварэнне энергіі шматкроць перавышае сілу цел усіх людзей. Чалавечая сіла суадносіцца з механічнай у прапорцыі 1:15 у Кітаі і 1:300 у ЗША. Пераключальнікі канцэнтруюць кантроль над гэтай магутнасцю больш эфектыўна, чым калісьці гэта рабілі бізуны. Распаўсюд кантролю за магутнасцю ў грамадстве быў радыкальна зменены. Калі капітал азначае ўладу рабіць дзейсныя змены, інфляцыя магутнасці ператварыла большасць людзей у жабракоў.

З павелічэннем прылад зніжаецца колькасць патэнцыйных аператараў. Машыністаў пад'ёмных кранаў заўжды меней, чым людзей з ручнымі тачкамі. Чым болей эфектыўныя прылады, тым радзейшыя рэсурсы трапляюць у распаўсюд аператара. На гватэмальскай будоўлі толькі ў вагончыку інжынера ёсць кандыцыянер. Толькі час інжынера лічыцца настолькі каштоўным, каб дабірацца ў сталіцу самалётам, і толькі ягоныя рашэнні настолькі важныя, што яны перадаюцца па кароткахвалевым радыё. Вядома, ён зарабіў свае прывілеі, манапалізаваўшы найбольшую колькасць грошай падаткаплатнікаў і выкарыстаўшы іх, каб атрымаць універсітэцкую ступень.

Індзеец, які працуе ў брыгадзе, не заўважае адноснага павелічэння прывілеяванасці паміж сабой і брыгадзірам-метысам, але геометры і чарцёжнікі, якія таксама хадзілі ў школу, але яе не скончылі, востра і па-новаму адчуваюць спёку і аддаленасць ад сваіх сем'яў. Іх адносная беднасць паглыбляецца прэтэнзіяй іх начальнікаў на большую эфектыўнасць.

Ніколі раней прылады не дасягалі цяперашняй магутнасці. Ніколі раней яны не былі так інтэграваныя ў службу малаколкаснай эліце. Каралі не маглі абвясчаць пра свае богам дадзеныя правы гэтак неаспрэчана, як высокапастаўленыя службовыя асобы патрабуюць, каб іх абслугоўвалі дзеля большай прадукцыйнасці. Расійцы абгрунтоўваюць неабходнасць звышгукавога транспарту, кажучы, што гэта зэканоміць час іх навукоўцаў. Высокахуткасны транспарт, шырокапалосная камунікацыя, спецыяльнае падтрыманне здароўя і неабмежаваная бюракратычная падтрымка тлумачацца як неабходныя для атрымання максімальнай аддачы ад найбольш капіталізаваных людзей.

Грамадства з вельмі вялікімі прыладамі мусяць абапірацца на шматлікія прыстасаванні, каб стрымаць большасць ад патрабавання самага дарагога набору прывілеяў. Апошнія мусяць быць зарэзерваваныя для самых прадукцыйных індывідаў. Найбольш прэстыжны спосаб змерыць прадукцыйнасць асобы — праз кошт спажытай ёй адукацыі. Чым вышэйшы капітал ведаў асобы, тым большая сацыяльная вартасць прыпісваецца рашэнням, якія яна «робіць», і тым больш легітымнае яе патрабаванне высокаўзроўневага набору прамысловых прадуктаў.

Калі легітымнасць адукацыйных сертыфікатаў руйнуецца, іншыя, больш прымітыўныя формы дыскрымінацыі, пераплятаюцца, каб удаваць адноўленую значнасць. Людзей ацэньваюць як менш каштоўных, бо яны народжаныя ў трэцім свеце, бо яны — чарнакурныя, бо яны — жанчыны, бо яны належаць не да той групы ці партыі,

бо яны не могуць прайсці адпаведныя тэсты. Ствараецца сітуацыя для памнажэння рухаў за правы меншасцей, кожны з якіх патрабуе сваю долю і кожны з якіх асуджаны быць пераможаным сваімі ўласнымі намерамі.

Іерархіі мусяць паўставаць і канцэнтравацца ў той час, як яны павялічваюць свой уплыў на меншую колькасць мацнейшых карпарацый. Высокааплата пасада — самы пажаданы і аспрэчваны прадукт індустрыі, якая пашыраецца. Недахоп школьнага навучання, у спалучэнні з полам, колерам скуры і асаблівымі вераваннямі, цяпер трымае большасць людзей унізе лесвіцы. Меншасці, арганізаваныя жанчынамі, неграмі ці неартадоксамі, у найлепшым выпадку дамагаюцца таго, што некаторыя іх чальцы трапляюць на прэстыжныя працоўныя месцы. Яны абвешчаюць перамогу, калі атрымліваюць роўны заробак пры тым самым рангу. Парадаксальным чынам гэтыя рухі ўзмацняюць ідэю, быццам няроўна падзеленая на гатункі праца неабходная і быццам шматпрыступкавыя іерархіі неабходныя, каб вырабляць тое, што патрабуецца эгалітарнаму грамадству. Добра навучаны ў школе чарнаскуры швейцар будзе наракаць на сябе, што не стаў чарнаскурым юрыстам. У той жа самы час школьніцтва стварае новую напружанасць расчаравання, якая ў канчатковым выніку можа дзейнічаць як сацыяльны дынаміт.

Не мае значэння, дзеля якой канкрэтнай мэты сёння аб'ядноўваюцца меншасці, калі яны шукаюць роўнай долі ў спажыванні, роўнага месца на пірамідзе вытворчасці ці роўнай намінальнай улады ў кіраванні некіруемымі прыладамі. Пакуль меншасць дзейнічае, каб павялічыць сваю долю ў межах арыентаванага на рост грамадства, канчатковым вынікам будзе вастраэйшае адчуванне ніжэйшасці для большасці яе чальцоў.

Рухі, якія дамагаюцца кантролю над існуючымі інстытутыямі, наноў іх легітымізуюць, а таксама ўзмацняюць іх супярэчнасці. Змены ў кіраванні не ёсць рэвалюцыямі. Супольны кантроль працоўных, жанчын, чарнаскурых

і моладзі не ёсць сацыяльным пераўладкаваннем, калі яны імкнуцца кантраляваць прамысловыя карпарацыі. Такія змены ў найлепшым выпадку — гэта новыя шляхі кіравання індустрыяльным спосабам вытворчасці, які, дзякуючы гэтым зменам, працягвае існаваць неаспрэчаным. Часцей гэтыя змены ёсць паўстаннямі прафесіяналаў супраць статус-кво. Яны пашыраюць кіраванне і з яшчэ большай хуткасцю вядуць да дэградацыі працы. Новы працоўны стол звычайна азначае больш капіталаінтэнсіўную вытворчасць на адной фірме і новую гарантыю так званай няпоўнай занятасці дзесьці яшчэ ў грамадстве. Большасць яшчэ больш губляе здольнасць вырабляць, а меншасць змушана шукаць новыя тлумачэнні і новую зброю, каб абараніць свае прывілеі.

Новыя класы недаспажыўцоў і недазанятых ёсць адным з непазбежных пабочных вынікаў індустрыянага прагрэсу. Арганізацыя робіць іх свядомымі іх супольнага становішча. Сёння выразна сфармаваныя меншасці, якія часта прызнаюць лідарства большасцяў, хочуць аднолькавага стаўлення да сябе. Калі б аднаго дня яны сталі шукаць роўнай працы, а не роўнай аплаты (роўных унёскаў, а не роўнай долі прадукцыі), яны маглі б стаць апорным пунктам сацыяльнай рэканструкцыі. Індустрыянае грамадства не здолее супраціўляцца, напрыклад, моцнаму жаночаму руху, які будзе патрабаваць, каб усе людзі без адрознення рабілі роўную працу. Жанчыны ўключаны ў класы і расы. Большая частка іх штодзённай дзейнасці выконваецца неіндустрыяльным чынам. Індустрыяныя грамадствы застаюцца жыццяздольнымі менавіта таму, што жанчыны выконваюць тыя штодзённыя задачы, якія супраціўляюцца індустрыялізацыі. Лягчэй уявіць, што Паўночная Амерыка перастане эксплуатаваць недастатковую індустрыялізацыю Паўднёвай Амерыкі, чым тое, што яна перастане выкарыстоўваць сваіх жанчын для выканання цяжкай працы, якая супраціўляецца індустрыі. У грамадстве, якое кіруецца стандартамі прамысловай эфектыў-

насці, хатняя праца пазбаўляецца чалавечнасці і каштоўнасці. Яна б зрабілася яшчэ больш нязноснай, калі б ёй надалі фармальна індустрыіны статус. Далейшая экспансія індустрыі спынілася б, калі б жанчыны прымусілі нас зразумець, што грамадства становіцца непрыдатным для жыцця, калі пераважае адзін спосаб вытворчасці. Дзейснае прызнанне, што не толькі два, але і некалькі аднолькава каштоўных, годных і важных спосабаў вытворчасці мусяць суіснаваць у любым прыдатным для жыцця грамадстве, паставіць прамысловую экспансію пад кантроль. Рост спыніўся б, калі б жанчыны атрымалі аднолькава стваральную працу для ўсіх замест патрабавання роўных правоў на прысвоеныя сёння мужчынамі гіганцкія прылады, якія пашыраюць свой уплыў.

5. Састарэнне

Таварыская рэканструкцыя патрабуе спынення цяперашняй манаполіі індустрыі, але не скасавання ўсёй прамысловай вытворчасці. Яна азначае прыняцце працаінтэнсіўных прылад, а не адкат да неэфектыўных. Яна вымагае істотнага скарачэння ўсіх абавязковых сёння тэрапій, але не ліквідацыі вучобы, кіраўніцтва ці лячэння, за якія кожны індывід нясе асабістую адказнасць. Таксама таварыскае грамадства не мусіць быць застойным. Яго дынаміка залежыць ад шырокага распаўсюду ўлады, каб зрабіць дзейсныя змены. У цяперашняй схеме буйнамаштабнай састарэласці нямногія карпаратыўныя цэнтры прыняцця рашэнняў навязваюць прымусовыя інавацыі ўсяму грамадству. Працяглая таварыская рэканструкцыя залежыць ад ступені, да якой грамадства абараняе ўладу індывідаў і супольнасцей выбіраць уласны лад жыцця праз дзейснае абнаўленне ў малым маштабе.

Я паказаў, што сацыяльная палярызацыя ёсць вынікам двух узаемадапаўняльных чыннікаў: празмернага кошту індустрыяна вырабленых і разрэкламаваных прадуктаў

і празмернай рэдкасці працоўных месцаў, якія лічацца высока прадукцыйнымі. Састарэнне, з іншага боку, стварае абсяцэнне, якое ёсць вынікам не пэўнага агульнага тэмпу зменаў, а зменаў у прадуктах, якія карыстаюцца радыкальнай манаполіяй. Сацыяльная палярызацыя залежыць ад таго факта, што індустрыяныя ўнёскі і вырабы пастаўляюцца такімі вялікімі адзінкамі, што большасць людзей выключана з іх. Састарэнне можа стаць нязносным, нават калі людзі не наўпрост выпяняюцца коштамі з рынку. Распрацоўка прадукту і састарэнне — два адрозныя вымярэнні звышэфектыўнасці, прычым і тое, і другое падтрымліваюць грамадства раскладзеных іерархічнымі слямі прывілеяў.

Насамрэч не мае значэння, ці то прымушовае састарэнне пачынае руйнаваць старыя мадэлі або старыя функцыі, ці то «Форд» спыняе распаўсюд запасных частак да сваёй мадэлі 1955 года, ці то паліцыя забараняе ездзіць на старых аўтамабілях па дарогах, бо ў іх няма характарыстык, якія лабісты бяспекі зрабілі стандартнымі. Абнаўленне ў пары з ідэалогіяй прагрэсу ўласціва індустрыянаму спосабу вытворчасці. Прадукты нельга палепшыць без *пераабсталявання* вялізных машын — у тэхнічным сэнсе, які інжынеры надалі гэтаму слову. Каб аплаціць гэта, для новай мадэлі трэба стварыць вялізныя рынкі. Самы эфектыўны шлях адкрыць рынак — атаясаміць карыстанне навінкай з важнымі прывілеямі. Калі гэтае атаясамленне робіцца паспяховым, старая мадэль абсяцэнняецца і ўласны інтарэс спажываецца спалучаецца з ідэалогіяй бясконцага і прагрэсіўнага спажывання. Індывіды сацыяльна класіфікуюцца адпаведна з колькасцю гадоў, на якія састарэў іх рахунак за тавары. Некаторыя людзі могуць дазволіць сабе жыць не горш за тых, якія набываюць апошняю мадэль, у той час як астатнія ўсё яшчэ карыстаюцца аўтамабілямі, плітамі і радыёпрыёмнікамі, якім ад пяці да дзесяці гадоў, і, верагодна, праводзяць свае адпачынкі

ў месцах, якія столькі ж гадоў таму выйшлі з моды. Яны ведаюць сваё месца на сацыяльнай лесвіцы.

Сацыяльная класіфікацыя індывідаў паводле ўзросту рэчаў, якімі яны карыстаюцца, практыкуюцца не толькі пры капіталізме. Там, дзе эканоміка будуюцца вакол буйна-намаштабнай вытворчасці распрацаваных і састарэлых набораў асноўных прадуктаў, толькі прывілеяваныя маюць доступ да найноўшай мадэлі паслуг і тавараў. Толькі нямногія медсёстры наведваюць самы апошні курс па анестэзіялогіі і толькі нямногія функцыянеры атрымліваюць новую мадэль «народнага аўтамабіля». Чальцы гэтай меншасці ў межах меншасці пазнаюць адно аднаго па даце выпуску на рынак прадуктаў, якімі яны карыстаюцца, і няважна, дзе яны іх ужываюць — дома ці на працы.

Прамысловыя інавацыі дарагія, і кіраўнікі мусяць апраўдваць іх высокі кошт, пацвярджаючы іх вышэйшасць пэўнымі вымярэннямі. Пры індустрыяльным сацыялізме псеўданавука мае забяспечыць алібі, а ў рынкавых эканоміках можна спаслацца на сацыялагічнае даследаванне меркавання спажыўцоў. У любым выпадку перыядычныя інавацыі ў таварах ці прыладах умацоўваюць веру, што ўсё новае будзе прызнана лепшым. Гэтая вера стала неаддзельнай часткай сучаснага светапогляду. Забываецца тое, што дзе б грамадства ні жыло з гэтай ілюзіяй, кожная адзінка на рынку стварае болей жаданняў, чым задавальняе. Калі новыя рэчы вырабляюцца, бо яны лепшыя, значыць, рэчы, якімі карыстаецца большасць людзей, недастаткова добрыя. Новыя мадэлі пастаянна абнаўляюць беднасць. Спажывец адчувае адставанне таго, што ён мае, ад таго, што ён мог бы атрымаць. Ён верыць, што прадукты могуць быць зробленыя больш каштоўнымі, і дазваляе сабе пастаянна перавучацца дзеля іх спажывання. «Лепшае» замяняе «добрае» як фундаментальны нарматыўны канцэпт.

У грамадстве, якое ўвязалася ў пагоню за лепшым, абмежаванні на змены адчуваюцца як пагроза. Ададанаць лепшаму любой цаной робіць добрае немагчымым ні за які кошт. Няздольнасць абнавіць рахунак за тавары робіць дарэмнымі чаканні таго, што магчыма, у той час як абнаўленне рахунку тавараў узмацняе чаканні недасяжнага прагрэсу. Тое, што людзі маюць, і тое, што яны хочучь атрымаць, аднолькава раздражняе іх. Паскарэнне змен выклікала залежнасць і стала нязносным. У гэты момант баланс паміж стабільнасцю, зменамі і традыцыяй разладзіўся; грамадства страціла як свае карані ў агульных успамінах, так і апору на абнаўленне. Суджэнне на аснове прэцэдэнтаў страціла сваю вартасць.

Адным з асноўных прычанняў супраць эканомікі стацынарнага стану ёсць страх, што вытворчасць абмежаванай і пастаяннай колькасці тавараў паставіць нязносныя абмежаванні свабодзе інавацый і навуковым даследаванням. Гэта было б апраўдана, калі б я абмяркоўваў пераход ад цяперашняга індустрыяльнага грамадства да яго наступнай мадэлі — чыстай і абмежаванай вытворчасці тавараў і неабмежаванага росту сектару паслуг. Але я гавару не пра эвалюцыю індустрыяльнага грамадства, а пра пераход да новага змяшанага спосабу вытворчасці.

Індустрыяльныя інавацыі запланаваныя, трывіяльныя і кансерватыўныя. Абнаўленне таварыскіх прылад было б такім самым непрадказальным, стваральным і поўным жыцця, як і людзі, што выкарыстоўваюць іх. Навуковы прагрэс таксама прытупляецца цяперашнім атаясамленнем даследавання з індустрыяльным развіццём. Большасць коштаў даследавання паходзіць з яго канкурэнтнага характару і ціску; большасць прылад для яго абмяжоўваецца людзьмі, якіх старанна запраграмавалі глядзець на свет праз прызму прыбытку і ўлады; большасць яго мэт выстаўляецца праз патрэбу большай магутнасці і эфектыўнасці. Няспешнае навуковае даследаванне не выключае выкарыстанне беватрона ці нейкіх звышчэнт-

рыфуг; ліквідацыя створаных сёння школамі абмежаванняў у доступе ізноў дало б доступ да сховішча алхіміка цікаўнаму, а не артадоксу; а даследаванне дзеля даследавання дало б больш сюрпрызаў, чым каманднае даследаванне на тэму: «Як прыбраць перашкоды для вытворчасці».

Грамадства без змен было б такім самым нязносным для людзей, як і цяперашняе грамадства пастаянных змен. Таварыскае пераўладкаванне патрабуе абмежаванняў на хуткасць абавязковых змен. Неабмежаваная хуткасць змен робіць законную супольнасць бессэнсоўнай. Закон грунтуецца на рэтраспектыўных суджэннях пра акалічнасці, якія здараюцца звычайна, і, падобна, будуць здарацца надалей. Калі хуткасць зменаў, якая тычыцца ўсіх акалічнасцей, паскараецца далей за пэўную адзнаку, такія суджэнні перастаюць быць адпаведнымі. Сацыяльны кантроль не прымае ўдзел супольнасці і становіцца функцыяй экспертаў. Адукатары вызначаюць, як людзі мусяць навучацца і перападрыхтоўвацца на працягу жыцця — атрымліваць новую і новую форму, пакуль не стануць адпавядаць патрабаванням індустрыі, прыцягнутыя яе выгодамі. Ідэолагі вызначаюць, што слушна і што памылкова. Забеспячэнне чалавека сродкамі для існавання ў навакольным асяроддзі становіцца галоўнай індустрыяй, калі яго асяроддзе змяняецца з хуткасцю вышэйшай за пэўную; тады патрэба чалавека ў мове і законе, ва ўспамінах і міфах накладвае абмежаванні на змены прылад.

6. Расчараванасць

Я вызначыў пяць сфераў, у кожнай з якіх эфектыўнасць прыладаў можа парушыць баланс жыцця. Хібная тэхналогія можа зрабіць навакольнае асяроддзе непрыдатным для жыцця. Радыкальная манаполія можа давес-

ці патрабаванне заможнасці да пункту, у якім паралізуецца здольнасць працаваць. Звышпраграмаванне можа ператварыць свет у працэдурны кабінет, дзе людзей пастаянна вучаць, сацыялізуюць, стандартызуюць, тэстуюць і перавыхоўваюць. Цэнтралізацыя і ўпакоўка індустрыяна вырабленых каштоўнасцей могуць палярызаваць грамадства да незваротнага структурнага дэспатызму. І нарэшце, з'інжыніраванае састарэнне можа спаліць усе масты да нарматыўнага мінулага. У кожным або некалькіх з гэтых вымярэнняў прылада можа пагражаць выжыванню, зрабіўшы немагчымым для большасці людзей суаднесці сябе ў дзеянні з адным з вялікіх вымярэнняў іх навакольнага асяроддзя.

Пры ацэнцы грамадства недастаткова выбраць толькі адну з гэтых сфер. Кожны з такіх балансаў мусіць быць захаваны.

Нават чыстая і роўна размеркаваная электрычнасць можа прывесці да нязноснай радыкальнай манаполіі ўлады прылад над асабістай энергіяй чалавека. Не толькі абавязковыя школы, але і ўсюдыісныя СМІ, якія павучаюць, могуць быць выкарыстаны, каб парушыць баланс навучання ці палярызаваць грамадства да стану прыгнятальніцкай мерытакратыі. Любая форма тэхнікі можа весці да нясцерпнай састарэласці. Слушна, што фізічная ніша чалавека пад пагрозай; але наколькі ён эвалюцыянаваў у адным канкрэтным фізіялагічным асяроддзі, настолькі ж ён эвалюцыянаваў і ў сацыяльным, палітычным і псіхалагічным асяроддзі, якое таксама можа быць незваротна зруйнаванае. Чалавецтва можа змарнець і знікнуць, калі пазбавіцца базавых структур мовы, закона і міфу, гэтаксама як яно можа быць задушана смогам. Шок будучыні можа зруйнаваць чалавечнае гэтаксама, як радыкальная манаполія ці сацыяльная палярызацыя.

Я даводзіў, што канцэптуальныя крытэры кожнай з пяці сфер могуць быць выкарыстаны, каб распазнаць нарошчванне дысбалансу. Гэтыя крытэры служаць кіроў-

нымі прынцыпамі для палітычных працэсаў, праз якія чальцы тэхналагічнага грамадства могуць развіць канстытутыўныя межы, у якіх мусяць утрымлівацца прылады. Такія межы апісваюць структуры магутнасці, якія можна ўтрымаць пад кантролем людзей. Вырастаючы болей за гэты памер, прылады пазбягаюць палітычнага кантролю. Здольнасць чалавека заяўляць пра свае правы касуецца яго прывязанасцю да працэсаў, наконт якіх ён не мае права голасу. Біялагічныя функцыі, праца, сэнс, свабода і карані — да той ступені, у якой ён яшчэ ў стане атрымліваць ад іх асалоду — звязаны да ролі саступак, якія аптымізуюць логіку прыладаў. Чалавек звязаны да ролі неабмежавана падатлівага рэсурсу карпаратыўнай дзяржавы. Без істотных меж, пераведзеных у канстытуцыйныя гарантыі, годнае і свабоднае выжыванне падаўляецца.

Цяперашнія даследаванні пераважна засяроджваюцца на двух кірунках: даследаванні і развіццё ў кірунку прарываў дзеля лепшай вытворчасці лепшых вырабаў і аналіз агульных сістэм, датычны абароны чалавека дзеля будучага спажывання. Будучыя даследаванні мусілі б весці ў адваротным кірунку; назавем гэта кантрольнымі даследаваннямі. Кантрольныя даследаванні таксама маюць дзве асноўныя задачы: прапаноўваць кіроўныя прынцыпы для распазнання пачатковых стадый забойчай логікі ў прыладах і вынаходзіць прылады і сістэмы прылад, якія аптымізуюць баланс жыцця, максімізуючы праз тое свабоду для ўсіх.

Кантрольныя даследаванні — гэта не новая галіна навукі і не міждысцыплінарны праект. Гэта — вымерны аналіз адносін чалавека з яго прыладамі. Здаецца відавочным, што кожная асоба жыве ў некалькіх канцэнтрычных сацыяльных асяроддзях. Кожнаму асяроддзю адпавядае набор прыродных памераў. Гэта слушна для першаснай групы, вытворчай адзінкі, горада, дзяржавы і арганізацыі людзей у сусветным маштабе. Кожнаму з гэтых сацыяльных асяроддзяў адпавядаюць пэўныя характэр-

ныя адлегласці, прамежкі часу, папуляцыі, крыніцы і па-
глынальнай энергіі. У кожным з гэтых вымярэнняў
прылады, якія патрабуюць часавых прамежкаў, прасторы
ці энергіі, нашмат большых за парадак адпаведных
прыродных памераў, выклікаюць дысфункцыі. Яны пару-
шаюць гомеастаз, які робіць пэўнае асяроддзе прыдатным
для жыцця. Сёння мы схіляемся да таго, каб вызначаць
чалавечыя патрэбы ў тэрмінах абстрактных мэт і ста-
віцца да апошніх як да праблем, да якіх тэхнакраты мо-
гуць прымяняць эскалацыю рашэнняў. Нам патрэбныя
рацыянальныя даследаванні вымярэнняў, у межах якіх
тэхналогія можа выкарыстоўвацца канкрэтнай суполь-
насцю, каб рэалізаваць свае памкненні, не перашкодзіў-
шы памкненням іншых.

Бар'еры, за якімі навісае руйнаванне, маюць іншую
прыроду, чым межы, у якіх грамадства свабодна стрым-
лівае свае прылады. Першыя вызначаюць сферу магчы-
мага выжывання; другія — форму асяроддзя, пажаданага
з пункту гледжання культуры. Першыя вызначаюць умовы
для нязменнай аднастайнасці; другія задаюць умовы та-
варыскай справядлівасці. Межы пагібелі — гэта кансты-
тутыўныя патрабаванні, аднолькавыя для ўсіх постіндуст-
рыйных грамадстваў. Усталяваныя законам характарыс-
тыкі, што задаюць межы больш вузкія за абсалютна не-
абходныя, — вынік супольнага выбару, здзейсненага ў
грамадстве; такі выбар — вынік вызначэння чальцамі
грамадства свайго ладу жыцця і свайго ўзроўню свабоды.

Звышгукавы транспарт можна было б лёгка забараніць
з мэтай аховы навакольнага асяроддзя, паветраны транс-
парт — каб пазбегчы сацыяльнай палярызацыі, аўтама-
білі — каб абараніць ад радыкальнай манаполіі. Баланс
мэт, які я хачу падкрэсліць, у гэтым пункце дае далейшыя
крытэры, згодна з якімі можна выбіраць пажаданыя
прылады. Беручы пад увагу гэты баланс, можна было б
нават выключыць з ужытку грамадскі высакахуткасны
транспарт.

Існуе форма збою, пры якой рост яшчэ не імкнецца да руйнавання жыцця, але ўжо робіць прыладу антаганістычнай яе спецыфічным мэтам. Іншымі словамі, прылады маюць аптымальны, дапушчальны і негатыўны дыяпазон. Дапушчальная звышэфектыўнасць таксама парушае баланс, але баланс больш тонкага і суб'ектыўнага кшталту, чым той, што абмяркоўваўся вышэй. Баланс, які знаходзіцца тут пад пагрозай, — гэта баланс паміж асабістымі коштам і адплатай. Ён можа быць выражаны больш агульна як успрыняцце балансу паміж сродкамі і мэтамі. Калі мэты становяцца на службу выбраным дзеля іх прыладам, карыстальнік спярша адчувае расчараванасць і ўрэшце або ўстрымліваецца ад іх выкарыстання, або з'язджае з глузду. Прымусовыя дзеянні, якія зводзяць з глузду, у Аідзе лічыліся самым жорсткім пакараннем, якое прызначалася толькі за богазневажанне. Сізіф быў змушаны пхаць камень угару, толькі каб пабачыць, як ён каціцца ўніз. Калі паводзіны, якія зводзяць з глузду, робяцца стандартам у грамадстве, людзі вучацца спаборнічаць за права ў іх удзельнічаць. Зайздрасць асляпляе людзей і змушае іх спаборнічаць за залежнасць.

Паўсюль, дзе максімальная хуткасць любога тыпу пасажырскага транспартнага сродку перавышае пэўныя мілі ў гадзіну, час у дарозе і кошт транспарту для сярэдне-статыстычнага пасажыра ўзрастае. Калі максімальная хуткасць у любым адным пункце сістэмы пасажырскага транспарту перавышае пэўныя мілі ў гадзіну, большасці людзей даводзіцца праводзіць больш часу ў заторах, ці ў чаканні наступнага рэйсу, ці папраўляючыся пасля аварый. Ім таксама даводзіцца праводзіць больш часу на працы, каб аплаціць транспартную сістэму, якую яны вымушаны выкарыстоўваць.

Крытычная хуткасць у пэўнай ступені залежыць ад многіх чыннікаў: геаграфіі, культуры, кантролю над рынкамі, грашовых плыняў і ўзроўню тэхналогіі. Пры такой шматлікасці пераменных, якія ўплываюць на колькасць,

можа падацца, што значэнне можа вагацца ў вельмі шырокіх межах. Але праўдзіва акурат адваротнае. Як толькі мы пагодзімся, што гаворка ідзе пра хуткасць перавозкі людзей у межах супольнасці, мы выявім, што прамежак, у якім можа вагацца крытычная хуткасць, вельмі вузкі. На справе ён настолькі вузкі і хуткасць такая малая, што гэта здаецца неверагодным і не вартым часу і ўвагі большасці транспартных інжынераў.

Мясцовы пасажырскі транспарт вядзе да негатыўных вынікаў, калі дзе-небудзь у сістэме прымаюцца хуткасці нашмат вышэйшыя за хуткасць ровара. Калі бар'ер роварнай хуткасці перавышаецца ў любым пункце сістэмы, павялічваецца агульны час (у разліку на душу насельніцтва), які праводзіцца ў месяц на службе індустрыі руху.

Высокая прадукцыйнасць вядзе да недахопу часу. Час становіцца дэфіцытным, часткова з той прычыны, што спажыванне тавараў і праходжанне тэрапій патрабуе часу, а часткова таму, што залежнасць ад вытворчасці робіць устрыманне ад яе даражэйшым. Чым багацейшымі мы робімся ў спажывецкім грамадстве, тым вастрэй усведамляем, на колькі прыступак вартасці — як адпачынку, так і працы — мы ўскараскаліся. Радасць услухоўвацца ў спеы берасцянкі, што жыве ў нашым квартале, лёгка перакрываецца стэрэафанічнымі запісамі «Птушыных песень свету», прагулка па парку губляе значэнне ў параўнанні з падрыхтоўкай да турыстычнай паездкі па назіранні за птушкамі ў джунглях. Становіцца складаным ашчаджаць час, калі ўсе абавязкі прынятыя надоўга. Стафан Ліндэр адзначае, што для нас характэрна перанабіраць абавязкаў на будучыню, і таму, калі будучыня прыходзіць, мы ўвесь час адчуваем вострую нястачу, проста таму, што мы абавязалі сябе да трыццаці гадзін у дзень замест дваццаці чатырох. У дадатак да таго простага факту, што час мае канкурэнтныя спосабы выкарыстання і высокую гранічную карыснасць у заможным грамадстве, гэтыя звышаабавязкі ствараюць адчуванне ціску і турботы.

Жыццё ў грамадстве, дзе хуткі транспарт прымаецца за належнае, робіць час дэфіцытным абодвума гэтымі спосабамі. Дзеянні, звязаныя з выкарыстаннем хуткасных транспартных сродкаў многімі людзьмі ў грамадстве, займаюць усе большы адсотак бюджэту часу большасці чальцоў гэтага грамадства, калі хуткасць транспартных сродкаў перавышае пэўны паказчык. Вышэй за гэты паказчык канкурэнцыя транспартнай актыўнасці са стаянаснай становіцца шалёнай, асабліва канкурэнцыя за размеркаванне абмежаванай нерухомасці і даступнай энергіі. Выглядае, што гэтая канкурэнцыя расце ў геаметрычнай прагрэсіі з ростам хуткасці. Час, заняты паездкамі, выцясняе як час працы, так і час адпачынку. Такім чынам, чым хутчэйшыя транспартныя сродкі, тым важней запойніць іх пры кожнай паездцы. Калі гэта індывідуальныя капсулы, яны імкнуцца стаць непрапарцыйна дарагімі і дэфіцытнымі. Калі гэта адзінкі грамадскага транспарту, яны звычайна вялікага памеру і ездзяць з нячастымі інтэрваламі ці толькі па нешматлікіх маршрутах.

З павелічэннем хуткасці адаптацыя форм жыцця да транспартных сродкаў робіцца больш тыранічнай. Становіцца неабходным рабіць пастаянныя карэкціроўкі і дапаўненні да размеркавання больш кароткіх адрэзкаў часу. Становіцца неабходным прызначаць сустрэчы і даваць абяцанні на месяцы і нават на гады наперад. Паколькі некаторыя з гэтых абяцанняў, якія былі зробленыя вялікай цаной, не могуць быць вытрыманыя, існуе адчуванне пастаяннай няўдачы, якое стварае пачуццё пастаяннага напружання. Чалавек мае толькі абмежаваную здольнасць скарацаць праграмаванню. Калі хуткасць перавышае пэўны паказчык, транспартная сістэма саборнічае з іншымі сістэмамі ў вычэрпванні цяжкіх людзей да сацыяльнага кантролю.

Машыны паварочваюцца супраць людзей на значна меншым узроўні магутнасці за той, што быў бы забаронены паводле першых пяці крытэраў. У той час як гэтыя

крытэры вызначаюць неабходныя гарантыі жыццю і свабодзе, *баланс мэт* залежыць ад вартасці іншага кшталту. Канцэптуальныя, а не эмпірычныя крытэры могуць быць выстаўлены для канстытуцыйнага абмежавання магутнасці. Для большасці мусіць быць адносна проста заканадаўча вызначыць, якія злоўжыванні яна вытрывае ад любой меншасці, ці якой шкодзе яна не стане падвяргаць сваіх нашчадкаў. Распазнанне найбольш сацыяльна пажаданай магутнасці прылады мае іншую прыроду; яно можа быць толькі вынікам палітычнай працэдур. Вартасць, атрыманая за час, змарнаваны на хуткаснае перамяшчэнне, абумоўліваецца кансэнсусам у супольнасці наконт узроўню яе свабоды як канкрэтнага цывілізацыйнага выбару.

Перамяшчэнне на хуткасцях вышэйшых за хуткасць ровара патрабуе энергызатрат з вонкавага асяроддзя. Хуткасць пераводзіцца непасрэдна ў сілу, і неўзабаве патрэбы ў магутнасці растуць у геаметрычнай прагрэсіі. У Злучаных Штатах 22 адсоткі ператворанай энергіі прыводзіць у рух транспартныя сродкі, а яшчэ 10 адсоткаў трымаюць дарогі для іх адкрытымі. Гэтую колькасць энергіі можна параўнаць з агульнай энергіяй (за выняткам хатняга ацяплення), што патрабуецца для разам узятых эканомік Індыі і Кітая. Энергіі, што выкарыстоўваецца ў Злучаных Штатах толькі дзеля руху транспартных сродкаў, якія разганяюцца да хуткасці вышэйшай за хуткасць ровара, хапіла б для дапаможных матараў у дваццаць разоў большай колькасці транспартных сродкаў для людзей, якія хочуць рухацца на хуткасці ровара і не могуць ці не хочуць ціснуць педаль, бо яны хворыя ці старыя, ці таму, што яны хочуць перавезці цяжкі груз або праехаць вялікую адлегласць, ці проста таму, што хочуць расслабіцца. Толькі на падставе роўнага распаўсюду ў сусветным маштабе хуткасці вышэйшыя за роварныя маглі б быць забароненыя. Вядома, дапушчэнне эгалітарнага кансэнсусу, дастаткова моцнага, каб прыняць такую

прапанову, — гэта толькі фантазія. Аднак пры бліжэйшым разглядзе многія супольнасці выявяць, што тая самая хуткасць, якая неабходная для роўнага распаўсюду мабільнасці, таксама вельмі блізкая да аптымальнай хуткасці, якая дае найбольшую вартасць жыццю супольнасці. Пры пастаяннай хуткасці ў 20 міляў за гадзіну Філеас Фог мог бы зрабіць сваю вандроўку вакол свету за сорак дзён замест васьмідзесяці. Імітацыйныя даследаванні былі б карыснымі дзеля вывучэння палітычнага ўяўлення ў пошуках аптымальнай свабоды з таварыскімі матарызаванымі прыладамі. Хто выйграў бы ад стабілізацыі дарожнага руху ў Калькуце, калі б хуткасці былі абмежаваныя 10 мілямі ў гадзіну? Якую цану давялося б заплаціць ваенным Перу дзеля абмежавання хуткасці ў краіне 20 мілямі ў гадзіну? Які прырост у роўнасці, дзейнасці, здароўі і свабодзе вынікаў бы з абмежавання хуткасці ўсіх транспартных сродкаў хуткасцю ровараў і караблёў?

Негатыўная адплата не абмяжоўваецца толькі транспартам. Дзевяноста адсоткаў усёй медычнай дапамогі пацыентам з невылечнымі хваробамі не звязана з іх здароўем; такое лячэнне вядзе да павелічэння пакут і недзеяздольнасці без істотнага працягу жыцця. Максімальная даступнасць паслуг дзеля аптымальнага догляду за асобным пацыентам знаходзіцца ў пэўным прамежку. Вышэй за гэты прамежак медычныя рахункі вымяраюць здароўе пацыента такім самым чынам, якім ВВП вымярае заможнасць дзяржавы. У абодвух выпадках у аднолькавым маштабе складаецца рынкавая вартасць выгод і абарончыя расходы, якія становяцца неабходнымі, каб ураўнаважыць непажаданыя пабочныя эфекты іх вытворчасці. Тэхналагічнае нарошчванне медыцыны спярша перастае служыць выздараўленню, а потым перастае працягваць жыццё. Медыцына ператвараецца ў рытуал тэрмінальнай (перадсмяротнай) дапамогі, які адмаўляе смерць: фініш гонкі, у якім найбольш дапасаваная да машын асоба паказвае найбольш відовішчныя дасягненні.

Кантрольныя даследаванні найперш тычацца аналізу павелічэння гранічнай некарыснасці і небяспекі росту. Затым яны датычацца адкрыцця агульных сістэм інстытутычнай структуры, якія аптымізуюць таварыскую вытворчасць. Гэты від даследаванняў сутыкаецца з псіхалагічным супрацівам. Рост пачаў прыводзіць да залежнасці. Як і гераінавая залежнасць, гэтая звычка скажае суджэнні пра базавыя каштоўнасці. Любы наркаман гатовы ўсё болей плаціць за задавальненні, якіх усё меней. Яны робяцца цяжкімі да росту гранічнай некарыснасці. Яны сляпыя да глыбейшага расчаравання, бо ўключыліся ў гульню на стаўкі, якія заўжды павышаюцца. Розум, які прызвычаіўся думаць, што транспарт мусіць забяспечваць хуткі рух, а не скарачэнне затрачаных на перасоўванне часу і высілкаў, здзіўляецца гэтай адваротнай гіпотэзе. Чалавек ад прыроды рухавы, і, каб гарантаваць падтрымку праз грамадскую ахвярнасць, трэба давесці, што хуткасці вышэйшыя за тыя, якія чалавек можа дасягнуць праз выкарыстанне сваіх канечнасцяў, маюць вялікую грамадскую каштоўнасць.

Кантрольныя даследаванні мусяць высветліць і паказаць ва ўсіх фарбах адносіны людзей з іх прыладамі. Яны мусяць пастаянна, рознымі спосабамі дэманстраваць публіцы даступныя рэсурсы і наступствы іх выкарыстання. Яны мусяць уражваць людзей існаваннем любой тэндэнцыі, што пагражае аднаму з асноўных балансаў, ад якіх залежыць жыццё. Кантрольныя даследаванні вядуць да ідэнтыфікацыі тых класаў людзей, непасрэдна якім найбольш шкодзяць такія тэндэнцыі, і дапамагаюць людзям ідэнтыфікаваць сябе як чальцоў такіх класаў. Такія даследаванні ўказваюць, як асобная свабода можа быць пастаўлена пад небяспеку для чальцоў розных груп, якія маюць у іншых выпадках канфліктныя інтарэсы. Кантрольныя даследаванні ўключаюць публіку, паказваючы, што патрабаванні свабоды любой групы ці саюза могуць быць атаясамлены з безумоўным інтарэсам усіх.

Адмова ад маніі росту будзе балючай, але пераважна для пакалення, якому даўдзецца адчуць пераход, і перадусім для тых, хто зрабіўся найбольш недзеяздольным праз спажыванне. Калі іх становішча ўдасца жыва запамінаць, гэта можа дапамагчы наступнаму пакаленню пазбегнуць таго, што вядома як шлях да рабства.

Частка IV

Аднаўленне

Я абмеркаваў пяць вымярэнняў, ад якіх залежыць баланс жыцця. У кожным з іх я пазначыў тэндэнцыі, якія мусяць быць у раўнавазе, каб падтрымліваць гомеостаз, што ўтварае чалавечае жыццё. Я даводзіў, што кантроль за прыроднымі сіламі дзейсны толькі тады, калі выкарыстанне прыроды не робіць яе непрыдатнай для чалавека. Я даводзіў, што інстытуцыі дзейсныя, калі падтрымліваюць далікатны баланс паміж тым, што людзі могуць рабіць для сябе, і тым, што прылады на службе ананімных інстытуцый могуць рабіць для людзей. Фармальны інструктаж таксама залежыць ад балансу. Спецыяльныя арганізацыі ніколі не павінны падаўляць магчымасці для незалежнага навучання. Павелічэнне сацыяльнай мабільнасці можа зрабіць грамадства больш чалавечным, але толькі пры адначасным змяншэнні адрознення ў магутнасці, якое аддзяляе адзінкі ад масы. Нарэшце, павелічэнне тэмпу інавацый мае вартасць толькі тады, калі з ім таксама ўзмацняюцца ўгрунтаванасць у традыцыю, паўната энсу і бяспека.

Прылада можа выйсці з-пад кантролю чалавека, каб спярша стаць яго гаспадаром, а пасля — катам. Прылады могуць пачаць кіраваць людзьмі раней, чым тыя чакалі: плуг робіць чалавека гаспадаром саду, але таксама і ўцекачом з раёну пыльных бураў. Помста прыроды можа нараджаць дзяцей, меней дастасаваных да жыцця за іх

бацькоў, пры тым народжаных у свеце, які меней ім пасуе. *Homo faber* можа быць ператвораны ў вучня чарадзея. Спецыялізацыя можа рабіць яго паўсядзённасць настолькі складанай, што апошняя адчуваецца ад яго дзейнасці. Залежнасць ад прагрэсу можа занявольваць усіх людзей у гонцы, у якой ніхто ніколі не дасягае мэты.

Ёсць два перыяды ў росце прылад: перыяд, калі машыны выкарыстоўваюцца для павелічэння чалавечых магчымасцяў, і перыяд, калі яны ўжываюцца для зужэння, знішчэння ці замены чалавечых функцый. У першы перыяд чалавек як індывід можа карыстацца ўладай на ўласную карысць і таму прымае адказнасць. У другі — машына бярэ верх: спачатку змяняючы рамкі выбару і матывацыі як у аператару, так і ў кліенту, а потым навязваючы абодвум сваю логіку і патрабаванні. Выжыванне залежыць ад устанаўлення працэдур, якія далі б звычайным людзям магчымасць распазнаваць гэтыя прамежкі і выбіраць выжыванне ў свабодзе, ацэньваць структуру, убудаваную ў прылады ды інстытуты, каб выключыць тыя, што па сваёй сутнасці дэструктыўныя, і кантраляваць карысныя. Выключэнне небяспечных для жыцця прылад і кантроль за мэтазгоднымі — два найважнейшыя прыярытэты для сённяшняй палітыкі. Шматлікія абмежаванні звышэфектыўнасці мусяць быць выказаны проста і палітычна дзейснай мовай. Гэта неадкладная задача сустракае, аднак, тры цяжкія перашкоды: ідалапаклонства навуцы, скажэнне звычайнай мовы і страту павагі да фармальнага працэсу, у якім прымаюцца грамадскія рашэнні.

1. Дэміфалагізацыя навукі

Болей за ўсё палітычныя дыскусіі глушацца памылковым поглядам на навуку. Гэты тэрмін стаў абазначаць хутчэй інстытуцыйнае прадпрыемства, чым асабістую дзейнасць, хутчэй складванне мазаікі, чым стыхійную

творчасць асобных людзей. Навукай сёння называюць дзейнасць па вытворчасці мрояў, якая выпускае лепшыя веды гэтаксама, як медыцына вырабляе лепшае здароўе. Шкода, якая наносіцца гэтым памылковым разуменнем прыроды навукі, ёсць нават больш фундаментальнай, чым шкода, якая наносіцца паняццям здароўя, адукацыі ці мабільнасці праз іх атаясамленне з індустрыяльнай вытворчасцю. Памылковыя чаканні лепшага здароўя псуюць грамадства, але робяць гэта толькі ў адным пэўным сэнсе. Яны спрыяюць зніжэнню клопату пра здаровае асяроддзе, здаровы лад жыцця і кампетэнцыі ў асабістым даглядзе за бліжнімі. Ашуканствы наконт здароўя выпадковыя. Інстытуцыяналізацыя ведаў вядзе да больш агульнай і прыніжальнай ілюзіі. Яна робіць людзей залежнымі ад таго, ці вырабіць нехта за іх іхныя веды. Яна вядзе да паралюшу маральнага і палітычнага ўяўлення.

Гэты кагнітыўны дысананс трымаецца на ілюзіі, што веды асобнага грамадзяніна меней каштоўныя за «веды» навукі. Першыя — гэта меркаванне індывідаў. Яны цалкам суб'ектыўныя і выключаюцца з палітыкі. Другія — «аб'ектыўныя», г. зн. вызначаныя навукай і абвешчаныя прадстаўнікамі экспертаў. Гэтыя аб'ектыўныя веды разглядаюцца як тавар, які можа быць ачышчаны, пастаянна палепшаны, назапашаны і ўліты ў працэс, які цяпер называецца «прыняцце рашэнняў». Гэтая новая міфалогія кіравання праз маніпуляцыю запасамі ведаў непазбежна падточвае давер людзей да ўлады.

Свет не ўтрымлівае ніякай інфармацыі. Так ёсць. Інфармацыя пра свет ствараецца ў арганізме праз яго ўзаемадзеянне са светам. Калі мы кажам пра захаванне інфармацыі па-за межамі чалавечага цела, мы трапляем у семантычную пастку. Кнігі ці камп'ютары ёсць часткай свету. Яны могуць даваць інфармацыю, калі на іх глядзяць. Мы з прыемнасцю выводзім праблему навучання і пазнання ў сляпую зону нашага інтэлектуальнага бачання, калі блытаем носьбіты патэнцыйнай інфармацыі з самой

інфармацыяй. Мы робім тое самае, калі блытаем дадзеныя для патэнцыйнага рашэння з самім рашэннем.

Звышдавер да «лепшых ведаў» становіцца самаздзяйсняльным прароцтвам. Людзі спярша перастаюць верыць уласным меркаванням і затым хочуць, каб ім казалі праўду пра тое, што яны ведаюць. Звышдавер да «лепшага прыняцця рашэнняў» спачатку перашкаджае здольнасці людзей вырашаць за сябе, а потым падрывае іх веру ў тое, што яны ўвогуле могуць нешта вырашаць.

Усё большае бяссілле людзей вырашаць за сябе ўплывае на структуру іх чаканняў. Людзі ператвараюцца з супернікаў у змаганні за рэдкія рэсурсы ў спаборнікаў за шчодрыя абяцанні. Прысуд праз выпрабаванне замяняецца зваротам да свецкіх рытуалаў. Гэтыя рытуалы арганізаваны як шалёнае спажыванне прапаноў з нейкага меню: вучэбнай праграмы, тэрапіі ці судовай справы. Абяцанне, што навука забяспечыць заможнасць для ўсіх і для кожнага адпаведна з яго аб'ектыўна верыфікаванымі заслугамі пазбаўляе асабісты канфлікт яго творчай легітымнасці. Людзі, якія развучыліся вырашаць пра свае ўласныя правы на падставе ўласных довадаў, становяцца пешкамі ў сусветнай гульні, якой аперуюць мегамашыны. Кожная асоба больш не можа рабіць уласны ўнёсак у пастаяннае абнаўленне грамадства. Зварот да лепшых ведаў, вырабленых навукай, не толькі касуе асабістыя рашэнні пра здольнасць спрычыняцца да бягучага гістарычнага і грамадскага працэсу, але таксама знішчае правілы доказаў, праз якія традыцыйна людзі дзеяцца вопытам. Спажывец ведаў залежыць ад атрымання запакаваных праграмаў, якія заліваюцца ў яго. Ён знаходзіць бяспеку ў чаканні, што яго сусед і яго начальнік бачылі тыя самыя праграмы і чыталі тыя самыя калонкі. Працэдура, праз якую людзі шчыра абменьваюцца асабістымі ўпэўненасцямі, размываецца ўсё больш частым зваротам да надзвычай кваліфікаваных ведаў, вырабленых навукай, прафесіяй ці палітычнай партыяй. Маці атручваюць сваіх

дзяцей паводле парады рэкламных агентаў ці дактароў медыцыны. Нават у судзе і ў парламенце навуковыя чуткі, добра схаваныя пад вэлюмам экспертнага сведчання, уплываюць на юрыдычныя і палітычныя рашэнні. Суддзі, урады і выбарцы адмаўляюцца ад уласных доказаў неабходнасці развязання канфліктаў у сітуацыі вызначанай і пастаяннай нястачы і выбіраюць далейшы рост на падставе звестак, якія яны, бяспрэчна, не могуць цалкам разумець.

Калі супольнасці сталі звышдаверлівымі да навукі, яны пакінулі экспертам вызначэнне верхніх меж росту. Гэты мандат заснаваны на памылцы. Эксперты могуць вызначыць стандарты на ўзроўнях трохи ніжэйшых за тыя, пры якіх людзі занадта актыўна скардзяцца. Яны могуць трымаць публіку ў няведанні і прадухіляць бунты. Але нельга давяраць закрытым групам роўных паміж сабой людзей самаабмежаванне ў пашырэнні іх экспертных ведаў. Таксама мы не можам чакаць, што яны будуць прадстаўнікамі звычайных людзей. Навуковая экспертыза не можа вызначыць, *што* людзі будуць цяпець. Ніхто не можа адмовіцца ад права вырашаць гэта для сябе. Безумоўна, *можна* эксперыментавать на людзях. Нацысцкія дактары вывучалі, *што* можа вытрываць арганізм. Яны даведаліся, як доўга сярэднестатыстычны чалавек можа выжыць пад катаваннем, але гэта не сказала ім нічога пра тое, *што* можа трываць канкрэтны чалавек. Гэтыя дактары былі асуджаныя паводле ўстава, падпісанага ў Нюрнбергу праз два дні пасля Хірасімы і за дзень да скідвання бомбы на Нагасакі.

Тое, што сцерпіць насельніцтва, застаецца па-за эксперыентам. Мы можам сказаць, што здараецца з асобнай групай людзей у выключных абставінах — у турме, у экспедыцыі ці ў эксперыменце. Такія прэцэдэнты не могуць служыць мерай нягод, якія згодна дапусціць грамадства як вынік вырабу прылад ці правілаў на паслугу гэтаму грамадству. Навуковыя вымярэнні могуць пад-

казаць, што пэўная спроба пагражае аднаму з асноўных балансаў жыцця. Толькі ўсвядомленае меркаванне большасці разумных людзей, якія дзейнічаюць на нашмат складанейшым падмурку довадаў штодзённасці, можа вызначыць, як абмежаваць асабістыя і грамадскія мэты. Навука можа праясніць вымярэнні валадарства чалавека ў сусвеце. Толькі палітычная супольнасць можа дыялектычна выбіраць вымярэнні даху, пад якім будуць жыць яе чальцы.

2. Новы погляд на мову

Паміж 1830 і 1850 гадамі некалькі вынаходнікаў сфармулявалі закон захавання энергіі. Большасць з іх былі інжынерамі, і незалежна адзін ад аднаго яны перавызначылі плыўкую жыццёвую сілу сусвету ў тэрмінах работы, якую маглі выконваць машыны. Вымярэнні, якія маглі быць зроблены ў лабараторыі, сталі шкалой, з дапамогай якой з таго часу можна было вызначыць таямнічую касмічную сувязь, што стагоддзямі называлася *vis viva*⁷.

На працягу таго самага перыяду індустрыя ўпершыню паспяхова саборнічала з іншымі спосабамі вытворчасці. Індустрыяная прадукцыйнасць стала шкалой, паводле якой пачалі вымяраць чалавечую эфектыўнасць ва ўсёй эканоміцы. Хатняя праца, сельская гаспадарка, рамяство і дзейнасць у натуральнай гаспадарцы ад вырабу кансерваў да самастойнага будаўніцтва дома пачалі разглядацца як другасныя формы вытворчасці. Індустрыяны спосаб вытворчасці спярша знізіў і потым паралізаваў сувязь вытворчых стасункаў, якія суіснавалі ў грамадстве.

Гэтая манаполія аднаго спосабу вытворчасці над усімі грамадскімі адносінамі нашмат глыбейшая за саборніцтва фірм, якое засланяе яе. У паверхневым саборніцтве пераможца лёгка распазнаецца як найбольш

⁷ *Vis viva* (лат.) — кінетычная энергія, літаральна: «жывая сіла» (заўв. рэд.).

капітала-інтэнсіўная фабрыка, лепей арганізаваная справа, больш эксплуатацыйная і лепей абароненая галіна прамысловасці, карпарацыя, якая распаўсюджвае безгаспадарчасць найбольш неназойліва ці вырабляе для вайны. У шырокім маштабе гэтая гонка прымае форму спаборніцтва паміж транснацыянальнымі карпарацыямі ды нацыямі-дзяржавамі, якія індустрыялізуюцца. Але гэтая смяротная гульня паміж гігантамі адцягвае ўвагу ад рытуальных паслуг, якія сама гульня аказвае канкурэнтам. З пашырэннем арэны спаборніцтва індустрыяльная структура навязваецца сусветнаму грамадству. Карпаратыўны спосаб вытворчасці ўсталёўвае радыкальную манаполію не толькі над рэсурсамі і прыладамі, але таксама і над уяўленнем і матывацыйнай структурай людзей. Палітычныя сістэмы спаборнічаюць, каб ахрысціць у супрацьлеглыя веравучэнні адну і тую ж індустрыяльную структуру, што пашыраецца; пры тым яны не разумеюць, што гэтая структура знаходзіцца па-за іх кантролем. Збег карпаратыўных манаполій на глыбокім структурным узроўні грамадства можа быць названы індустрыялізацыяй чалавека. Гэтая тэндэнцыя мусіць быць развернутая, каб людзі былі вольнымі. Але само індустрыянае скажэнне мовы надзвычай ускладняе фармулёўку гэтага пытання.

Мова адлюстроўвае манаполію індустрыянага спосабу вытворчасці над успрыняццем і матывацыяй. Мовы індустрыяльных нацый атаясамліваюць плён стваральнай працы (creative work) і чалавечай цяжкай працы (human labour) з вырабамі індустрыі. Матэрыялізацыя свядомасці таксама адлюстравана ў заходніх мовах. Школы дзейнічаюць пад лозунгам «Адукацыя!», у той час як звычайная мова пытае, што дзеці «вучаць». Функцыянальны пераход ад дзеяслова да назоўніка пралівае святло на адпаведнае збядненне сацыяльнага ўяўлення. Людзі, якія размаўляюць намінатыўнай мовай, па звычцы выказваюць маёмасныя стасункі з *працай*, якую яны *маюць*. Па ўсёй Лацінскай Амерыцы толькі наёмныя працаўнікі — як рабочыя,

так і бюракраты — кажуць, што яны *маюць* працу; сяляне кажуць, што яны *робяць* яе: «*Van a trabajar, pero no tienen trabajo*»⁸. Тыя, хто быў мадэрнізаваны ды аб'яднаны ў прафсаюзы, чакаюць ад прамысловасці не толькі вытворчасці тавараў, але і больш працы для большай колькасці людзей. Не толькі тое, што людзі робяць, але і тое, чаго яны хочуць, абазначаецца назоўнікам. «Housing» абазначае ў большай ступені тавар (жытло, дамы), чым дзейнасць (забеспячэнне жыллём). Людзі набываюць веды, мабільнасць, нават адчувальнасць ці здароўе. Яны *маюць* не толькі працу ці забаву, але нават сэкс.

Гэты пераход ад дзеяслова да назоўніка адлюстроўвае трансфармацыю ідэі ўласнасці. Слова «уладанне», «утрыманне» і «авалодванне» больш не апісваюць дачыненні, якія людзі могуць мець з карпарацыямі накшталт сістэм школ ці аўтамагістраляў. Уласніцкія заявы, што робяцца пра прылады, пачалі азначаць здольнасць распараджацца іх прадукцыяй, адсоткамі ад капіталу, ці таварамі, ці нейкім відам прэстыжу, звязаным з іх дзейнасцю. Цалкам індустрыялізаваны чалавек называе сваім пераважна тое, што было для яго зроблена. Ён кажа «мая адукацыя», «мой транспарт», «мае забавы», «маё здароўе» пра тавары, якія ён атрымлівае ад школы, аўтамабіля, шоў-бізнесу ці лекара. Заходнія мовы, і перадусім ангельская, сталі амаль неаддзельнымі ад індустрыйнай вытворчасці. Заходнія людзі маглі б даведацца з іншых моў, што стасункі ўласнасці могуць быць пераструктураваныя таварыскім спосабам. Напрыклад, у мікранезійскіх мовах існуюць цалкам адрозныя сродкі, каб апісваць адносіны, якія я маю са сваімі ўчынкамі (якія нельга ад мяне аддзяліць), да майго носа (які можна адрэзаць), да маіх сваякоў (якіх мне навязалі), да майго каноэ (без якога я не магу быць паўнаважасным чалавекам), да напою (які я табе падаю) ці да таго самага напою (які я збіраюся выпіць).

⁸ «Яны ідуць працаваць, але ў іх няма працы» (ісп.). (Заўв. рэд.)

У грамадстве, чыя мова прайшла праз гэтыя змены, цвёрджанні сталі выказвацца ў тэрмінах тавару, а прэ-тэнзіі — у тэрмінах спаборніцтва за рэдкія рэсурсы. «Я хачу вучыцца» перакладаецца як «я хачу атрымаць адукацыю». Рашэнне зрабіць штосьці ператвараецца ў патрабаванне стаўкі на рулетцы школьніцтва. «Я хачу прайсціся» перафармулюецца як «мне патрэбны транспарт». Суб'ект у першым выпадку называе сябе як таго, хто дзейнічае, а ў другім — як спажывецца. Лінгвістычныя змены падтрымліваюць экспансію індустрыянай арэны: спаборніцтва за інстытуцыяналізаваныя каштоўнасці адлюстроўваецца ў выкарыстанні іменнай, або намінальнай, мовы. Гэтае спаборніцтва за долю непазбежна прымае форму гульні. Людзі ўдзельнічаюць у азартнай гульні за тое, што яны ўспрымаюць як назоўнікі. Вядома, гэтае спаборніцтва можа быць арганізавана як гульня з нулявой сумай, у якой адзін выйграе, калі другі прайграе, ці як гульня з ненулявой сумай, у якой абодва ўдзельнікі атрымліваюць болей, чым страчваюць. Абавязковая школа можа быць інтэрпрэтавана як прыклад гульні з нулявой сумай: ёсць толькі пераможцы і пераможаныя; паводле азначэння, школа надае прывілеі меншай колькасці людзей, чым паніжае ў сацыяльным статусе. Прыкладам другой гульні можа быць пераход ад прыватнага да грамадскага транспарту: прынамсі на нейкі час больш пасажыраў змогуць дабірацца хутчэй, куды б яны ні пажадалі паехаць.

Канфлікт не мусіць быць спаборніцтвам за дэфіцытныя тавары. Ён можа таксама выявіць рознагалоссі на конт таго, якія ўмовы найлепей ліквідавалі б абмежаванні аўтаномнага дзеяння. Канфлікт можа весці да стварэння новай свабоды; але гэтая магчымасць прыхована іменнай мовай. Канфлікт можа стварыць для абодвух бакоў права рабіць, і рабіць рэчы, якія, паводле азначэння, не ёсць ані таварамі, ані дэфіцытам. Канфлікт, які прыводзіць да права хадзіць пешшу, удзельнічаць у фармаванні грамад-

ства, размаўляць і мець зносіны нароўні, жыць у чыстым паветры ці выкарыстоўваць таварыскія прылады, пазбаўляе абодвух супернікаў пэўнай часткі заможнасці дзеля непараўнальнага набытку — новай свабоды.

У некаторых грамадствах скажэнне мовы скалечыла палітычную фантазію да такой ступені, што розніцу паміж прэтэнзіяй на тавары і правам на таварыскія прылады стала немагчыма зразумець. Абмежаванні на прылады не могуць быць публічна абмеркаваныя. Грамадская слепата да важных пытанняў — не новы феномен. Людзі дзесяцігоддзямі адмаўляліся расплюшчыць вочы, напрыклад, на важнасць кантролю росту насельніцтва. Абмежаванне прылад дзеля свабоды і таварыскасці цяпер ёсць такім пытаннем, якое нельга ўздзімаць. Абмежаванне хуткасці транспарту як асноўная тэма выбараў здаецца багатым неверагоднай, а бедным — недарэчнай ідэяй. Людзі, народжаныя побач з аўтамагістралямі не могуць уявіць свет без хуткасці, а сялянін у Андах не можа ўразумець, чаму нехта мусіць падарожнічаць гэтак хутка. Запаволенне як умова добрага транспарту гучыць скандальна. Парада абмежаваць прылады гучыць сёння гэтаксама глыбока непрыстойна, як прапанова большай сэксуальнай адкрытасці і свабоды як умовы для лепшага заканадаўства пра шлюб гучала б пакаленне назад.

Аперацыйны код індустрыяльных прылад умешваецца ў паўсядзённую мову і зводзіць паэтычнае самасцвярджанне чалавека да маргінальнага пратэсту, які ледзь зносяць. Індустрыялізацыя чалавека, якая вынікае з гэтага, можа быць развернутая ў адваротны бок толькі пры аднаўленні таварыскай функцыі мовы, але з новым узроўнем свядомасці. Мова, якая выкарыстоўваецца людзьмі, што разам заяўляюць і бароняць правы кожнай асобы на ўдзел у фармаванні супольнасці, становіцца, так бы мовіць, прыладай другога парадку дзеля высвятлення стасункаў людзей з інжынернымі сродкамі.

3. Аднаўленне прававой працэдуры

Падтрымка прадукцыйнага грамадства, якое пастаянна пашыраецца, стала моцна дамінантнай мэтай насяўнай структуры палітыкі і закону. Працэдура, праз якую людзі вырашаюць, *што* мусіць быць зроблена, стала прыслужваць ідэалогіі, паводле якой карпарацыі мусяць вырабляць болей: болей ведаў і рашэнняў, болей тавараў і паслуг. Гэтае вычварэнства ўяўляе сабой трэцюю перашкоду для пераводу патрэбы ў грамадстве з межамі ў рэальны сацыяльны працэс.

Палітычныя партыі, заканадаўчыя органы і юрыдычная сістэма пастаянна выкарыстоўваюцца для заахвочвання і абароны росту школ, прафсаюзаў, лякарняў і сістэм дарог, не кажучы ўжо пра прамысловасць. Паступова не толькі паліцыя, але нават суды і сама прававая сістэма пачалі разумецца як прылады на службе індустрыянай дзяржавы. Тое, што яны часам абараняюць індывідаў ад індустрыяных патрабаванняў, сталася алібі для іх звычайнай службы легітымізацыі далейшай канцэнтрацыі ўлады. Разам з ідалапаклонствам навуковаму метаду і скажэннем мовы гэтая паступовая і ўсё большая страта даверу да палітычных і юрыдычных працэсаў ёсць найбольшай перашкодай на шляху да перааснашчэння грамадства.

Людзі пачынаюць разумець, што альтэрнатыўнае грамадства магчыма праз выкарыстанне зразумелай мовы. Яны могуць ажыццявіць яго, аднавіўшы ўсведамленне глыбокай структуры, праз якую ў іх грамадстве прымаюцца рашэнні. Такая структура існуе паўсюль, дзе людзі фармуюць супольнасць. Супярэчлівыя рашэнні могуць быць вынікамі таго самага працэсу, бо структура можа быць выкарыстана як для вызначэння асабістых каштоўнасцей, так і для падтрымкі інстытуцыйных паводзінаў. Але існаванне такіх канфліктных вынікаў не супярэчыць існаванню паслядоўнай структуры, якая іх спараджае. Людзі могуць вырашыць *атрымаць* адукацыю ў школе,

нават калі яны ўсведамляюць, што было б лепей вучыць штосьці самастойна. Яны могуць дазволіць адвезці іх у шпіталь, нават калі вырашылі паміраць дома. Гэтак жа, як кагнітыўны дысананс ёсць асновай дыялектыкі, так і адначасовае прыняцце супярэчных нормаў пацвярджае існаванне нарматыўных працэдур.

Грамадская вера ў існаванне працэдур удзелу была расхістаная, бо гэтымі працэдурамі пастаянна злоўжываюць. Яны сталі прыладамі для падтрымання неабмежаванай вытворчасці праз збежнасць аргументаў, якія прымаюць то маральны, то палітычны, то юрыдычны характар. Хрысціянскія цэрквы прапаведуюць пакору, міласэрнасць і аскетычнасць, але фінансуюць індустрыяльныя праграмы; сацыялісты прышчапляюць сталінісцкі спосаб вытворчасці, а закон пачаў ставіць прадпрыемства вышэй за індывіда. У хуткім часе камп'ютар будзе выкарыстоўвацца, каб вызначаць на кожным этапе, *што* мусіць быць зроблена для росту прылад, калі людзі наноў не ўсвядомяць, што яны падзяляюць глыбокую прыхільнасць да фармальных працэдур, праз якія могуць вызначаць, якім чынам іх цяперашнія найбольшыя інстытуцыі мусяць быць развернуты ў адваротным кірунку.

Калі людзі не пагодзяцца наконт працэсу, які можа быць працягла, па-таварыску і дзейсна выкарыстаны для кантролю за прыладамі грамадства, разварот цяперашняй інстытуцыйнай структуры або не можа быць прыведзены ў дзеянне ці, што больш важна, будзе ненадзейна падтрыманы. Зноў будуць з'яўляцца кіраўнікі, каб павялічыць інстытуцыйную прадукцыйнасць і заручыцца грамадскай падтрымкай для лепшых паслугаў, якія яны абяцаюць.

Калі закон прапаноўваецца як сродак для перабудовы грамадства, звычайна прыводзяць тры пярэчанні. Адно з іх даволі павярхоўнае: не кожны можа быць юрыстам, і таму не кожны можа самастойна карыстацца законам. Гэта, вядома, слушна толькі да пэўнай ступені. Параюры-

дычныя сістэмы могуць быць створаны ў асобных супольнасцях ды інкарпараваныя ва ўсеагульную структуру. Шырэйшы прастор можна надаць альтэрнатыўным механізмам (такім як пасярэдніцтва, прымірэнне ці арбітраж), каб даць магчымасць большага ўдзелу непрафесіяналам. Але наколькі гэтае прырэчэнне слушнае, настолькі яно і недарэчнае. Закон, які мае справу з рэгуляваннем буйнамаштабнай вытворчай дзейнасці, безумоўна, можа быць дэцэнтралізаваны, дэмістыфікаваны і дэбюракратызаваны. Але нават тады пэўныя грамадскія справы будуць і могуць на доўгі час застацца складанымі і шырокамаштабнымі, патрабуючы адпаведных юрыдычных прылад. Акурат у тым выпадку, калі закон будзе выкарыстоўвацца ў перамовах пра сусветныя правілы паміж вялікімі супольнасцямі — кожная з векавымі традыцыямі, — закон як працэс, які дае нам магчымасць урэгуляваць гэтыя справы, ёсць і будзе заставацца прыладай, для кіравання якой запатрабуецца пэўная колькасць экспертаў. Але гэта не значыць, што такія эксперты мусяць быць выпускнікамі юрыдычных факультэтаў ці прадстаўнікамі закрытай прафесіі.

Другое прырэчэнне вельмі істотнае і нашмат больш грунтоўнае: асобы, якія сёння аперуюць законам як сацыяльнай прыладай, глыбока заражаныя міфамі, якімі прасякнутае грамадства росту. Іх уяўленне магчымага і дасягальнага вызначаецца ведамі індустрыі. Памылкова чакаць, што цяперашнія карпарацыі сацыяльных інжынераў утылітарызма грамадства ператворацца ў абаронцаў грамадства таварыскага. Крытычная важнасць гэтага назірання дапаўняецца і падкрэсліваецца трэцім прырэчэннем. Юрыдычная сістэма — не проста набор пісаных законаў; гэта працяглы працэс, праз які гэтыя законы ствараюцца і затым прымяняюцца да рэальных сітуацый. Закон выкарыстоўваецца, каб навязаць пэўны тып мыслення ўсім удзельнікам. Выніковы змест закона ўвасабляе ідэалогію заканадаўцаў і суддзяў. Тое, як яны адчуваюць

уласцівую культуры ідэалогію, становіцца ўсталяванай міфалогіяй у законах, якія яны робяць і прымяняюць. Корпус законаў, якія рэгулююць індустрыйнае грамадства, непазбежна адлюстроўвае і ўзмацняе яго ідэалогію, сацыяльны характар і класавую структуру. «Болей» заўжды ёсць грамадскім дабром — болей магутнасці фірмам, прафесіям і партыям.

Хаця гэтае пярэчанне і паказвае на асноўную цяжкасць у выкарыстанні закона дзеля кардынальнай перабудовы грамадства, яно таксама пакідае нешта па-за ўвагай. Я старанна адрозніваю корпус законаў і чыста фармальную структуру, праз якую яно ствараецца, гэтаксама як адрозніваю выкарыстанне лозунгаў, паводле якіх дзейнічаюць інстытуцыі, ад выкарыстання звычайнай мовы; далей я таксама буду адрозніваць палітыку і фармальны палітычны працэс. Апошняе, а не першае ёсць другім парадкам прылад, якія нам патрабуюцца, якія мы можам падзяляць і мусім выкарыстоўваць.

Цяжка настойваць на адрозненні паміж сродкамі і мэтамі ў эпоху, калі намеры зведзеныя да аперацый, людзі павышаюць самасвядомасць, рухі маюць прэтэнзію забяспечыць «вызваленне», пра мовы, а не пра людзей, кажуць, што яны «гавораць», а палітыкі «робяць» рэвалюцыі. Закон можа ізноў падкрэсліваць агульную розніцу паміж сутнасцю і тым, што варта было б называць не «належным працэсам», а хутчэй «належнай працэдурай».

Дзве асноўныя ўзаемадапаўняльныя ўласцівасці агульнага права робяць яго фармальную структуру асабліва прыдатнай для прымянення да патрэб, якія паўстаюць у час глыбокага крызісу. Адна — гэта прыроджаная непарыўнасць сістэмы, а другая — яе антаганістычная прырода. Аналагічныя ўласцівасці можна знайсці і ў іншых юрыдычных сістэмах, але тут я выберу англа-амерыканскую сістэму права як ілюстрацыю майго больш агульнага аргумента.

Непарыўнасць, убудаваная ў заканатворчы працэс, у нейкім сэнсе захоўвае сутнасць зводу законаў. Гэта менш відавочна на заканатворчым этапе. Заканадаўцы вольныя ўводзіць інавацыі па сваім уласным выбары, пры ўмове, што яны застаюцца ў канстытуцыйных рамках. Але яны таксама мусяць дастасоўваць любы новы закон да наяўнага заканадаўства, і гэта вядзе да гарантый, што новае заканадаўства не будзе адрознівацца занадта моцна ад агульнай традыцыі дзейнага заканадаўства.

Функцыя судоў у забеспячэнні непарыўнасці сутнасці права больш відавочная. Суд прымяняе існае заканадаўства да рэальных сітуацый. Падобныя справы маюць падобныя рашэнні; у іншым выпадку падобным фактам сёння надаецца іншая значнасць. Права рэпрэзентуе суверэнную ўладу мінулага над цяперашняй спрэчкай, непарыўнасць дыялектычнага працэсу. Суд прызнае спрэчку за справу грамадскай важнасці ды ўключае яе развязанне ў звод законаў. У працэсе сацыяльны вопыт мінулага перапрыстасоўваецца пад цяперашнія патрэбы. Да цяперашняга рашэння, у сваю чаргу, будуць звяртацца ў будучых справах.

Непарыўнасць фармальнай структуры, якая выкарыстоўваецца ў гэтым працэсе, іншага парадку, чым працяглае ўвасабленне пэўных забабонаў у законы. Зразуметая ў гэтым фармальным сэнсе, сістэма непарыўнасці створана не для таго, каб захаваць змест нейкага існага зводу законаў. Яна можа быць нават выкарыстана, каб абараніць працяглае развіццё законаў, якія адпавядаюць грамадству, што павярнула на іншы шлях. У большасці канстытуцый няма нічога, што перашкодзіла б прыняццю законаў, якія вызначаць верхнія межы прадукцыйнасці, прывілеяў, прафесійнай манаполіі ці эфектыўнасці. У прынцыпе, наяўны працэс заканатворчасці і судаводства можа, пры развароце яго фокуса, ствараць і прымяняць такое права.

Антаганістычная прырода агульнага права ў роўнай ступені важная. Агульнае права фармальна не займаецца тым, што добра з этычнага ці тэхнічнага пункту гледжання. Гэта прылада для разумення ўзаемнасцей, якія праяўляюцца як рэальныя канфлікты. Яна пакідае тым, хто непасрэдна заклапочаны грамадскімі інтарэсамі, задачу настойваць на абароне іх правоў ці прасоўваць іх патрабаванні таго, што яны лічаць добрым. Гэтак працуе як законатворчасць, так і юрыспрудэнцыя; рашэнне ёсць актам балансавання канфліктных інтарэсаў шляхам, які тэарэтычна найлепшы для ўсіх.

Відавочна, што на працягу некалькіх апошніх пакаленняў гэты баланс быў цалкам скажоны на карысць прадукцыйна-арыентаванага грамадства. Але цяперашняе злоўжыванне юрыдычнай структурай не ёсць важкім довадам супраць яе выкарыстання ў зусім процілеглых мэтах. Інтарэсы, цалкам супраціўныя такому грамадству, вольныя ад ілюзіі, быццам рост можа пераадолець несправядлівасць, і ўсведамляючы абмежаванні, могуць у прынцыпе выкарыстоўваць тую самую прыладу. Вядома, недастаткова таго, што з'яўца новыя тыпы просьбітаў; у роўнай ступені слушна, што ў заканадаўцаў мусяць знікнуць ілюзіі наконт росту і што бакі мусяць прыводзіць довады пры прадстаўленні сваіх інтарэсаў у пераацэнцы таго, што сёння прымаецца за факты.

Не толькі заканадаўчы, але і юрыдычны працэс залежыць ад прадстаўлення канфліктных сацыяльных інтарэсаў зацікаўленымі бакамі для ўрэгулявання справы незацікаўленымі трыбуналамі. Гэтыя трыбуналы дзейнічаюць працяглым спосабам. Ідэальныя суддзі — простыя разумныя мужчыны і жанчыны, абываковыя да сутнасці справы, пагаднення па якой ад іх чакаюць, і эксперты ў прымяненні працэсу. На практыцы, аднак, трыбуналы таксама сталі службыць канцэнтрацыі магутнасці і павелічэнню індустрыяльнай вытворчасці. Не толькі суддзі і заканадаўцы лічаць, што канфлікт найлепей збалансаваны,

калі баланс схіляецца на карысць агульных інтарэсаў карпарацый, але і грамадства так абумовіла просьбітаў, каб яны заўжды патрабавалі болей. Большая доля інстытуцыйнага выпуску ўтварае сутнасць патрабаванняў нашмат часцей, чым абарона ад інстытуцыі, якая абмяжоўвае свабоду асобы рабіць штосьці самастойна. Але гэтае злоўжыванне фармальнай структурай агульнага права не псуе саму структуру.

Пярэчанне часта ўзнікае, калі антаганістычныя працэдуры прапануюцца як асноўны сродак супрацьстаяння індустрыяльнаму росту. Грамадства ўжо моцна залежыць ад такога судаводства. Пастаянна рэкамендуецца пашырэнне яго на новыя сферы. Рэфарматары заканадаўства імкнуцца забяспечыць новую зброю ўсім класам, што знаходзяцца ў невыгодным становішчы: неграм, індзейцам, жанчынам, найманым работнікам, інвалідам. У выніку судовы разгляд стаў грувасткім, дарагім, і толькі нямногія з зацікаўленых могуць ім скарыстацца. Рашэнні часта адкладаюцца настолькі, што губляюць сваю значнасць. Заахвочваюцца ролевыя гульні, і гэта часта стварае новую напружанасць паміж штучнымі групамі. У выніку, на шляху стварэння структур для выкарыстання антаганістычных працэсаў рашэнні робяцца дэфіцытнымі.

Гэтае пярэчанне вельмі актуальнае, калі яно выказваецца супраць распаўсюду антаганістычнага судаводства на развязанне канфліктаў паміж людзьмі. Але сутнасцю нашага пытання не ёсць ані канфлікт паміж індывідамі, ані саборніцтва паміж групамі. Фундаментальны канфлікт у грамадстве адбываецца вакол дзеянняў, фактаў і рэчаў, у якіх людзі супрацьстаяць карпарацыям. Фармальна антаганістычная працэдура — гэта парадыгматычная прылада для грамадзян у супрацьстаянні пагрозе іх асноўным свабодам з боку індустрыі. Гэты працэс дастасаваны да супрацьстаяння двух партнёраў, якіх закон зрабіў роўнымі; у гэтым працэсе пакрыўджаны бок зацікаўлены ў аспрэчванні аднаго факта або адпаведна-

га закону ці прынцыпу і лічыць гэтае пытанне адзіным працяглым інтарэсам, які ён падзяляе з іншым бокам. Група грамадзян, зацікаўленых у перабудове грамадства, рупіцца не пра перамовы ці пасярэдніцтва, але пра прамое супрацьстаянне індустрыяльнаму спосабу вытворчасці і яго неадпаведнай экспансіі ў канкрэтным выпадку.

Як і звычайная ангельская мова, фармальны працэс — таварыская прылада. Несумнеўна, індустрыяльныя інстытуцыі ўмацавалі сябе, скажаючы звыклае выкарыстанне гэтых прылад індывідамі і супольнасцямі. Але мова і фармальны працэс застаюцца істотна адрознымі ад мэт, дзеля якіх яны выкарыстоўваюцца. Людзі могуць абараніць мову і юрыдычныя працэдуры як прыроджана іхныя. Людзі могуць знайсці ў сваёй неад’емнай прыродзе ўпэўненасць у выкарыстанні іх фармальных структур, каб выказаць змест, цалкам процілеглы таму, дзеля якога людзей вучылі ў дзяцінстве выкарыстоўваць іх. Фармальная структура закона ўсё яшчэ прапаноўвае працэс, праз які звычайны грамадзянін можа прадставіць грамадству свой уласны практычны інтарэс у канфлікце з інтарэсам карпарацыі, нават калі гэтая карпарацыя ёсць дзяржаўным органам і нават калі гэты інтарэс ухваляе любую функцыянуючую ці прапанаваную праграму ці процістаіць ёй.

Было б недарэчна чакаць, што прафесіяналы, якія з’яўляюцца экспертамі ў скажоным выкарыстанні мовы ці закона, раптам здолеюць ясна думаць і правільна весці справу. Педагогі, якія ўсведамляюць заняпад школ, звычайна ўтрапёна шукаюць параду, якая дазволіць ім вучыць болей людзей пра болей рэчаў. Доктары схільныя верыць, што прынамсі нейкая частка агульна карысных ведаў, носьбітамі якіх яны з’яўляюцца, не можа быць выказана па-за іх жрэцкім кодам. Бессэнсоўна чакаць, што Амерыканская медычная асацыяцыя, Нацыянальная асацыяцыя адукацыі ці Асацыяцыя інжынераў дарожнага руху патлумачыць звычайнай мовай прафесійны банды-

тизм сваіх калег. Аднолькава бясплённа разлічваць на сучасных заканадаўцаў, юрыстаў і суддзяў у справе прызнання незалежнасці слушнага ад загадзя вызначанага добрага, якое для іх супадае з вышэйшай вытворчасцю тавараў карпарацыямі. Яны навучаны скіроўваць любы канфлікт на карысць усеагульнага індустрыянага росту. Але як выключны лекар тут і там дапамагае людзям жыць адказна, прымаць пакуты як неаспрэчны факт і сустракаць смерць, так і выключны юрыст можа дапамагчы людзям выкарыстаць фармальную структуру закона, каб прадставіць іх зацікаўленасць у таварыскім грамадстве. І хаця, верагодна, яго патрабаванні не будуць задаволеныя, ён можа выкарыстаць драму ў зале суда, каб заявіць пра свой пункт гледжання.

У грамадстве, напоўненым аптымізмам з нагоды пашырэння прылад, прававыя працэдуры ператварыліся ў самыя эфектыўны інструмент сацыяльнага кантролю людзей на службе гэтых прыладаў. Дзеля прагрэсу індустрыянага грамадства закон сістэматычна выкарыстоўваецца з мэтай сацыяльнага інжыніравання ды ўсё больш поўнай і ўдалай ліквідацыі адкідаў і трэння з мегамашыны. Англа-амерыканская індустрыя ў доўгатэрміновай перспектыве паслядоўна была больш паспяховай за індустрыю сацыялістычных краін. Закон больш эфектыўны за цэнтралізаванае планаванне ў прывядзенні людзей пад кіраўніцтва машын і ўтрыманні іх там. Але цяперашняе злоўжыванне юрыдычнай структурай не ёсць важкім довадам супраць яе выкарыстання ў зусім супрацьлеглых мэтах, хаця гэта і падказвае асцярожнасць у дачыненні да празмерна аптымістычных спадзяванняў на такое «перавернутае» выкарыстанне.

Большасць цяперашніх законаў і заканадаўцаў, большасць цяперашніх судаў ды іх рашэнняў, большасць пазоўнікаў ды іх патрабаванняў глыбока разбэшчаны ўсеахопным індустрыяльным кансэнсусам, што болей — гэта лепей і што карпарацыі служаць грамадскаму інтарэсу

лепей за людзей. Але гэты глыбока ўгрунтаваны кансэнсус не адмяняе майго тэзіса, што любая рэвалюцыя, якая грэбуе выкарыстаннем фармальных юрыдычных і палітычных працэдур, пацерпіць паразу. Толькі актыўная большасць, у якой індывіды і групы настойваюць па сваіх уласных прычынах на сваіх уласных правах і чые ўдзельнікі падзяляюць аднолькавую таварыскую працэдуру, можа аднавіць правы людзей супраць карпарацый.

Выкарыстанне працэдур з мэтай тармажэння, спынення і радыкальнай перабудовы нашых галоўных інстытуцый будзе здавацца іх кіраўнікам (і іншым залежным ад інстытуцый) злоўжываннем законам і падрываю адзінага прызнанага імі парадку. Чыноўніку, нават такому, які называе сябе суддзём, выкарыстанне належнай таварыскай працэдур здаецца карупцыяй і крыміналам.

Частка V

Палітычны паварот

Калі ў вельмі блізкай будучыні чалавек не здолее абмежаваць умяшальніцтва сваіх прылад у навакольнае асяроддзе і дзейсна кантраляваць нараджальнасць, наступныя пакаленні адчуюць на сабе жахлівы апакаліпсіс, прадказаны многімі экалагамі. Сутыкнуўшыся з гэтымі навіслымі бедствамі, грамадства можа стаяць у чаканні выжывання ў межах, вызначаных і прыведзеных у дзеянне бюракратычнай дыктатурай. Ці можа яно ўключыцца ў палітычны працэс праз выкарыстанне юрыдычных і палітычных працэдур? Ідэалагічна перадузятая інтэрпрэтацыя мінулага зрабілі прызнанне палітычнага працэсу ўсё больш складаным. Свабода была вытлумачана як права на матарызаваныя прылады; права, пра якое заяўляюць без разумных абмежаванняў індывіды і прыватныя аб'яднанні ў капіталістычных краінах і дзяржава ў сацыялістычных грамадствах. Аднаўленне стане магчымым толь-

кі пры ўмове прызнання і вяртання да ўжытку фундаментальнай структуры заходніх грамадстваў. Аналагічныя высілкі па аднаўленні зусім іншых фармальных структур стануць неабходнымі, калі былыя палітычныя ці культурныя калоніі пазбавяцца заходняга спосабу вытворчасці.

Бюракратычнае кіраванне выжываннем чалавецтва непрымальнае як з этычных, так і з палітычных прычынаў. Яно было б такім самым марным, як і папярэднія спробы масавай тэрапіі. Гэта, вядома, не значыць, што большасць не можа спярша скарыцца яму. Людзі могуць быць настолькі спалоханыя ўсё большымі доказамі росту насельніцтва і скарачэння рэсурсаў, што могуць добраахвотна аддаць свой лёс у рукі Вялікіх Братоў. Тэхнакратычныя даглядчыкі могуць атрымаць мандат вызначыць абмежаванні на рост ва ўсіх вымярэннях і вызначыць іх акурат у тым пункце, за якім далейшая вытворчасць азначала б поўнае знішчэнне. Гэтакая антыўтопія (*kakotopia*) магла б падтрымліваць індустрыяльную эпоху на найвышэйшым узроўні вытворчасці, які можна трываць.

Чалавек мог бы жыць пад пластыкавым каўпаком, які абараняў бы яго выжыванне і рабіў бы гэтае выжыванне ўсё больш бессэнсоўным. Паколькі талерантнасць чалавека стала б найбольш сур'ёзным абмежаваннем росту, было б адноўлена імкненне алхімікаў вырабіць чалавекамонстра, які б мог жыць сярод сноў розуму. Галоўнай функцыяй інжынерыі стала б псіхагенетычнае аснашчэнне самога чалавека як умова далейшага росту. Людзі былі б ад нараджэння да смерці заключаныя ў агульнасусветныя школьны будынак, лячыліся б у агульнасусветнай бальніцы, акружаныя тэлевізійнымі экранамі, а створанае чалавекам асяроддзе адрознівалася б ад агульнасусветнай турмы толькі назвай.

Альтэрнатывай менеджарскаму фашызму ёсць палітычны працэс, праз які людзі вырашаюць, якая колькасць любога дэфіцытнага рэсурсу ёсць максімумам, на

які можа прэтэндаваць любы чалец грамадства; працэс, у якім яны пагодзяцца ўтрымліваць абмежаванні адносна стабільнымі на працягу доўгага часу і праз які яны вызначаць узнагароду за пастаянны пошук новых спосабаў улучыць усё большы адсотак насельніцтва ў стварэнне ўсё большага з усё меншага. Такі палітычны выбар сціплага грамадства застаецца праведнай марай, пакуль мы не зможам паказаць, што ён не толькі неабходны, але і магчымы: (1) вызначыць канкрэтныя працэдуры, праз якія болей людзей даведаюцца пра прыроду нашага цяперашняга крызісу і пачнуць разумець, што абмежаванні неабходныя, а таварыскі лад жыцця пажаданы; (2) сабраць найбольшую колькасць людзей у падаўленыя сёння арганізацыі, якія заяўляюць пра сваё права на сціплы лад жыцця і падтрымліваць іх задаволенымі і таму прыхільнымі да таварыскага ладу жыцця; (3) адкрыць і пераацаніць палітычныя ці юрыдычныя механізмы, якія прымаюцца ў грамадстве, і навучыцца выкарыстоўваць іх, каб усталёўваць і абараняць таварыскае жыццё там, дзе яно ўзнікае. Гэтыя мерапрыемствы сёння могуць гучаць ідэалістычна. Але гэта не даказвае, што яны не могуць стаць дзейснымі, калі сучасны крызіс паглыбіцца.

1. Міфы і большасці

Галоўная перашкода для перабудовы грамадства — не недахоп інфармацыі пра тое, якія абмежаванні патрэбныя, і не недахоп людзей, якія прымуць абмежаванні, калі тыя стануць непазбежнымі, а сіла палітычных міфаў.

Амаль кожны ў багатых грамадствах — разбуральны спажывец. Амаль кожны ў пэўнай ступені ўцягнуты ў агрэсію супраць навакольнага асяроддзя. Разбуральныя спажывыцы складаюць колькасную большасць. Міф ператварае гэтую большасць у палітычную. Колькасныя большасці складаюць міфічны блок выбарцаў на пытанні, якое не ўздываецца; «іх» выклікаюць як непераможных

ахоўнікаў моцнай зацікаўленасці ў росце. Гэтая міфічная большасць паралізуе палітычныя дзеянні. Пры бліжэйшым разглядзе «яны» ёсць колькасцю разумных індывідаў. Адзін з іх — экалаг, які ляціць рэактыўным самалётам на канферэнцыю па абароне навакольнага асяроддзя ад далейшага забруджвання. Другі — эканаміст, які ведае, што рост эфектыўнасці робіць працу ўсё больш дэфіцытнай; ён спрабуе стварыць новыя крыніцы занятасці. Ніхто з іх не мае тыя ж самыя інтарэсы, што жыхар трушчобаў з Дэтройта, які купляе каляровы тэлевізар у растэрміноўку. Гэтыя трое належаць да блока выбарцаў не ў большай ступені, чым клеркі, рамонтнікі і прадаўцы нейкім чынам палітычна гамагенізаваныя, бо кожны баіцца страціць працу, мае патрэбу ў аўтамабілі і хоча медычнага абслугоўвання для сваіх дзяцей.

Не можа быць такога паняцця, як большасць, якая супрацьстаіць развязанню яшчэ не пастаўленага пытання. Большасць, якая агітуе за абмежаванні росту, — такое ж самае смеху вартае паняцце, як і большасць, якая патрабуе росту любой цаной. Большасці не ствараюцца агульнымі ідэалогіямі. Яны развіваюцца з усвядомленых уласных інтарэсаў. Самае вялікае, што могуць зрабіць нават найлепшыя ідэалогіі, — інтэрпрэтаваць гэты інтарэс. Пазіцыя, якую займаюць кожны мужчына і кожная жанчына, калі грамадская праблема становіцца надзвычайнай пагрозай, залежыць ад двух чыннікаў. Першы — як прыхаваны канфлікт раптоўна выліваецца ў палітычнае пытанне, патрабуючы ўвагі і дзеянняў на тым ці іншым баку. Другі — існаванне новых эліт, якія могуць прапанаваць інтэрпрэтацыйную структуру для новых — і таму нечаканых — злучэнняў інтарэсаў.

2. Ад заняпаду да хаосу

Я магу толькі здагадвацца, якім чынам заняпад індустрыяльнага грамадства нарэшце стане крытычным пытан-

нем. Але можна даволі ўпэўнена сцвярджаць пра кваліфікацыі, патрэбныя для забеспячэння кіраўніцтва ў час крызісу, які надыходзіць. Я лічу, што рост раскруціцца да поўнага спынення. Поўны калапс індустрыяльнай ма-наполіі на вытворчасць будзе вынікам сінергіі заняпаду шматлікіх сістэм, якія сілкуюць яе экспансію. Гэтая экспансія падтрымліваецца ілюзіяй, нібы дбайнае кіраванне сістэмамі можа стабілізаваць і гарманізаваць цяперашні рост, у той час як насамрэч яно падштурхоўвае ўсе інстытуцыі да іх другога водападзела. Амаль за адну ноч людзі страцяць давер не толькі да самых значных інстытуцый, але і да цудатворных рэцэптаў патэнцыйных антыкрызісных менеджараў. Здольнасць цяперашніх інстытуцый вызначаць такія каштоўнасці, як адукацыя, здароўе, сацыяльнае забеспячэнне, транспарт ці навіны, раптам вычарпаецца, бо будзе прызнаная ілюзіяй.

Гэты крызіс можа быць выкліканы непрадбачанай падзеяй, як Вялікую дэпрэсію падштурхнуў крах на Ўол-стрыт. Нейкае выпадковае супадзенне зробіць відавочнымі для публікі структурныя супярэчнасці паміж заяўленымі мэтамі і рэальнымі вынікамі працы нашых галоўных інстытуцый. Людзям раптам зробіцца ясным тое, што зараз відавочна толькі нямногім: арганізацыя ўсёй эканомікі дзеля «лепшага» жыцця стала галоўным ворагам *добрага* жыцця. Як і іншыя меркаванні, якія многія сталі падзяляць, гэтае будзе мець патэнцыял поўнага перавароту грамадскага ўяўлення. Вялікія інстытуцыі могуць даволі нечакана згубіць сваю рэспектабельнасць, легітымнасць і рэпутацыю слуг грамадскага дабра. Гэта здарылася з каталіцкай царквой падчас Рэфармацыі, з каралеўскай уладай падчас рэвалюцыі. Тое, чаго немагчыма было ўявіць, стала відавочным за адну ноч: людзі могуць і будуць абезгалоўліваць сваіх уладароў.

Раптоўныя змены маюць іншы парадак, чым зваротная сувязь ці эвалюцыя. Паназірайце за вірамі пад вадаспадам. Многія гады віры застаюцца на тым самым

месцы незалежна ад таго, высокая вада ці нізкая. Раптам яшчэ адзін камень падае ў басейн, увесь лад змяняецца, і старое аднавіць немагчыма. Людзі, якія выклікаюць прывід большасці, безнадзейна арыентаванай на рост, выглядаюць няздольнымі ўявіць палітычныя паводзіны ва ўмовах краху. Справы перастаюць ісці як звычайна, калі масы страчваюць веру ў індустрыяльную прадукцыйнасць, а не проста ў папяровыя грошы.

Пакуль яшчэ можна разглядаць заняпад кожнай з нашых шматлікіх сістэм паасобку. Ніякія сродкі не спрацоўваюць, але мы яшчэ можам знайсці рэсурсы, каб падтрымаць кожны прапанаваны сродак. Урады лічаць, што могуць справіцца з заняпадам камунальных службаў, парушэннямі ў адукацыйнай сістэме, нясцерпным транспартам, хаосам судаводства, гвалтоўнай незадаволенасцю моладзі. Кожнае пытанне разглядаецца як асобны феномен, кожнае растлумачваецца ў розных дакладах, кожнае патрабуе новага падатку і новай праграмы. Спрэчкі пра альтэрнатыўныя сродкі надаюць верагоднасці ўсім: дыскусія «свабодныя школы супраць дзяржаўных» падвойвае попыт на адукацыю; «гарады-спадарожнікі супраць манарэйкавага транспарту для пасажыраў» робяць так, што рост гарадоў здаецца непакісным; «вышэйшыя прафесійныя стандарты ў медыцыне супраць большай колькасці парамедычных прафесій» далей узвышаюць прафесіяналаў ад здароўя. Паколькі кожны з прапанаваных сродкаў падабаецца некаторым, звычайным рашэннем ёсць паспрабаваць абодва. У выніку адбываюцца далейшыя спробы зрабіць так, каб жораў рос, і забыць, што гэта жораў у небе.

Падыход Куліджа да папярэджанняў пра Дэпрэсію сёння прымяняецца да знакаў нашмат больш радыкальнага крызісу. Агульнаму сістэмнаму аналізу давяраюць суаднесці адзін з адным інстытуцыйныя заняпады, што вядзе толькі да большага планавання, цэнтралізацыі і бюракратызацыі дзеля дасягнення кантролю над насельніцтвам,

дастаткам ды няспраўнай індустрыяй. Беспрацоўе ў вытворчым сектары спадзяюцца кампенсаваць ростам выпуску рашэнняў, кантролю і тэрапій. Захапленне індустрыяй і механічнай вытворчасцю ўсё яшчэ робіць людзей сляпымі да магчымасці постіндустрыйнага грамадства, у якім некалькі розных спосабаў вытворчасці дапаўнялі б адзін аднаго. Спрабуючы прыйсці да гіперіндустрыянай і адначасова экалагічна прымальнай эры, яны паскараюць заняпад некалькіх іншых нефізічных і ў роўнай ступені фундаментальных вымярэнняў балансу жыцця.

Было б чыстым практыкаваннем у геамантыі прадказваць, якая серыя падзей адыграе ролю краху Ўол-стрыт як каталізатар першага крызісу індустрыйнага грамадства, а не проста ў індустрыяльным грамадстве. Але было б бязглузда не чакаць у вельмі блізкай будучыні падзеі, чые наступствы заціснуць рост прылад. Калі гэта адбудзецца, шум, які суправаджае крах, адцягне ўвагу ад таго, каб пабачыць гэты крах у адпаведнай перспектыве.

У нас яшчэ ёсць шанец зразумець прычыны будучага крызісу і падрыхтавацца да яго. Каб прадбачыць яго вынікі, мы мусім разабрацца, якім чынам раптоўныя змены могуць прывесці да ўлады раней прыніжаныя сацыяльныя групы. Не беды самі па сабе ствараюць такія сацыяльныя групы; яшчэ ў меншай ступені няшчасці прыводзяць да іх выхаду на гістарычную арэну; але катастрофы аслабляюць пераважаючыя сілы, якія выключылі бедных з удзелу ў сацыяльным працэсе. Эфект нечаканасці аслабляе кантроль, скідае аўтарытэтных кантралёраў і прыводзіць наверх тых людзей, якія не страцілі свой пункт апоры.

Калі кантроль аслабляецца, тыя, хто да яго прывык, мусяць шукаць новых саюзнікаў. У аслабленым эканамічна індустрыяльным стане Вялікай дэпрэсіі істэблішмент не мог абысціся без арганізаванай працоўнай сілы, і таму прафсаюзы атрымалі сваю долю ўлады ў межах структуры. На аслабленым працоўным рынку падчас Другой сус-

ветнай вайны індустрыя не магла абмысціся без працы чарнаскурых. Негры пачалі сцвярджаць сваю сілу.

3. Спасцігнуць крызіс

Сілы, якія імкнуцца абмежаваць вытворчасць, ужо дзейнічаюць у грамадстве. Грамадскія кантрольныя даследаванні могуць істотна дапамагчы гэтым людзям стаць больш з'яднанымі і самасвядомымі ў абвінавачванні росту, які яны лічаць руйнавальным. Мы можам чакаць, што іх галасы набудуць новы рэзананс, калі крызіс звышпрадукцыйнага грамадства стане вострым. Яны не ўтвараюць аб'яднання выбарцаў, але яны прамаўляюць за большасць, патэнцыйным удзельнікам якой ёсць кожны. Чым больш нечакана прыйдзе крызіс, тым больш раптоўна іх намеры могуць ператварыцца ў праграму. Але здольнасць накіроўваць падзеі ў гэты момант будзе залежаць ад таго, наколькі добра гэтыя меншасці ўсвядомяць глыбінную прыроду крызісу і зразумеюць, як выказаць яе дзейснаю моваю: абвясціць, чаго яны хочуць, што яны могуць зрабіць і чаго ім не трэба. Крытычнае выкарыстанне звычайнай мовы ёсць першым апорным пунктам для палітычнага развароту. Патрэбны другі апорны пункт.

Далейшы рост мусіць прывесці да шматбаковай катастрофы. Тое, што людзі прымуць шматлікія абмежаванні росту без катастрофы, здаецца зусім малаверагодным. Непазбежныя катастрофічныя падзеі могуць быць крызісам цывілізацыі або яе канцом: канцом праз вынішчэнне ці канцом у агульнасусветным канцэнтрацыйным лагеры Б. Ф. Скінэра пад кіраўніцтвам Т. Э. Фрэз'ера. Катастрофа, якую можна прадбачыць, будзе сапраўдным крызісам — то бок нагодай для выбару — толькі калі ў момант яе выбуху неабходныя сацыяльныя патрабаванні могуць быць дзейсна выказаныя. Гэтыя патрабаванні мусяць прадставіць людзі, якія змогуць прадэманстраваць, што

заняпад цяперашняй індустрыянай ілюзіі ёсць умовай для выбару дзейснага і таварыскага спосабу вытворчасці. Падрыхтоўка такіх груп — ключавая задача новай палітыкі на цяперашні момант.

Я ўжо даводзіў, што гэтыя групы мусяць быць гатовыя забяспечыць лагічна звязаны аналіз катастрафічнай падзеі і перадаць гэты аналіз звычайнай мовай. Я сцвярджаю, што яны мусяць быць гатовыя выкласці ў практычных выказах, якія крануць кожнага, прапанову неабходнасці грамадства з межамі. Мусіць быць паказана, што ахвяра — непазбежная цана для розных груп людзей, каб атрымаць тое, што яны хочуць — ці, прынамсі, каб быць вызваленымі ад таго, што стала нязносным. Але апрача выкарыстання слоў, каб апісаць абмежаванні як адначасна неабходныя і прывабныя, лідары гэтых груп мусяць быць падрыхтаванымі выкарыстоўваць сацыяльную прыладу, дастасаваную прадвызначаць тое, што дастаткова добра для ўсіх. Гэта мусіць быць прылада, якую паважваюць усе — як мову; прылада, якая, як мова, не губляе сваю магутнасць з-за мэт, у якіх яе выкарысталі ў найноўшай гісторыі; прылада, якая, як мова, валодае фундаментальнай структурай, якую злоўжыванне не можа цалкам сказіць.

Я ўжо даводзіў, што такой прыладай можа быць толькі фармальная структура палітыкі і права. У момант краху — індустрыянага, а не проста фінансавага — ператварэнне катастрофы ў крызіс залежыць ад даверу, які можа выклікаць група людзей, што ясна мысляць і адчуваюць, у роўных сабе. Тады яны мусяць давесці, што пераход да таварыскага грамадства можа і мусіць быць вынікам свядомага выкарыстання дысцыплінаванай працэдур, якая прызнае легітымнасць канфліктных інтарэсаў, гістарычны прэцэдэнт, з якога вырас канфлікт, і неабходнасць прытрымлівацца рашэння роўных сабе людзей. Патаварыску выкарыстаная працедура гарантуе, што інстытуцыйная рэвалюцыя застанеца прыладай, чые задачы

выяўляюцца па меры таго, як яны ўвасабляюцца; свядамае выкарыстанне працэдуры ў непарыўным антыбюракратычным сэнсе ёсць адзінай магчымай абаронай ад таго, каб сама рэвалюцыя стала інстытутам. Тое, ці будзе прымяненне гэтай працэдуры да кардынальнай перабудовы ўсіх асноўных інстытуцый грамадства тады называцца культурнай рэвалюцыяй, або аднаўленнем фармальнай структуры права, або сацыялізмам удзелу, або вяртаннем да духу *Fueros de España*, застаецца толькі справай густу.

4. Раптоўная змена

Калі я кажу пра новыя групы інтарэсаў ды іх падрыхтоўку, я не кажу пра групы дзеяння, царкву ці новы від экспертаў. Тым больш я не кажу пра адну палітычную партыю, якая магла б узяць уладу ў момант крызісу. Кіраўніцтва крызісам зробіць катастрофу незваротнай. Добра знітаваная і падрыхтаваная партыя можа ўсталяваць сваю ўладу ў момант крызісу, у якім будзе рабіцца выбар лёсу ўсеагульнай сістэмы. Такім крызісам была Вялікая дэпрэсія. На коне было пытанне пра кантроль за сродкамі вытворчасці. Такімі былі падзеі, якія прывялі марксістаў да ўлады ва Усходняй Еўропе. Але крызіс, які я апісаў як няўхільны, ёсць не крызісам у індустрычным грамадстве, але крызісам самога індустрыянага спосабу вытворчасці. Крызіс, які я апісаў, ставіць людзей перад выбарам паміж таварыскімі прыладамі і тым, каб быць расціснутымі машынамі. Адзіным адказам на гэты крызіс ёсць поўнае прызнанне яго глыбіні і прыняцце непазбежных самаабмежаванняў. Чым больш разнастайнымі будуць пункты гледжання, з якіх гэтае спасціжэнне будзе падзяляцца групамі інтарэсаў, і чым больш рознымі будуць інтарэсы, якія могуць быць абаронены толькі праз зніжэнне магутнасці ў межах грамадства, тым вышэйшая верагоднасць, што непазбежнае будзе прызнанае як такое.

Таксама я не кажу пра большасць, што выступае супраць росту, грунтуючыся на нейкіх абстрактных прынцыпах. Такая большасць недасягальная. Зрэшты, магчыма існаванне добра арганізаванай эліты, якая голасна абвешчае артадоксію супраць росту. Але такая праграмуючая эліта, што выступае супраць росту, была б вельмі непажаданай. Прымушаючы людзей прымаць абмежаванні індустрыйнай вытворчасці, не ставячы пад пытанне базавую індустрыяльную структуру сучаснага грамадства, яна непазбежна дасць болей улады бюракратам, што аптымізуюць рост, і стане іх зарукай. Адным з першых вынікаў пераходу да індустрыйнай эканомікі стабільнага стану стала б развіццё працаінтэнсіўнага, высокадысцыплінаванага сектара вытворчасці, які б рос і кантраляваў людзей, даючы ім працоўныя месцы. Гэтакая стабілізаваная вытворчасць высокарацыяналізаваных і стандартызаваных тавараў і паслуг была б (калі гэта магчыма) яшчэ далей ад таварыскай вытворчасці, чым сённяшняе грамадства індустрыяльнага росту.

Прыхільнікі грамадства з межамі не маюць патрэбы збіраць разам нейкую большасць. Большасць галасоў ва ўмовах дэмакратыі не матывуецца відавочнай прыхільнасцю ўсіх яе ўдзельнікаў да нейкай канкрэтнай ідэалогіі ці нейкай асобнай каштоўнасці. Большасць, што галасуе на карысць спецыфічных індустрыяльных абмежаванняў, магла б складацца з вельмі розных элементаў: тых, хто сур'ёзна прыгнечаны пэўнымі аспектамі звышвытворчасці, тых, хто не мае ад яе прыбытку, і тых, хто можа мець прэтэнзіі да агульнай арганізацыі грамадства — але не наўпрост да пэўнага выстаўленага абмежавання. Тое, як гэта функцыянуе ў часы нармальнай палітыкі, можа быць праілюстравана на прыкладзе школ. У некаторых няма дзяцей, і яны адчуваюць сябе пакрыўджанымі падаткам на школы. Іншыя мяркуюць, што падатковая нагрузка на іх вышэйшая, а паслугі — горшыя, чым для роўных ім з іншай акругі. Іншыя выступаюць супраць падатковай

падтрымкі школаў, паколькі яны хочуць пасылаць сваіх дзяцей у прыходскія школы. Іншыя — супраць абавязковага школьніцтва ў прынцыпе: некаторыя з прычыны таго, што яно шкодзіць моладзі, а некаторыя — бо яно спрыяе дыскрымінацыі. Усе гэтыя людзі могуць сфармаваць большасць, што галасуе, але не партыю ці секту. У цяперашніх умовах яны могуць мець поспех у змяншэнні памераў школ, але такім чынам яны толькі гарантуюць ім больш легітымнае выжыванне. Большасць, якая галасуе за абмежаванне адной з асноўных інстытуцыяў, звычайна бывае кансерватыўнай, калі справы ідуць, як звычайна.

Але большасць можа мець процілеглы эфект у крызісе, які закране грамадства на глыбейшым узроўні. Супольнае дасягненне некалькімі інстытутамі іх другога водападзелу — пачатак такога крызісу. Крах, які надыйдзе ўслед за гэтым, мусіць даць зразумець, што індустрыянае грамадства як такое — а не проста яго асобныя інстытуты — перарасло дыяпазон сваёй эфектыўнасці.

Нацыянальная дзяржава стала настолькі магутнай, што не можа выконваць свае заяўленыя функцыі. Як генерал Во Нгуен Зяп мог выкарыстаць ваенную машыну ЗША, каб выйграць сваю вайну, так і транснацыянальныя карпарацыі і прафесіі могуць цяпер выкарыстоўваць права і двухпартыйную сістэму, каб усталёўваць сваю імперыю. Але хаця дэмакратыя ў Злучаных Штатах можа перажыць перамогу Зяпа, яна не можа перажыць перамогу ІТТ і падобных. З набліжэннем татальнага крызісу становіцца больш відавочным, што нацыянальная дзяржава перарасла ў карпарацыю-ўласніка мноства прылад, якія абслугоўваюць самі сябе, а палітычная партыя — у інструмент арганізацыі акцыянераў на выбары кіруючых рад і прэзідэнтаў, што праходзяць ад выпадку да выпадку. У гэтай сітуацыі партыі падтрымліваюць права кожнага выбарца патрабаваць большых узроўняў *індыўідуальнага* спажывання і дзякуючы гэтаму змушаць да большых узроўняў *індустрыянага* спажывання. Людзі

могуць патрабаваць аўтамабіляў, але прысваенне долі агульных рэсурсаў грамадства транспартнай сістэмай, якая абумоўлівае карыснасць аўтамабіляў, пакідаецца для вырашэння экспертам. Такія партыі падтрымліваюць дзяржаву, чыёй адзінай мэтай ёсць падтрымка росту ВВП, і яны відавочна бескарысныя ў момант агульнага краху.

Калі справы ідуць нармальна, працэдурае супрацьстаянне карпарацый і кліентаў звычайна падвышае легітымнасць залежнасці апошніх. Але ў момант структурнага крызісу нават добраахвотнае зніжэнне звышэфектыўнасці часткай асноўных інстытутаў не пакіне ніводзін з іх у стане функцыянавання. Агульны крызіс адкрывае дарогу сацыяльнай рэканструкцыі. Страта легітымнасці дзяржавы як карпарацыі-ўласніка не знішчыць, але наноў сцвердзіць патрэбу ў канстытуцыйнай працэдуры. Страта даверу да партый, якія сталі фракцыямі акцыянераў, выявіць важнасць антаганістычных працэдур у палітыцы. Страта даверу да процілеглых заяў на большае індывідуальнае спажыванне толькі падкрэсліць важнасць выкарыстання антаганістычных працэдур у выпадку, калі трэба прыняць рашэнне пра прымірэнне супрацьлеглых комплексаў абмежаванняў для ўсяго грамадства. Той самы агульны крызіс, які можа весці да ўлады аднаго чалавека, урада экспертаў і ідэалагічнай артадоксіі, таксама ёсць цудоўнай магчымасцю рэканструяваць палітычны працэс, у якім удзельнічаюць усе.

Структуры палітычных і юрыдычных працэдур неадзельныя адна ад адной. Абедзве фармуюць і выражаюць структуру свабоды ў гісторыі. Калі гэта прызнана, сістэма належнай працэдуры можа быць выкарыстана як самая драматычная, сімвалічная і таварыская прылада ў палітычнай сферы. Зварот да закона застаецца магутным нават там, дзе грамадства робіць доступ да юрыдычнай машынерыі прывілеяй, дзе яно сістэматычна адмаўляе ў правасуддзі, дзе яно прыкрывае дэспатызм мантыяй відовішчных трыбуналаў. Нават тады, калі той, хто пад-

трымлівае фармальную структуру звычайнай мовы і працэдуры, атрымлівае пагарду, насмешкі і пераслед з боку сваіх таварышаў-рэвалюцыянераў, зварот індывіда да фармальнай структуры, якая караніцца ў гісторыі народа, застаецца самым магутным інструментам, каб гаварыць праўду і асуджаць злаякаснае дамінаванне індустрыянага валадарства над вытворчасцю як крайнюю форму ідалапаклонства. Я адчуваю амаль нясцерпныя пакуты, калі сутыкаюся з тым, што толькі слова, вернутае з гісторыі, застаецца для нас сілай для спынення катастрофы. Але толькі слова ў яго слабасці можа аб'яднаць большасць людзей у рэвалюцыйным пераўтварэнні непазбежнага гвалту ў таварыскую рэканструкцыю.

Для бедных краін, каб перайсці проста ў постіндустрыяльную эру таварыскасці, рэканструкцыя можа значыць прыняцце шэрагу негатыўных канструктыўных крытэраў, якімі стрымліваюцца прылады. Абмежаванні, якія можна выбраць, ёсць таго самага парадку, што і абмежаванні, якія дзевядзецца прыняць гіперіндустрыялізаваным краінам дзеля выжывання і за кошт той раскошы, якую яны лічаць сваім законным правам. Гэткае грамадская перабудова не можа быць падтрымана магутна ўзброеным войскам, як таму, што падтрыманне такога войска сарвала б рэканструкцыю, так і таму, што ніякае такое войска не можа быць дастаткова магутным. Абарона таварыскасці магчымая толькі тады, калі будзе здзяйсняцца людзьмі, якія кантралююць свае прылады. Імперыялістычныя наёмнікі могуць атруціць ці абяскровіць, але ніколі не скарыць народ, які выбраў прыняцце абмежаванняў на свае прылады дзеля таварыскасці.

ЗМЕСТ

Прадмова перакладчыка.....	5
----------------------------	---

Энергія і справядлівасць (1974)

Энергетычны крызіс	15
Індустрыялізацыя руху	23
Ачмурэлае ад хуткасці ўяўленне	27
Чысты перанос часу жыцця.....	30
Неэфектыўнасць паскарэння	33
Радыкальная манаполія індустрыі	36
Няўлоўны парог.....	41
Ступені самачыннай мабільнасці.....	44
Дамінантныя рухавікі супраць дапаможных.....	48
Недастатковае забеспячэнне, звышразвіццё і тэхналагічная сталасць.....	50

Прылады для таварыскасці (1973)

Падзякі	54
Уводзіны	55
Частка I. Два водападзелы.....	61
Частка II. Таварыскае пераўладкаванне	71
Частка III. Шматбаковы баланс	117
1. Біялагічная дэградацыя.....	120
2. Радыкальная манаполія	123
3. Звышпраграмаванасць.....	131
4. Палярызацыя.....	145
5. Састарэнне.....	152
6. Расчараванасць	156
Частка IV. Аднаўленне.....	166
1. Дэміфалагізацыя навукі.....	167
2. Новы погляд на мову	171
3. Аднаўленне прававой працэдуры.....	176

Частка V. Палітычны паварот	185
1. Міфы і большасці	187
2. Ад заняпаду да хаосу	188
3. Спасцігнуць крызіс	192
4. Раптоўная змена.....	194

Выдавецкая ініцыятыва кніжная серыя «Зялёная Літара»

Калі мы читалі больш, дык мы ведалі, што спачатку было слова. Зараз, калі нам складана фармуляваць тэксты даўжэй за 140 знакаў, мы ўсё часцей рэагуем на візуальныя вобразы і знешнюю форму. Мы не чытаем, а скануем тэксты як малюнкi.

Каб пачаць гаварыць, нам патрэбна мова. Каб наша ўласнае маўленне адрознівалася ад іншых, мы спрабуем фармуляваць свае выказванні самастойна. Для таго, каб пачаць разважаць «па-зялёнаму», неабходны пэўныя веды. Выдавецкая ініцыятыва «Зялёная літара» прэзентуе серыю кніг розных тэматычных напрамкаў мыслення пра нашы штодзённыя праблемы сёння і непазбежныя праблемы ў будучыні. «Зялёная літара» — гэта не толькі і не столькі пра свет раслін і чыстае паветра, гэта значна больш шырокая прастора для філасофскай дыскусіі на вострыя сацыяльныя тэмы.

Лагатып кніжнай серыі «Зялёная літара» — «буквіца» ці інкунабула «З» Францішка Скарыны. Мы знайшлі яе ў кнізе «Бытiя», якую ён выдаў у Празе ў 1519 годзе. Кніжная серыя «Зялёная літара» — гэта спроба пазнаёміць сучасную Беларусь з «зялёным», альтэрнатыўным меркаваннем на конт далейшага

развіцця чалавецтва. Каб лепш зразумець адзін аднаго і разам стварыць нашу агульную будучыню на планеце Зямля. Як амаль што пяцьсот год таму друкаваныя кнігі Ф. Скарыны адчынілі для нашых продкаў «галактыку Гутэнберга» — свет друкаваных медыяў, так і сёння «Зялёная літара» дапаможа нам усім асэнсаваць іншую (спадзяемся) зялёную будучыню.

*Каардынатар «Зялёнай літары» —
Аляксей Крывалан*

У серыі «Зялёная літара» раней выйшла кніга:

**Лепін, Рыгор. Чарнобыльская мазаіка.
Вільнюс, 2013.**

Кніга адлюстроўвае факты, падзеі, успаміны і развагі, якія з'явіліся падчас працы ў чарнобыльскай зоне, размовы са сведкамі катастрофы і ўдзельнікамі ліквідацыі яе наступстваў. Будзе карысная любому чытачу, якога цікавіць інфармацыя пра падзеі ў чарнобыльскай зоне, што называецца, з першых вуснаў. Аўтар не прэтэндуе на ўсеахопнае апісанне чарнобыльскай эпапеі, распавядае толькі пра тое, з чым яму давялося сутыкнуцца асабіста.

Навукова-папулярнае выданне

ІЛЛІЧ Іван

**ЭНЕРГІЯ І СПРАВДЛІВАСЦЬ
ПРЫЛАДЫ ДЛЯ ТАВАРЫСКАСЦІ**

*Рэдактар Зміцер Жабя
Карэктар Ядвіга Зінкевіч
Пераклад Уладзімір Валодзін
Дызайн Ягор Шумскі
Вёрстка Яўгенія Кудравец*

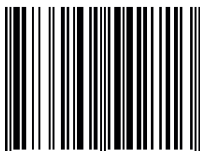
Падпісана да друку 17.09.2013. Фармат 84×108 ¹/₃₂.

Папера афсетная. Друк афсетны.

Ум. друк. арк 13,9. Ул.-выд. арк. 11,3.

Наклад 300 асоб. Замова 1148.

Выдавец "Палітычная сфера"

9 786099 154271 3